

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho
vplyv na transformujúce sa rodinné
a reprodukčné správanie žien na
Slovensku

Autori: Branislav Šprocha, Pavol Tišliar

**Prognostický ústav
Centrum spoločenských a psychologických vied SAV**

**Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského**

**Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na
transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie
žien na Slovensku**

Bratislava 2019

Publikácia vznikla ako čiastkový výstup z projektu VEGA 2/0057/17 Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku

Autori: Branislav Šprocha
Prognostický ústav
Centrum spoločenských a psychologických vied SAV

Pavol Tišliar
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave

Recenzenti: Boris Vaňo
INFOSTAT - Výskumné demografické centrum

Luděk Šídlo
Katedra demografie a geodemografie
Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Prahe

Copyright © Prognostický ústav, Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Katedra etnológie a muzeológie, Filozofická fakulta Univerzita Komenského v Bratislave

Obsah tohto dokumentu je chránený autorským zákonom. Nemožno ho meniť alebo z neho odstrániť informácie o správe práv k nemu. Na spracovanie, preklad, adaptáciu, zaradenie do súborného diela, vystavenie, vykonanie alebo prenos dokumentu je nutný súhlas nositeľa majetkových práv.

Vyhradené je aj právo alebo prenos na udelenie súhlasu na rozmnožovanie a verejné rozširovanie rozmnožením, predajom alebo inou formou prevodu vlastníckeho práva. Bez súhlasu možno z obsahu tohto dokumentu použiť iba krátku časť vo forme citácie, len na účel jeho recenzie alebo kritiky alebo na vyučovacie účely, vedeckovýskumné účely alebo umelecké účely. Rozsah citácie nesmie presiahnuť rámec odôvodnený jej účelom.

Práca neprešla jazykovou úpravou.

ISBN 978-80-89524-38-9

Obsah

Úvod	5
2. Vzdelanie a jeho vplyv na rodinné a reprodukčné správanie	7
3. Zdroje údajov a metodické prístupy	11
4. Transformácia vzdelanostnej štruktúry a predlžovanie štúdia	19
5. Vzdelanie a plodnosť žien	29
5.1 <i>Zmeny plodnosti po roku 1989 a vzdelanie žien</i>	29
5.2 <i>Poradie narodeného dieťaťa a vzdelanie žien</i>	45
5.3 <i>Legitimita narodených detí a vzdelanie žien</i>	48
5.4 <i>Generačná analýza plodnosti a vzdelanie žien</i>	52
5.4.1 <i>Konečná plodnosť a vzdelanie žien</i>	52
5.4.2 <i>Štruktúra žien podľa počtu narodených detí a vzdelania</i>	55
6. Potratovosť, ukončené tehotenstvá a vzdelanie žien	61
6.1 <i>Umelá potratovosť a vzdelanie žien</i>	62
6.2 <i>Spontánna potratovosť a vzdelanie žien</i>	66
6.3 <i>Štruktúra ukončených tehotenstiev a vzdelanie žien</i>	67
7. Sobášnosť, rozvodovosť a najvyššie dosiahnuté vzdelanie	70
7.1 <i>Sobášnosť slobodných a vzdelanie</i>	70
7.2 <i>Opakovaná sobášnosť a vzdelanie</i>	76
7.3 <i>Kohortný pohľad na sobášnosť a vzdelanie</i>	78
7.4 <i>Rozvodovosť a vzdelanie</i>	85
8. Domácnosti, rodiny a vzdelanie	90
8.1 <i>Vývoj censových domácností a vzdelanie</i>	91
8.2 <i>Vzdelanie osôb vytvárajúcich domácnosti</i>	96
8.3 <i>Vzdelanie osoby na čele domácnosti a typ domácnosti</i>	99
8.4 <i>Vzťahy osôb v domácnostiach a ich vzdelanie</i>	108
8.5 <i>Veľkosť domácností a vzdelanie</i>	114
8.6 <i>Faktické manželstvá a vzdelanie</i>	116
9. Odhad vývoja sobášnosti a plodnosti a vzdelanie osôb	119
9.1 <i>Odhad podielu slobodných osôb podľa vzdelania vo veku 50 rokov</i>	120
9.2 <i>Odhad konečnej plodnosti a štruktúry žien podľa parity a vzdelania</i>	122
Záver	126
Literatúra	130

Úvod

Vzdelanie je považované za jeden z najdôležitejších faktorov intenzity a časovania materských a rodinných štartov, realizácie ďalších reprodukčných zámerov, ako aj stability manželských zväzkov. V poslednom štvrtstoročí sme pritom na Slovensku svedkami jedinečnej transformácie vzdelanostných dráh mladých žien, ako aj komplexnej transformácie rodinného a reprodukčného správania. Štruktúra obyvateľstva Slovenska podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania pritom patrí medzi najdynamickejšie sa meniace populačné štruktúry na Slovensku. Platí to predovšetkým pre kohorty mladých žien narodených v 70. až 90. rokoch minulého storočia. Ide o generácie, u ktorých identifikujeme najväčšie zmeny v reprodukčnom správaní. Predlžovanie obdobia vzdelávania a zvyšovanie dosiahnutého vzdelania pritom spoločne predstavujú jeden z najdôležitejších faktorov ovplyvňujúcich charakter rodinného a reprodukčného správania. Dá sa preto predpokladať, že expanzia vyšších stupňov vzdelania v kombinácii s rekonštitúciou jednotlivých prechodov v životných dráhach žien sa aj na Slovensku významnou mierou podieľajú na transformácii rodinného a reprodukčného správania. Práve analýza tohto vzájomného vzťahu predstavuje jeden z najdôležitejších krokov k celkovému pochopeniu komplexnej transformácie reprodukcie na Slovensku. Snažíme sa tak odpovedať na otázky, či vzdelanie žien na Slovensku ovplyvňuje rodinné a reprodukčné správanie, a akú úlohu môže zohrávať.

Bez komplexného analytického uchopenia mechanizmu ich vzájomného pôsobenia však nedokážeme plne pochopiť celkovú transformáciu reprodukcie na Slovensku. Identifikácia kľúčových vplyvov najvyššieho dosiahnutého vzdelania na intenzitu, charakter a časovanie procesov plodnosti, sobášnosti a rozvodovosti v kontexte prehlbujúceho sa príklonu k vyšším stupňom vzdelania nám umožňuje si tiež vytvoriť presnejší obraz o možných vývojových scenároch týchto procesov do budúcnosti. Vzhľadom na dynamiku týchto zmien a čoraz väčší vplyv rodinného a reprodukčného správania na formovanie slovenskej spoločnosti sú tieto otázky viac ako aktuálne a stávajú sa predmetom výskumu vo viacerých vedných disciplínach s výrazným presahom do decíznej sféry.

Súčasný stav poznania predmetnej problematiky je v slovenskom prostredí do značnej miery neadekvátny rozsahu a dynamike transformačných zmien, ktorými vzdelanostné dráhy, ako aj rodinné a reprodukčné správanie prechádzajú. Tento stav je však do určitej miery pochopiteľný, keďže ide o značne špecifický typ výskumnej otázky, ktorý si vyžaduje nielen veľmi dobrú teoretickú znalosť, ale aj schopnosť aplikovať rôzne pokročilé (a často v slovenskom prostredí unikátne) demografické a štatistické metódy.

Keďže sa dá povedať, že úroveň poznatkov o vplyve vzdelania na rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku je značne obmedzená, jedným zo základných prínosov tejto publikácie bude poskytnúť prvotné, ako aj niektoré komplexnejšie poznatky o fungovaní tohto vplyvu, a to prostredníctvom rôznych teoreticko-metodologických mechanizmov a modelov. Viaceré z nich boli v slovenskom prostredí prvýkrát testované a aplikované pri diferenciálnej analýze rodinného a reprodukčného správania podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Okrem toho publikácia poskytne aj kombináciu prierezového a longitudinálneho prístupu, a to použitím transverzálnych i kohortných údajov prepájajúcich najvyššie dosiahnuté vzdelanie žien s ich vekom, prípadne rokom narodenia, rodinným stavom, či počtom narodených detí a pod. Dôležitou inováciou pritom je aj samotná snaha presunúť sa z čisto prierezového pohľadu do kohortného a analyzovať predmetné zmeny v rodinnom a reprodukčnom správaní v kontexte kohortných zmien v najvyššom dosiahnutom vzdelaní.

Jedným z čiastkových cieľov monografie je aj vypracovanie možných scenárov vývoja charakteru plodnosti a sobášnosti do budúcnosti, čím sa využiteľnosť výsledkov značne rozšíri aj do praxe predovšetkým v oblasti decíznej sféry. Autori si však za cieľ nedávajú predstaviť komplexnú analýzu a syntézu zvolenej problematiky. To pri súčasnom stave bádania a celkových možnostiach autorského kolektívu ani nie je ani možné.

Veríme, že publikácia prinesie dôležité informácie nielen pre užšiu vedeckú obec zaujímajúcu sa o demografické a spoločenské otázky, ale bude prínosom aj pre širšiu akademickú a decíznu sféru a nájde si svojich záujemcov v laickej verejnosti.

Autori

2. Vzdelanie a jeho vplyv na rodinné a reprodukčné správanie

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie je považované za jeden z najvýznamnejších faktorov populačného vývoja (v česko-slovenskom prostredí napr. Kantorová 2004, Rychtaříková 2003 a 2004, Šprocha a Potančoková 2010, Šťastná 2009).

Samotný vplyv vzdelania na reprodukčné a rodinné správanie je možné vnímať v dvoch základných uhloch pohľadu. Predovšetkým je to priame prepojenie na intenzitu, časovanie, ako aj vnútorný charakter demografických procesov. Ide predovšetkým o aspekt rôznej doby strávenej štúdiom, získaný rozdielny sociálny a kultúrny kapitál, diferencujúce sa hodnotové orientácie a pod. (bližšie napr. Sobotka a kol. 2008).

Vo všeobecnosti pritom čas strávený štúdiom predstavuje obdobie, ktoré je vnímané ako nekompatibilné s formovaním rodiny (Baizán a kol. 2003, Blossfeld a Huinink 1991, Kravdal 1994). Z hľadiska konceptu životnej dráhy je možné proces nadobúdania vyššieho vzdelania a s tým spojené predlžovanie obdobia štúdia vnímať ako odkladanie vstupu na trh práce, ekonomickej nezávislosti a tým aj vstupu do dospelosti (Kohler a kol. 2002). Ich priame vplyvy sú následne dopĺňané nepriamym pôsobením rozdielnej socioekonomickej situácie, hodnotami, preferenciami a možnosťami uplatnenia sa na trhu práce, získania rezidenčnej samostatnosti a pod., ktoré sú značne diferencované po ukončení štúdia a nadobudnutia jednotlivých foriem vzdelania. Podľa Sobotku a kol. (2008) sa vzdelanejšie ženy oveľa častejšie snažia nadobudnúť stabilnú pracovnú pozíciu, dosiahnuť dostatočné finančné zabezpečenie alebo primerané bývanie. U žien s vyšším vzdelaním je uspokojivá mikroekonomická situácia predpokladom ich ekonomickej nezávislosti, a preto neistota na trhu práce, nestabilný príjem môžu pôsobiť na plodnosť negatívne. V prípade žien s nižším kultúrnym kapitálom je tento vzťah zložitejší a v niektorých prípadoch dokonca pozorujeme opačný efekt. Materstvo, a to aj skoro po uzavretí vzdelanostných dráh, môže byť nástrojom, ktorý tieto ženy využívajú ako prostriedok redukcie neistoty, ktorá by ich čakala na oficiálnom trhu práce (Friedman a kol. 1994, Hechter a Kanazawa 1997). Rovnako je materstvo a rodičovstvo žien s nízkym vzdelaním spájané so zaistením aspoň určitého a v ich prípade často aj istejšieho alebo dokonca jediného zdroju príjmu. Nemenej dôležitými sú aj normatívne faktory, a to predovšetkým získanie určitej identity a statusu v miestnej spoločnosti (Sobotka a kol. 2011).

V spojitosti so vzdelanostnou štruktúrou a postavením žien na trhu práce sú dôležité tiež kalkulácie týkajúce sa nákladov vznikajúcich pri starostlivosti o dieťa. S rastúcim vzdelaním žien sa podľa Beckerovej ekonomickej teórie (1960, 1981) výrazne zvyšujú aj náklady na dieťa. Vzdelanejšie ženy sa tak snažia viac prostriedkov investovať do menšieho počtu detí. V prípade žien s nízkym vzdelaním,

nestabilnou pozíciou na trhu práce a tým aj príjmom predstavuje tieto náklady reálne finančné výdavky vznikajúce pri starostlivosti o dieťa, kým náklady stratených príležitostí sú nízke. Výchova a starostlivosť o deti prinášajú stagnáciu profesijného rastu, platových podmienok, žena stráca kontakt so zamestnaním, pracovným kolektívom, riešenou problematikou a pod. čo môže byť najmä v prípade žien s vyšším vzdelaním, kariérne orientovaných osôb väčší problém ako priame náklady spojené s materstvom a rodičovstvom. Náklady stratených príležitostí v podobe všetkých činností, ktoré by mohla žena vykonávať namiesto starostlivosti o dieťa, teoreticky s rastúcim vzdelaním a pozíciou na trhu práce rastú a vytvárajú čoraz väčšiu prekážku pri ceste za realizáciou reprodukčných plánov. Negatívne pôsobenie materských a rodičovských povinností na kariérny rast môže so sebou prinášať prehodnocovanie reprodukčných stratégií a reprodukčných zámerov vo vzťahu k aktuálnej životnej situácii. Okrem toho nie je možné prehliadnuť problematiku skĺbenia práce a starostlivosti o dieťa. Podľa teórie gendrovej rovnosti (napr. McDonald 2000ab) v spoločnostiach vyznačujúcich sa tradičným pohľadom na rozdelenie pozícií muža a ženy a teda aj del'bu práce medzi partnermi môžu byť reprodukčné zámery v ostrom kontraste s možnosťami, ktoré najmä vzdelanejším ženám poskytuje spoločnosť pri zladení ich profesie a vykonávaní materských a rodičovských povinností. Ukazuje sa, že dôležitým aspektom vplyvu nákladov stratených príležitostí na reprodukciu sú tak rodinné politiky, hodnoty a tradície (Merz a Liefbroer 2009).

Ďalšou dôležitou teoretickou koncepciou, ktorá sa snaží rámcovať prepojenie medzi vzdelaním a reprodukčným a rodinným právaním je teória druhej demografickej revolúcie (Van De Kaa 1987, Lesthaeghe 2010 a 2011). Podľa jej autorov do popredia sa v spoločnosti dostáva individualizmus, teda hľadanie vlastného sebaujadrenia a sebanaplnenia. Hlavným rysom ideačných a kultúrnych zmien je preto výrazné zaujatie pre sebarealizáciu, možnosť slobodnej voľby, osobnostného rozvoja a životného štýlu, ako aj emancipácia, ktoré sa odrážajú v spôsobe formovania rodiny, postojom smerom k regulácii plodnosti a motiváciách k rodičovství (Van de Kaa 1996). Sme svedkami posunov zo zlatého veku manželstva k úsvitu kohabitácií, posunu z éry, keď dieťa bolo kráľom pre rodičov, do obdobia, keď stredobodom sa stáva pár a jeho dieťa, posun od preventívnej kontracepcie k seba naplňajúcej koncepcii, a tiež posun od uniformných k pluralitným rodinám a domácnostiam (Van de Kaa 1987).

Z hľadiska empirických výsledkov viaceré zahraničné štúdie vzťahu plodnosti a vzdelania v priestore východného bloku poukazujú na negatívny gradient (Brzowska 2014 a 2015, Potančoková a kol. 2008, Zeman 2018). Z hľadiska vývojových zmien sa pritom poukazuje na pretrvávanie alebo dokonca nárast týchto diferencií (s výnimkou Slovinska, pozri Brzowska 2015). Vzdelanie sa ukazuje, že má tiež úzke prepojenie na poradie narodeného dieťaťa. Viaceré práce potvrdzujú, že

s rastúcim vzdelaním sa zvyšuje riziko bezdetnosti (napr. Hoem a kol. 2006, Neyer a Hoem 2008, Bagavos 2010, Wood a kol. 2014). Okrem toho sa v spojitosti s bezdetnosťou ukazuje ako dôležitý aj vyštudovaný odbor (napr. Hoem a kol. 2006). Na druhej strane sa v európskych populáciách ukazuje, že celkové trendy vo vývoji bezdetnosti súvisia predovšetkým so zmenou miery bezdetnosti v rámci vzdelanostných skupín a iba okrajovo so zmenami vo vzdelanostnej štruktúre obyvateľstva (Beaujouan a kol. 2016).

Klesment a kol. (2014), a tiež Wood a kol. (2014) ukazujú na úzky vzťah medzi rodením druhých detí a vzdelaním. Súčasne však tiež poukazujú na jeho určité diferencie v európskom priestore. Napríklad v severnej Európe sa potvrdil pozitívny efekt rastúceho vzdelania u oboch pohlaví na zvyšujúce sa šance porodiť druhé dieťa. V západnej Európe bol tento vzťah pozitívny u mužov, ale u žien sa vyznačoval U-profilom. Ten bol podmienený najmä nemecky hovoriacimi krajinami, kde ženy mali reverzný vzťah medzi vzdelaním a rodením druhých detí. Napokon vo východnej Európe výskum Klesment a kol. (2014) potvrdil negatívne prepojenie medzi výškou vzdelania a rodením druhých detí. Rovnako negatívny vzdelanostný grafient nachádza práca Wood a kol. (2014) v krajinách bývalého východného bloku v prípade rodenia tretích detí.

Ako potvrdil výskum Osiewalskej (2017) na úroveň bezdetnosti a realizovanej plodnosti má vplyv tiež vzdelanie oboch partnerov. Vzdelanostne homogamné páry s nízkym vzdelaním sa vo všeobecnosti vyznačovali najvyššou plodnosťou, kým na opačnom vzdelanostnom spektre dochádzalo k najdlhšiemu odkladaniu a tým aj najnižšiemu počtu narodených detí.

Ako uvádza Ní Brolcháin a Beaujouan (2012), odkladanie prvých detí je v spojitosti s výškou dosiahnutého vzdelania prepojené dvomi spôsobmi. Prvým je samotná dĺžka štúdia, keď s predlžovaním aktívnej každodennej participácie na vzdelávacom procese sa predlžuje aj obdobie bezdetnosti, keďže samotné štúdium je vnímané ako nekompatibilné alebo len veľmi ťažko skĺbiteľné s rolami matky (Baizán a kol. 2003, Kravdal 1994). V druhom komponente sa odráža širší komplex viacerých aspektov, ktoré môžu podmieňovať časovanie materských štartov. Ide napríklad o vyššiu ekonomickú participáciu vzdelanejších žien na trhu práce, vyššiu ekonomickú nezávislosť, častejšiu orientáciu na kariéru a vybudovanie určitej pracovnej pozície. S tým úzko tiež súvisia zvyšujúce sa náklady stratených príležitostí pri starostlivosti o dieťa (deti), ako aj otázky spojené s kvalitou bývania, životnou úrovňou, stabilitou partnerských zväzkov, ale aj niektorými normatívnymi faktormi, ako je úroveň sekularizácie, rodinné hodnoty, miera individualizácie, post-materialistické hodnoty, rastúce aspirácie a pod. (Ní Brolcháin a Beaujouan 2012).

Vzdelanie tiež významnou mierou ovplyvňuje legitimitu narodených detí. Vo všeobecnosti sa však v česko-slovenskom priestore ukazuje negatívny gradient, keď

s rastúcim vzdelaním žien klesá podiel detí narodených mimo manželský zväzok (napr. Rychtaříková 2007, Vaňo a kol. 2012).

Z pohľadu potratovosti je vzdelanie tiež vnímané ako dôležitý vysvetľujúci faktor (napr. Gourbin 2006). V spojitosti s tým Cleland a Rodriguez (1988) poukazujú na skutočnosť, že lepšie vzdelané ženy majú vyššie vedomosti o možnostiach kontracepcie a vo všeobecnosti aj lepší prístup k jej spoľahlivému využitiu.

Negatívny vzťah medzi vzdelaním a formovaním rodiny je dlhodobo známym výsledkom viacerých výskumov (napr. Blossfeld a Huinink 1991, Kravdal 1994, Zeman 2007). Na druhej strane samotný vzťah medzi vstupom do manželstva a vzdelaním už nie je tak jednoznačný (napr. Zeman 2007). Rovnako sa tiež vzdelanie prejavuje na charaktere rodín, pričom veľmi často je vnímané ako dôležitý diferenčný znak formovania faktických manželstiev (Mládek a Širočková 2004, Džambazovič a Šprocha 2017).

Z pohľadu rodinného správania je tiež dôležité prepojenie vzdelania a rizika rozvodu manželstva. Vo všeobecnosti viaceré práce (napr. Lyngstad 2004, Ono 1998, Zeman 2008) poukazujú na klesajúcu pravdepodobnosť rozvodu so stúpajúcim vzdelaním.

3. Zdroje údajov a metodické prístupy

Diferenčná analýza rodinného a reprodukčného správania podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania si z pohľadu metodických postupov vyžiadala predovšetkým prácu s vicerymi pokročilejšími demografickými a štatistickými nástrojmi. Cieľom bolo konštruovať také syntetické indikátory, ktoré umožnili analyzovať a hodnotiť čistý vplyv dosiahnutého vzdelania na intenzitu a časovanie procesov plodnosti, sobášnosti a rozvodovosti. Keďže budeme pracovať v prierezovom i kohortnom pohľade tomu bolo potrebné prispôsobiť nielen použité zdroje údajov, ale aj techniky ich spracovania.

V prierezovom pohľade sme zostavili špecifické demografické modely (tabuľky plodnosti a sobášnosti slobodných) zohľadňujúce nielen základné populačné štruktúry (ako napr. vek, pohlavie, rodinný stav, počet detí), ale aj najvyššie dosiahnuté vzdelanie. Práve tieto modely sa svojou povahou asi najviac približujú reálnemu fungovaniu predmetných demografických procesov a jednotlivých prechodov v životných dráhach. Tieto modely nám umožnili hodnotiť nielen intenzitu, charakter a časovanie rodinného a reprodukčného správania v závislosti od stupňa dosiahnutého vzdelania, ale aj ich zmeny v poslednom štvrtstoročí, keďže dostupné údaje z cenzov nám ich umožnili konštruovať nielen pre prelom prvej dekády tohto storočia, ale aj pre začiatok 90. rokov. Základom tak bola konštrukcia pravdepodobnosti vstupu do prvého manželstva slobodných mužov a žien daného vzdelania, narodenie dieťaťa príslušného poradia v spojitosti s vekom ženy a jej najvyšším dosiahnutým vzdelaním.

V oboch prípadoch boli pravdepodobnosti odvodené nepriamo exponenciálnou metódou z čistých mier (miery I. kategórie) sobášnosti slobodných podľa veku, pohlavia a najvyššieho dosiahnutého vzdelania a v prípade plodnosti

Pre čisté miery sledovaného demografického procesu (konštruujeme ich pre všetky analyzované demografické procesy) vzdelanostnej skupiny (v) vo veku (x) platí:

$$m_x^v = \frac{U_x^v}{P_{x,1.7}^v}$$

U_x^v je počet demografických udalostí (napr. sobášov slobodných osôb) vo veku (x) a vzdelania (v),

$P_{x,1.7}^v$ je počet osôb vo veku (x) a vzdelania (v) k 1.7.

Kým čitateľ získavame priamo z anonymizovanej primárnej databázy štatistického zisťovania prirodzeného pohybu každoročne realizovaného Štátnym úradom Slovenskej republiky (ďalej ŠÚ SR), exponovanú poluáciu v menovateli odhadujeme prostredníctvom výsledkov sčítaní ľudu, domov a bytov 1991 a sčítaní obyvateľov, domov a bytov 2001 a 2011. Z nich získavame štruktúru obyvateľstva Slovenska podľa veku, pohlavia, rodinného stavu a vzdelania, ktorou následne vážime

bilancované počty obyvateľov k 1.7. každoročne poskytované ŠÚ SR. Tento postup je tak možné aplikovať len v období cenzov, a preto aj použité demografické modely sa viažu k rokom 1991, 2001 a 2011.

Ak budeme uvažovať o exponenciálnom rozložení udalostí, potom môžeme pravdepodobnosť nastatia sledovanej udalosti q_x^v vo veku (x) u osôb vzdelania (v) odvodiť ako:

$$q_x^v = 1 - \exp^{-n \cdot m_x^v}$$

pričom n predstavuje šírku vekového intervalu (pre jednoročný interval = 1).

V prípade sobášnosti slobodných sú reálne intenzity takto získaných pravdepodobností následne aplikované na fiktívnu kohortu slobodných osôb daného vzdelania (v) v podobe koreňa tabuliek sobášnosti. Ide o tabuľkový počet slobodných v presnom veku 16 rokov l_{16}^v , ktorý sme z praktických dôvodov stanovili na 100 000 osôb. Takto definovaná tabuľková populácia sa následne vystaví pôsobeniu pravdepodobností sobášnosti slobodných v jednotlivých vekových skupinách do konca reprodukčného obdobia (pre veky 16 – 49 rokov). Výsledkom pôsobenia intenzity sobášnosti slobodných je v každom vekovom intervale tabuľkový počet sobášov slobodných daného vzdelania (v), ako súbor osôb, ktoré z tabuľkovej populácie vystúpili v dôsledku vstupu do manželstva.

Ak označíme tabuľkový počet slobodných osôb vzdelania (v) dožívajúcich sa presného veku (x) ako l_x^v a tabuľkové sobáše d_x^v potom platí:

$$d_x^v = l_x^v \cdot q_x^v$$

$$l_{x+1}^v = l_x^v - d_x^v$$

Výslednou funkciou sobášnych tabuliek je tabuľkový počet slobodných osôb daného vzdelania (v) v presnom veku 50 rokov (l_{50}^v). Hovorí nám koľko osôb zostalo slobodných aj na konci reprodukčného veku. Keďže koreň tabuliek sme stanovili na 100 000 potom $(l_{50}^v)/1000$ vyjadruje podiel trvalo slobodných osôb vzdelania (v). Celková intenzita sobášnosti je prezentovaná opačnou informáciou, a teda celkovým počtom (resp. podielom) osôb, ktoré by za danej intenzity sobášnosti slobodných do manželstva vstúpili.

Tabuľky plodnosti predstavujú inkrementno-dekrementný typ tabuliek života. Po narodení prvého dieťaťa síce žena opúšťa skupinu bezdetných, ale súčasne je vystavená pravdepodobnosti narodenia dieťaťa druhého a ďalšieho poradia atď. Pôrodom sa tak presúva z jednej podskupiny do druhej. Definitívne sa dostáva mimo exponovanú populáciu až v čase, keď z biologických dôvodov sa už nemôže stať matkou resp. nemôže porodiť ďalšie dieťa (najčastejšie sa vymedzuje rokom 50 rokov).

Prierezové tabuľky plodnosti podľa vzdelania a počtu detí boli počítané nepriamou metódou v zmysle mierne upravenej metodiky Jasilioniene a kol. (2015). Vstupom sú čisté miery plodnosti žien podľa veku, vzdelania a poradia narodeného dieťaťa. Znamená to, že počty narodených detí podľa veku, vzdelania matky a poradia sú

vzťahované k príslušným skupinám žien, u ktorých existovala šanca, že k danej udalosti mohlo počas kalendárneho obdobia dôjsť.

Pre výpočet predmetných mier $m_x^{i,v}$ platí nasledujúci vzťah:

$$m_x^{i,v} = \frac{N_x^{i,v}}{P_x^{i-1,v}}$$

pričom $N_x^{i,v}$ predstavuje počet živonarodených detí poradia (i) žene vo veku (x) a vzdelania (v) a $P_x^{i-1,v}$ sú ženy vo veku (x), vzdelania (v) s počtom detí (i-1). Opätovne platí, že údaje pre čitateľ získaváme priamo z anonymizovanej databázy zisťovania prirodzeného pohybu obyvateľstva ŠÚ SR (Hlásenie Obyv 2-12) a menovateľ je odvodený z výsledkov sčítaní 1991, 2001 a 2011 kombinačným triedením počtu žien podľa veku, vzdelania a počtu narodených detí.

V prípade nami konštruovaných tabuliek plodnosti pracujeme s poradím (i) = 1 až 3+ a z pohľadu veku (x) = 12 až 50 rokov.

Z takto konštruovanej miery prvej kategórie je následne odvodená pravdepodobnosť narodenia dieťaťa i-teho poradia žene vzdelania (v) s i-1 deťmi ($q_x^{i,v}$). Na tento účel sme využili vyššie uvedenému exponenciálnu rovnicu.

Tabuľkovú populáciu (koreň tabuľky) predstavuje modelový súbor bezdetných žien vo veku, do ktorého nebol v sledovanej populácii zaznamenaný žiadny pôrod. Pre všetky vzdelanostné skupiny je takýmto presný vek 12 rokov, pričom platí, že $l_{12}^0 = 10\,000$ osôb a $l_{12}^i = 0$.¹

Tabuľkové počty žien príslušnej parity sú následne odvodené podľa vzťahov:

1) pre $i = 0$, teda tabuľkový počet bezdetných žien v presnom veku (x') platí, že je to súčin počtu bezdetných žien v predchádzajúcom presnom veku a pravdepodobnosti, že sa im nenarodilo prvé dieťa.

$$l_{x'}^{0,v} = l_{x'-1}^{0,v} \cdot (1 - q_{x'-1}^{1,v})$$

2) pre $i = 1, 2$. Tabuľkový počet žien s jedným, dvomi deťmi v presnom veku (x') je očistený o tabuľkové počty narodených detí nasledujúceho poradia (tým aj počty žien, ktorým sa tieto deti narodili, $b_{x'-1}^{i+1,v}$) a k nim sa priradujú tabuľkové počty detí príslušného poradia narodené ženám s paritou i-1 ($L_{x'-1}^{i-1,v} \cdot m_{x'-1}^{i,v}$)

$$l_{x'}^{i,v} = l_{x'-1}^{i,v} - b_{x'-1}^{i+1,v} + L_{x'-1}^{i-1,v} \cdot m_{x'-1}^{i,v}$$

3) pre $i = 3$. Keďže ide o poslednú absorpčnú skupinu, z ktorej sa ženy nemôžu posunúť z pohľadu parity, je tabuľkovému počtu žien v predchádzajúcom presnom veku pripočítaný tabuľkový počet narodených detí príslušného poradia (2+) ($L_{x'-1}^{i-1,v} \cdot m_{x'-1}^{i,v}$).

$$l_{x'}^{i+,v} = l_{x'-1}^{i+,v} + L_{x'-1}^{i-1,v} \cdot m_{x'-1}^{i,v}$$

¹ Koreň v tomto veku je v podstate vstupom len pre tabuľky plodnosti žien so základným vzdelaním a bez vzdelania. V ostatných vzdelanostných skupinách sa opakuje až do veku, keď prvýkrát zaznamenávame pôrod dieťaťa.

Ako je zrejme z predchádzajúcich iteračných krokov, tabuľkový počet narodených detí jednotlivých poradí (i) je možné získať ako súčin reálnych mier 1. kategórie poradia (i) a tabuľkového počtu žien s (i-1) deťmi medzi dvomi presnými vekmi (x' a $x'+1$), teda tabuľkového stredného stavu ($L_x^{i-1,v}$)

$$b_x^{i,v} = L_x^{i-1,v} \cdot m_x^{i,v}$$

Tabuľkový stredný stav žien parity (i) medzi dvomi presnými vekmi (x' a $x'+1$) pre jednotlivé parity môžeme vyjadriť nasledujúcimi konštrukciami:

1) pre $i = 0$; znamená odpočítať polovicu tabuľkového počtu narodených detí prvého poradia

$$L_x^{0,v} = l_{x'}^{0,v} - 0,5 \cdot l_{x'}^{0,v} \cdot q_x^{1,v}$$

2) pre $i = 1,2$ predstavuje pripočítať polovicu tabuľkového počtu narodených príslušného poradia a odpočítať polovicu tabuľkového počtu narodených detí parity (i+1)

$$L_x^{i,v} = l_{x'}^{i,v} + 0,5 \cdot l_{x'}^{i-1,v} \cdot q_x^{i,v} - 0,5 \cdot l_{x'}^{i,v} \cdot q_x^{i+1,v}$$

3) pre $i = 3$ k tabuľkovému strednému stavu žien parity 2+ sa pripočíta polovica tabuľkového počtu narodených detí daného poradia

$$L_x^{i+,v} = l_{x'}^{i+,v} + 0,5 \cdot l_{x'}^{i-1,v} \cdot q_x^{i,v}$$

Z pohľadu rušivých faktorov (úmrtie, migrácia) je potrebné podotknúť, že oba modely od nich v dôsledku nedostupnosti potrebných vstupných údajov (pozri nižšie) abstrahujú.

Dostupnosť anoanymizovanej primárnej databázy zo sčítaní 1980, 1991, 2001 a 2011 nám umožnila hodnotiť tiež charakter a zmeny plodnosti a sobášnosti aj v kohortnej perspektíve. Využili sme jednak štruktúru žien podľa roku narodenia, rodinného stavu, počtu narodených detí a najvyššieho dosiahnutého vzdelania, ako aj informácie týkajúce sa domácnosti a rodiny, v ktorej boli v čase sčítania. Vznikla tak vstupná databáza pre výpočet niektorých kohortných indikátorov (napr. konečná plodnosť, konečná bezdetnosť podľa roku narodenia a najvyššieho dosiahnutého vzdelania, štruktúry žien podľa počtu detí, roku narodenia a najvyššieho dosiahnutého vzdelania a pod.). Na základe získaných údajov a informácií sme následne konštruovali modely simulujúce možný budúci vývoj reprodukčného a rodinného správania žien na Slovensku v kontexte zvyšujúceho sa dosiahnutého vzdelania.

V súvislosti s prípravou vstupných údajov je potrebné ešte upozorniť na tri skutočnosti. Prvou je nesúlad v zisťovanej podrobnosti údajov o najvyššom dosiahnutom vzdelaní v sčítaní a hláseniach vitálnej štatistiky. Kým v SĽDB 1991 boli triedené o najvyššom dosiahnutom vzdelaní do 10 skupín a v SODB 2001 a SODB 2011 dokonca do 12 skupín (vrátane nezistených), v hláseniach sa pracuje len so štyrmi základnými: základné a bez vzdelania (ďalej označované ako ZŠ a bez), stredoškolské bez maturity (SbM), stredoškolské s maturitou (SsM) a vysokoškolské

(VŠ). V dôsledku toho bolo potrebné výsledky zo sčítaní upraviť (zskupiť) do tejto skrátenej podoby a ďalej pracovať len s uvedenými 4 vzdelanostnými skupinami. Druhý problém v sčítaniach predstavujú osoby bez udania rodinného stavu, vzdelania, prípadne ženy bez údajov o počte narodených detí. Aj keď existujú metódy na úpravu neodpovedí, rozhodli sme sa abstrahovať od týchto osôb.

Na hodnotenie časovania prechodov do manželského stavu u slobodných mužov a žien sme zvolili indikátor SMAM (*singulate mean age at marriage* (pozri napr. Hajnal 1965). Základom pre jeho konštrukciu je kombinačné triedenie údajov podľa jednotiek veku, rodinného stavu a vzdelania osôb. Samotný výpočet sa opiera o niekoľko na seba naväzujúcich krokov. V prvom sú identifikované vekovo–špecifické podiely slobodných mužov a žien vo veku (x) a vzdelania (v) ($s_x^{s,v}$). Následne sa snažíme vyjadriť počet človekorokov, ktoré osoba prežije ako slobodná v jednotlivých vekových skupinách ($L_x^{s,v}$):

$$L_x^{s,v} = s_x^{s,v} \cdot a_x$$

$L_x^{s,v}$ počet človeko-rokov, ktoré osoba vzdelania (v) vo veku (x) prežije ako slobodná, $s_x^{s,v}$ podiel slobodných osôb vzdelania (v) vo veku (x), a_x šírka vekového intervalu (x).

Pre celkový počet človekorokov, ktoré prežije osoba vzdelania (v) ako slobodná medzi vekmi 16 a 50 rokov platí:

$$L_{16 \rightarrow 50}^{s,v} = \sum_{x=16}^{50} L_x^{s,v}$$

V ďalšom kroku sa pre každú vzdelanostnú skupinu vyjadrili podiel osôb, ktoré ani raz nevstúpili do manželstva do veku 50 rokov ($s_{50}^{s,v}$) a celkový počet človekorokov, ktoré prežili ako slobodné ($L_{50}^{s,v}$):

$$L_{50}^{s,v} = 50 \cdot s_{50}^{s,v}$$

($s_{50}^{s,v}$) je odvodený interpoláciou z 5-ročných vekových priemerov:

$$s_{50}^{s,v} = \frac{(s_{45-49}^{s,v} + s_{50-54}^{s,v})}{2}$$

V poslednom kroku sa výpočet SMAM opiera o vzťah:

$$SMAM^v = \frac{(16 + \sum_{16}^{49} s_x^{s,v} \cdot a_x - 50 \cdot s_{50}^{s,v})}{1 - s_{50}^{s,v}}$$

Časovanie prechodov k materstvu a rodičovstvu sme okrem prierezových ukazovateľov analyzovali aj prostredníctvom indikátora SMAFB (*singulate mean age at first birth*). Výpočet SMAFB sa opiera o podiely bezdetných žien podľa veku a v našom prípade aj vzdelania. V zmysle práce Bongaarts a Blanc (2015) môžeme konštrukciu SMAFB definovať ako:

$$SMAFB_{0,t}^{x_{max},v} = \frac{\sum_0^{x_{max}} p_{x,t}^{bez,v} - p_{x_{max},t}^{bez,v} \cdot x_{max}}{1 - p_{x_{max},t}^{bez,v}}$$

$p_{x,t}^{bez,v}$ je podiel žien vzdelania (v), ktoré sú bezdetné vo veku (x) rokov v roku (t),

$p_{x_{max},t}^{bez,v}$ je podiel bezdetných žien vzdelania (v) vo veku (x_{max}) v roku (t).

Z pohľadu reprodukcie opätovne (x_{max}) stanovujeme do veku 50 rokov, pričom aj v tomto prípade podiel bezdetných bol konštruovaný interpolačným prístupom z 5-ročných vekových priemerov:

$$p_{50}^{bez,v} = \frac{(p_{45-49}^{bez,v} + p_{50-54}^{bez,v})}{2}$$

Údaje zo sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011 o štruktúre žien podľa roku narodenia, najvyššieho dosiahnutého vzdelania a počtu narodených detí a počtu slobodných mužov a žien podľa roku narodenia a vzdelania vytvárali tiež vstupnú maticu údajov, ktoré sme následne modifikovali reálnymi demografickými udalosťami za účelom získania súčasných (k 31.12.2018) predmetných populačných štruktúr. Vzhľadom na nedostupnosť údajov o zomretých a presťahovaných ženách podľa počtu narodených detí, tieto dva rušivé procesy neuvažujeme a pracujeme s migračne uzavretou populáciou bez pôsobenia úmrtnosti.

Pre konštrukciu oboch odhadov boli okrem sčítania pre roky 2011–2018 hlavnými vstupmi anonymizované primárne databázy sobášov a narodených detí ŠÚ SR. Pre naše účely sme vytriedili sobáše slobodných mužov a žien v kombinácii s rokom uzavretia manželstva, rokom narodenia (získaného z anonymizovaného rodného čísla - bez posledného štvorčíslika) a najvyššieho dosiahnutého vzdelania. V prípade štruktúry podľa parity pracujeme s udalosťami živonarodených detí pre obdobie rokov 2011–2018, pričom do modelu vstupujú informácie o roku narodenia matky (opäť generácia odvodená z anonymizovaného rodného čísla), poradia pôrodu a najvyššieho dosiahnutého vzdelania. V oboch prípadoch je najvyššie dosiahnuté vzdelanie povinnou položkou a bolo vyplnené pri všetkých demografických udalostiach.

V spojitosti s prípravou vstupnej matice oboch štruktúr ešte upozorníme na jeden dôležitý aspekt SODB 2011. Tým je rozhodujúci okamih cenzu, ktorý bol stanovený na polnoc z 20. na 21. mája 2011, preto priamo zo sčítania získané štruktúry neodrážali stav na začiatku (resp. konci) kalendárneho roka. Bolo potrebné ich modifikovať demografickými udalosťami, ktoré sa odohrali v necelých prvých 5 kalendárnych mesiacoch roku 2011. Keďže však vzhľadom na nedostupnosť všetkých potrebných udalostí nie je možná „reálna“ rebilancia vstupných štruktúr, tieto len spätne modifikujeme udalosťami (sobáše a pôrody živých detí) realizovanými od 1.1. do 20.5. 2011. Z takto získanej štruktúry následne odvodíme vekovo, pohlavne a vzdelanostne špecifické váhy, ktoré aplikujeme na štruktúru osôb podľa veku (resp. roku narodenia) a pohlavia k 1.1.2011. Určitým zjednodušením je tiež predpoklad, že medzi rozhodujúcim okamihom sčítania a začiatkom roka 2011 nedošlo k významným zmenám vo vzdelanostnej štruktúre. Výsledkom tejto operácie je tak vstupná štruktúra slobodných osôb podľa roku narodenia, pohlavia

a najvyššieho dosiahnutého vzdelania a štruktúra žien podľa počtu živonarodených detí, generácie a vzdelania k 1.1.2011. Obe predstavujú exponovanú populáciu demografického bilančného modelu.

V zmysle vyššie uvedeného, model odhadu slobodných osôb podľa roku narodenia, pohlavia a vzdelania sa opiera o dekrementný aspekt sobášnosti slobodných, kým odhad štruktúry žien podľa generácie, parity a vzdelania pracuje s jej inkrementno-dekrementným charakterom.

Keďže predpoklad nemennosti vzdelanostnej štruktúry v jednotlivých intercenzálnych krokoch je najmä v najmladších generáciách neudržateľný, sme nútení pracovať len s takými kohortami osôb, u ktorých miera účasti na vzdelávaní je veľmi nízka a prípadné prechody vo vzdelanostných dráhach nemôžu výraznejšie zasiahnuť do výslednej vzdelanostnej štruktúry. Vzhľadom na miery účasti na vzdelávaní (pozri nižšie) predpokladáme, že vzdelanostná štruktúra osôb narodených v roku 1985 a skôr sa od sčítania menila len minimálne a tieto zmeny zanedbávame. Druhým zjednodušujúcim prvkom modelu je spomínané abstrahovanie od rušivých udalostí, ktoré predstavujú úmrtia a sťahovanie.

Odhadom súčasnej (k 31.12.2018) štruktúry slobodných osôb podľa generácie a vzdelania, ako aj žien podľa parity, roku narodenia a vzdelania získavame tiež informáciu o stave po skončení reprodukčného veku v prípade osôb narodených v rokoch 1965–1968 a na konci reprodukčného veku (45–49 rokov) u osôb z generácií 1969–1973. V druhej menovanej skupine ešte nemôžeme síce hovoriť o konečnom zložení, ale vzhľadom na veľmi nízku intenzitu predmetných procesov vo veku nad 45 rokov sa už s najväčšou pravdepodobnosťou výraznejšie nebudú meniť. U mladších osôb je však tento predpoklad problematický. Najmä v prípade kohort z prvej polovice 80. rokov je možné očakávať ďalšie pomerne významné zmeny v sledovaných populačných štruktúrach. Za týmto účelom preto boli konštruované modely možného budúceho vývoja založené na generačných pravdepodobnostiach prechodu. Na tento účel využívame pravdepodobnosť (konštruovanú pre druhý hlavný súbor udalostí), že slobodná osoba príslušného vzdelania vstúpi počas kalendárneho roka v príslušnom veku do manželstva, resp. že sa žene určitej generácie, parity a vzdelania narodí (i+1.) dieťa.

Pravdepodobnosť vstupu do manželstva môžeme vyjadriť ako:

$$q_{x,x+1}^{s,z,v,t} = \frac{S_{x,x+1}^{s,z,v,t}}{P_{x,1.1.(t)}^{s,z,v}}$$

$q_{x,x+1}^{s,z,v,t}$ je pravdepodobnosť, že slobodná osoba (s) generácie (z) so vzdelaním (v) vstúpi medzi vekom (x) a (x+1) do manželstva,

$S_{x,x+1}^{s,z,v,t}$ počty sobášov slobodných osôb (s) narodených v roku (z) so vzdelaním (v), ktoré sa uskutočnili medzi vekom (x) a (x+1) v roku (t),

$P_{x,1.1.(t)}^{s,z,v}$ počet slobodných osôb (s) narodených v roku (z) so vzdelaním (v) vo veku (x) na začiatku kalendárneho roka 1.1.(t).

Pravdepodobnosť narodenie dieťaťa (i-teho) poradia môžeme následne vyjadriť ako:

$$q_{x,x+1}^{i,z,v,t} = \frac{N_{x,x+1}^{i,z,v,t}}{P_{x,1.1.(t)}^{i-1,z,v}}$$

$q_{x,x+1}^{i,z,v,t}$ je pravdepodobnosť, že sa žene s (i-1) deťmi, generácie (z) so vzdelaním (v) narodí medzi vekom (x) a (x+1) v roku (t) dieťa (i-teho) poradia,

$N_{x,x+1}^{i,z,v,t}$ počet živonarodených detí (i-teho) poradia ženám generácie (z), vzdelania (v) narodených medzi vekom (x) a (x+1) v roku (t),

$P_{x,1.1.(t)}^{i-1,z,v}$ počet žien s (i-1) deťmi, generácie (z), so vzdelaním (v) vo veku (x) na začiatku kalendárneho roka 1.1.(t).

Tieto generačné pravdepodobnosti boli odvodené z reálnych hodnôt, ich vývoja, ako aj fázy reprodukčného obdobia, v ktorej sa príslušné generácie na prahu projekcie nachádzali.

4. Transformácia vzdelanostnej štruktúry a predlžovanie štúdia

Vzdelanostná štruktúra obyvateľstva Slovenska prešla po druhej svetovej vojne významnými kvantitatívno-kvalitatívnymi zmenami. Samotné zloženie obyvateľstva podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania je pritom výsledkom kombinácie viacerých faktorov pôsobiacich v dlhom časovom horizonte. Na jednej strane sú to postupne sa meniace vzdelanostné systémy, zmeny vo vzdelávaní, ako aj samotné postoje a možnosti jednotlivých mladých generácií k samotnému vzdelaniu. Okrem toho dôležitú úlohu zohrávali aj niektoré ďalšie vonkajšie faktory, ako napríklad centrálné riadenie hospodárstva v minulom režime a s tým súvisiaca a postupne sa prehlbujúca preferencia určitých typov vzdelaní, medzigeneračná transmisia vzdelanostných dráh a v neposlednom rade tiež dostupnosť, kvalita a celkové možnosti jedinca v procese získavania určitého stupňa vzdelania (bližšie k tejto problematike napr. Šprocha 2010, Šprocha a Tišliar 2018).

Podľa výsledkov prvého povojnového Československého sčítania môžeme vo všeobecnosti zloženie obyvateľov Slovenska podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania hodnotiť ako pomerne homogénne s dominantnou prevahou základného vzdelania. Úroveň dosiahnutého vzdelania tak bola veľmi nízka, keď len približne 7 % žien a 11 % mužov starších 15 rokov malo vyššie ako základné vzdelanie. Bez vzdelania však zostalo len približne 40 tis. osôb (bližšie pozri napr. Šprocha 2010, Majo a Šprocha 2016).

Extenzívna industrializácia spolu so zameraním hospodárstva na ťažký priemysel priniesli v 50. a 60. rokoch značný dopyt po kvalifikovanej pracovnej sile, preto snahou bolo zvyšovať dosiahnuté vzdelanie nielen u mladých, ale aj u osôb, ktorí vzdelávacím systémom prešli v minulosti, ale ktorých vzdelanostný profil nevyhovoval praktickým potrebám. To znamenalo tiež výrazné posilnenie externých foriem vzdelávania. Postupne sa vytvorila až paradoxná situácia, keď popri klasickej dennej forme dovedy s monopolným postavením vznikol veľmi silný prvok externého (dial'kového, večerného) vzdelávania, vďaka ktorému sa zvýšila vzdelanostná úroveň veľkej časti obyvateľstva². Postupne však záujem o túto formu vzdelávania klesol. Jednak sa vyčerpal potenciál zvyšovania vzdelanostnej úrovne u starších osôb, ale tiež došlo k postupnej strate motivácie k dodatočnému štúdiu (Tuček a kol. 2003). Tá bola dôsledkom poklesu reálnej hodnoty vzdelania a vzdelávania v spoločnosti. To sa napokon odzrkadlilo aj na formovaní samotnej vzdelanostnej štruktúry mladých osôb. Na jednej strane síce dochádzalo ku kontinuálnemu znižovaniu podielu mužov a najmä žien len so základným vzdelaním v prospech absolventov stredoškolského stupňa, no vyššie formy vzdelania boli nadobúdané len malou časťou populácie. Potreba kvalifikovaných robotníkov viedla

² Napríklad v prvej polovici 60. rokov a v polovici 70. rokov študovalo strednú školu v externej forme ročne viac ako 30 tis. osôb.

ku značnej preferencii tohto typu vzdelávania, k čomu prispela postupne aj vybudovaná hustá sieť učňovských škôl rôzneho odborného zamerania. V kombinácii so značnou platovou nivelizáciou, mzdovou i nemzdovou preferenciou robotníckej práce a tiež ideologickým tlakom sa v spoločnosti (alebo aspoň jej väčšej časti) vytvorila predstava o výhodnosti výkonu robotníckych povolání (Tuček a kol. 2003). Navyše výchovným pôsobením rodičov sa táto predstava presúvala aj na deti. Hlavnou snahou škôl bolo pokrývať potreby hospodárstva na kvalifikovanú pracovnú silu. Centrálne plánovaná ekonomika sa neorientovala len na výrobný proces, ale určovala pomocou kvót (smerných čísel) aj počty študentov, absolventov na jednotlivých typoch škôl a ich zaraďovanie do pracovného procesu. Existovala pritom značná obava z „nadprodukcie“ absolventov všeobecných (gymnázii) a vysokých škôl, čo sa odzrkadlilo aj na dlhodobu stagnujúcom počte takýchto škôl³. Nemožnosť slobodnej voľby vzdelanostnej a ani profesijnej dráhy vytvárala u mladých ľudí pocit bezstarostnosti, závislosti a nesamostatnosti. O spôsobe vzdelávania a kvalifikácie detí po dokončení základnej školy dlho rozhodovali skôr riaditelia škôl na základe prijímaných politických a triednych faktorov. V praxi to znamenalo, že v prípade populačne slabých ročníkov museli byť najprv naplnené kvóty odborov vychovávajúcich absolventov zaraďovaných priamo do pracovného procesu a najmä robotníckych povolání (prednosť mali teda učňovské školy) (Kučera 1994). Platová nivelizácia spolu s preferenciou robotníckych povolání znamenali, že výška mzdy nebola počas obdobia minulého režimu dôležitým faktorom pre rast vzdelanostnej úrovne. Okrem toho tým, že mladí ľudia dlhšie študovali, prichádzali o príjem, ktorý plynul ich rovesníkom s nižším vzdelaním zapojeným do pracovného procesu. Kalinová (1998) s Londákovou (2004) uvádzajú, že vysokoškolsky vzdelaný človek sa svojou kumulovanou mzdou vyrovnal osobe so základným vzdelaním až vo veku 30–34 rokov a stredoškólakovi dokonca až po 40. roku života. Spomenutá mzdová nivelizácia a značná ekonomická nevýhodnosť vyššieho vzdelania spôsobili eróziu hodnoty vzdelania a kritické oslabenie vzťahu medzi reálnou kompetenciou a formálnym vzdelaním. Došlo k významnému oslabeniu osobnej iniciatívy a pracovnej aktivity (Džambazovič 2007). Tieto faktory významným spôsobom ovplyvnili charakter vzdelanostnej štruktúry Slovenska. Po druhej svetovej vojne predovšetkým došlo k významnej redukcii podielu osôb len so základným vzdelaním a pri určitom zovšeobecnení vytvoreniu dvoch hlavných rodovo diferencných vzdelanostných modelov (Šprocha 2010). V prípade mužov išlo o preferenciu stredoškolských (najmä učňovských) odborov bez maturity, kým u žien prevažovala snaha nadobudnúť úplné stredoškolské

³ Od začiatku 60. rokov do konca 80. rokov na Slovensku existovalo stabilne 127 až 130 stredných všeobecnovzdelávacích škôl (gymnázii). Po druhej svetovej vojne fungovali na Slovensku len 3 vysoké školy. V prvej polovici 50. rokov ich bolo už 12 a od roku 1969 až do roku 1991 sa ich počet stabilizoval na 13.

vzdelanie. Obavy z nadprodukcie absolventov vysokých škôl spolu so snahami vytvárať pracovníkov predovšetkým pre robotnícke profesie znamenali dlhodobú stagnáciu podielu osôb s vysokoškolským vzdelaním (Bleha a kol. 2014, Šprocha 2010).

Od pádu minulého režimu však najvyššie dosiahnuté vzdelanie obyvateľstva Slovenska prešlo ďalšími a v mnohých aspektoch historicky jedinečnými dynamickými kvantitatívno-kvalitatívnymi zmenami (bližšie napr. Majo a Šprocha 2016, Šprocha 2010, Šprocha a Tišliar 2018). Celospoločenská transformácia, zmeny v hospodárstve, presadzovanie znalostnej ekonomiky, vzdelanostne diferencovaný model finančného ohodnotenia a stability na trhu práce vytvorili veľký tlak na kvalitatívnu stránku ľudského kapitálu. To sa odzrkadľuje aj v medzigeneračnej zmene pohľadu na vzdelanie a jeho hodnotu. Práve vzdelanie sa stáva dôležitým ekonomickým faktorom pre úspech jednotlivca na trhu práce. Preto jedným z hlavných znakov medzigeneračnej transformácie vzdelanostných dráh mladých ľudí na Slovensku v posledných takmer troch dekádach sa stal príklon k sekundárnemu a najmä terciárnemu stupňu vzdelania.

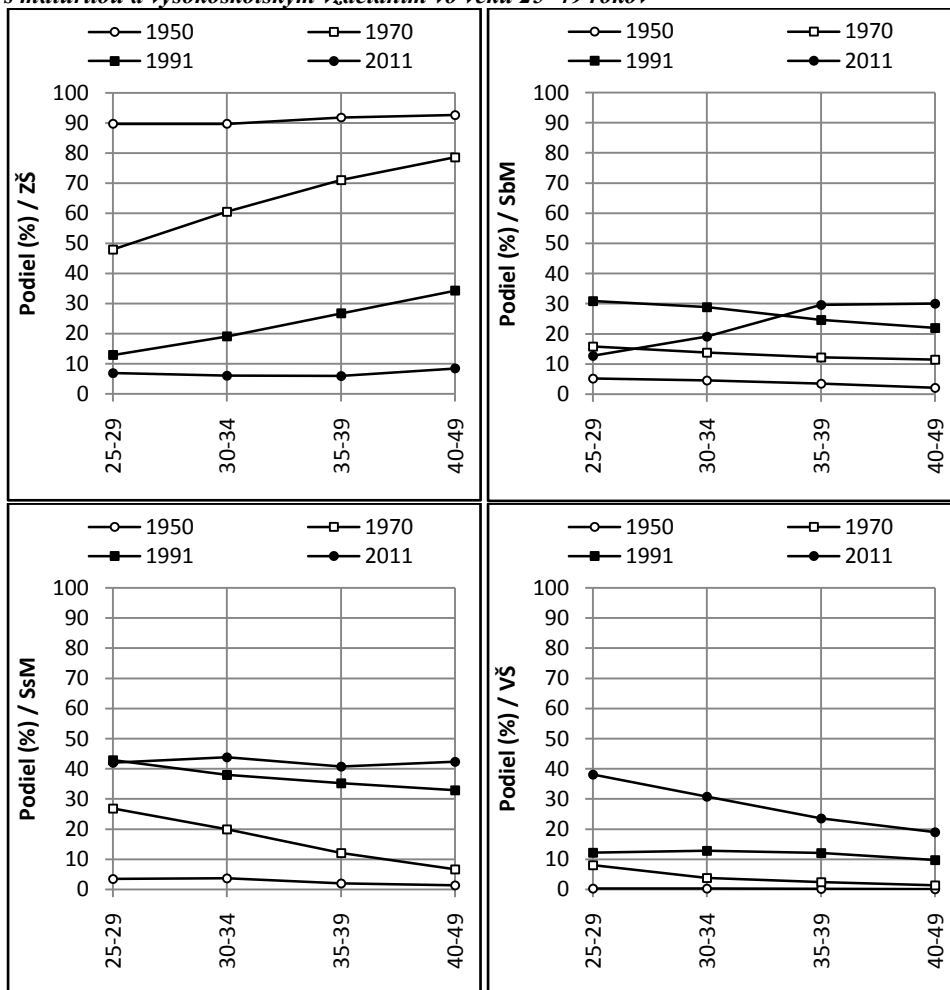
Detailný pohľad na dlhodobý vývoj zastúpenia hlavných vzdelanostných skupín žien vo veku 25–49 rokov ponúkajú obr. 1–4. Zvyšovanie vzdelania sa síce dotýkalo najmä mladších žien, no výsledky sčítaní odhaľujú, že ešte na začiatku 70. rokov takmer polovica osôb vo veku 25–29 rokov dosiahla maximálne základné vzdelanie. V druhej polovici reprodukčného veku bola situácia ešte horšia, keďže tu základné vzdelanie dominovalo. Výrazný odklon od tohto typu vzdelanostných dráh sa odohral až v 70. a 80. rokoch, keďže na začiatku 90. rokov sa už podiel žien so základným vzdelaním v reprodukčnom veku pohyboval približne od desatiny po jednu tretinu z príslušnej vekovej skupiny. V poslednom sčítaní obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 už podiel žien vo veku 25–49 rokov s nanajvyš základným vzdelaním klesol pod hranicu 10 %.

Zlepšovanie vzdelanostnej štruktúry žien v predmetnom veku sa do konca 80. rokov odohrávalo vďaka zvyšovaniu podielu osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity (nárast až na hranicu 30 %, pozri obr. 2) a predovšetkým stredoškolského vzdelania s maturitou (na začiatku 90. rokov posun až k úrovni 40 %, pozri obr. 3). Dlhodobo veľmi nízky zostával v reprodukčnom veku podiel žien s vysokoškolským vzdelaním (obr. 4). Na začiatku 90. rokov ich váha len mierne prekračovala hranicu 10 %.

Situácia sa však po roku 1989 začala postupne meniť. Prvé desaťročie celospoločenskej transformácie prinieslo prvotnú fázu, ktorá sa dotkla najmä zvyšovania zastúpenia osôb s úplným stredoškolským vzdelaním. Úplné stredoškolské vzdelanie vo veku 19–23 rokov dosiahlo 63–73 % žien z príslušného populačného ročníka. Na druhej strane klesal podiel žien so stredoškolským

vzdelaním bez maturity (pod hranicu 20 %), ako aj žien s nanajvyš základným vzdelaním (pod 10 %).

Obr. 1–4: Vývoj podielu žien so základným vzdelaním, stredoškolským bez maturity, s maturitou a vysokoškolským vzdelaním vo veku 25–49 rokov

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SĽDB 1950, 1970, 1991 a SODB 2011; výpočty autorov

Okrem zväčšovania populačného potenciálu (vzhľadom na rastúci počet a podiel osôb s úplným stredoškolským vzdelaním) sa postupne rozširovali aj inštitucionálne podmienky pre nástup druhej fázy vzdelanostnej tranzície. Jednak sa takmer zdvojnásobil počet gymnázií (zo 130 na 252), ale predovšetkým došlo aj k nárastu z pohľadu ponuky a dopytu po terciárnom vzdelaní. Kým v rokoch 1969–1991 na Slovensku stabilne fungovalo 13 vysokých škôl, v nasledujúcom období bolo založených ďalších 23 nových inštitúcií s viac ako 80 novými katedrami

poskytujúcich terciárne vzdelanie.⁴ V školskom roku 2018/2019 na Slovensku pôsobilo 34 vysokých škôl so 128 katedrami.⁵ Nemenej dôležitou pre rast vzdelanostnej štruktúry mladých žien (a mužov) po roku 1989 bolo rozšírenie možností získať terciárne vzdelanie v externej forme štúdia. Podiel študentov využívajúcich túto možnosť z celkového počtu študujúcich sa z minima 11–12 % v prvej polovici 90. rokov zvýšil až na takmer 38 % v rokoch 2006 a 2007. Nasledujúce obdobie prinieslo síce určitý pokles na približne jednu štvrtinu, no znemaná to, že naďalej externé terciárne vzdelávanie predstavuje dôležitý prvok nadobúdania terciárneho stupňa vzdelania u mladých osôb.⁶

Dôležitým javom, ktorý sa zmenil v posledných dvoch desaťročiach, je aj dopyt po terciárnom vzdelaní z pohľadu pohlaví. Kým v minulosti bolo vysokoškolské vzdelanie predsa len o niečo častejšie spájané s mužmi, v poslednej dekáde na vysokých školách častejšie študujú ženy a rovnako častejšie sú aj medzi absolventmi. Táto premena sa následne výraznou mierou odzrkadľuje aj na vzdelanostnej štruktúre najmladších vekových skupín. Detailný pohľad poskytujú výsledky posledných troch sčítaní obyvateľov z rokov 1991, 2001 a 2011.

Kým medzi sčítaniami 1991 a 2001 došlo len k miernemu nárastu podielu žien s vysokoškolským vzdelaním vo veku 20–49 rokov, pričom u mužov tieto zmeny boli ešte menšieho rozsahu, do sčítania 2011 sa už naplno prejavila spomínaná druhá fáza transformácie vzdelanostnej štruktúry mladých osôb. Tá sa jednoznačne vyznačuje historicky nebývalým dopytom po vysokoškolskom vzdelaní, čoho dokladom je nielen samotná zmenená štruktúra mužov a najmä žien podľa dosiahnutého vzdelania, ale aj viaceré výkonové štatistiky vysokého školstva na Slovensku.

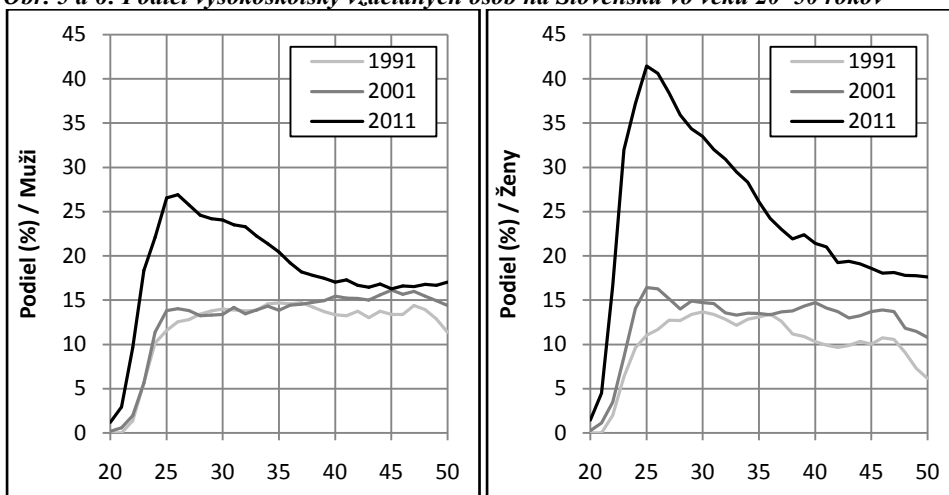
Podľa výsledkov posledného sčítania obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 podiel žien s vysokoškolským vzdelaním vo veku 25 a 26 rokov prekročil hranicu 40 %. Viac ako tretinové zastúpenie absolventiek terciárneho stupňa vzdelávania pritom pozorujeme v celom vekovom spektre intervalu 24–30 rokov. Zaujímavý je aj výrazný nárast podielu vysokoškolsky vzdelaných žien v druhej polovici a na konci reprodukčného veku. Ten úzko súvisel s otvorením vzdelanostných dráh žien pracujúcich v určitých profesiách po prijatí zákona o odmeňovaní niektorých zamestnancov pri výkone práce vo verejnom záujme v roku 2003 (bližšie pozri napr. Šprocha a Tišliar 2018).

⁴ 36 vysokých škôl pôsobilo na Slovensku do roku 2014.

⁵ V počte nie sú zahrnuté inštitúcie poskytujúce len externú formu vzdelávania. Bližšie pozri údaje v tabuľke za vysoké školy dostupné na: https://www.cvtisr.sk/cvti-sr-vedeckakniznica/informacie-o-skolstve/statistiky/casove-rady.html?page_id=9724

⁶ V prípade žien je externá forma vzdelania o niečo dôležitejšia, keďže z celkového počtu študentiek externe študovalo vysokú školu podľa posledných dostupných údajov ešte takmer 29 % osôb.

Obr. 5 a 6: Podiel vysokoškolsky vzdelaných osôb na Slovensku vo veku 20–50 rokov

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SLDB 1991, SODB 2001 a 2011; výpočty autorov

Z pohľadu vnútornej štruktúry osôb terciárneho vzdelania mali v roku 2011 prevahu absolventi druhého stupňa vysokoškolského vzdelania. Najmä u žien však vidíme aj určitý nárast váhy bakalárov (z 5 na 12 % vo veku 25 – 30 rokov). Či pôjde o trvalejší jav ukážu až výsledky ďalšieho sčítania. Veľmi mierne oproti roku 2001⁷ vzrástla aj váha absolventov tretieho stupňa vysokoškolského vzdelania. U mužov predstavovali vo veku 30 – 34 rokov približne 1,3 % a u žien 1,6 %.

Pokračovanie kvalitatívnej transformácie s príklonom k terciárnemu vzdelaniu potvrdzuje odhad podielu osôb s vysokoškolským vzdelaním pre koniec roka 2018.⁸ Maximum pre obe pohlavia nachádzame vo veku 30 rokov, keď u žien podiel absolventiek vysokých škôl už prekračuje 50% hranicu a u mužov je to viac ako 30 %. V mladších vekových skupinách je odhadovaný podiel vysokoškolsky vzdelaných osôb o niečo nižší, ale je potrebné si tiež uvedomiť, že rastie aj miera participácie na vysokoškolskom vzdelávaní a absolvovaní terciárneho stupňa vzdelania vo veku nad 25 rokov, a preto tieto hodnoty ešte nebudú pravdepodobne konečné.

Získané výsledky jednoznačne poukazujú na skutočnosť, že na Slovensku v prvej dekáde nového milénia vznikla historicky jedinečná situácia, keď vyššie vzdelanie už dosahujú ženy. Pretrvávanie rozdielov medzi pohlaviami v zastúpení študentov vysokých škôl naznačuje, že tento jav bude pokračovať aj v ďalších generáciách.

⁷ V roku 1991 sa údaje o stupni vysokoškolského vzdelania ešte nezisťovali.

⁸ Tento odhad je každoročne konštruovaný pre potreby ŠÚ SR demografickou multistavovou bilančnou metódou kombináciou údajov o počte zomretých a sťahujúcich sa osôb podľa pohlavia, roku narodenia a vzdelania a počtu absolventov podľa veku, pohlavia a stupňa štúdia vykazovaných Ministerstvom školstva, vedy, výskumu a športu SR, Ministerstvom školství, mládeže a tělovýchovy ČR, údajov UNESCO a OECD.

Komplexná celospoločenská transformácia po roku 1989 tak priniesla stav, keď dosiahnutie vysokoškolského vzdelania sa stalo integrálnou súčasťou vzdelanostných dráh čoraz väčšej časti mladých žien (a čiastočne aj mužov) na Slovensku.

Jedným z hlavných výsledkov a súčasne aj predpokladov kvantitatívno-kvalitatívnej transformácie vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska bol nielen nárast počtu študentov a absolventov stredných škôl poskytujúcich ukončenie tohto stupňa maturitnou skúškou⁹, ale predovšetkým od začiatku tohto storočia aj dynamický nárast počtu študentov a absolventov vysokoškolského štúdia. Kým na začiatku 90. rokov na Slovensku študovalo na vysokých školách približne 60–64 tisíc osôb, v rokoch 2007–2009 to bolo viac ako 220 tis. osôb. V nasledujúcich rokoch sledujeme pokles pod hranicu 130 tis. študentov. Okrem znižovania počtu osôb v referenčných vekoch ako výsledok predchádzajúceho populačného vývoja spojeného s poklesom pôrodnosti a plodnosti je tento stav podmienený do značnej miery aj nárastom počtu osôb študujúcich v zahraničí. Dôležitým faktorom transformácie vzdelanostnej štruktúry mladých osôb na Slovensku sa stala aj postupná internacionalizácia terciárneho vzdelávania. Podľa údajov OECD sa počet študentov zo Slovenska zapísaných na univerzite mimo jeho územie v posledných rokoch zvýšil z necelých 9 tis. už na viac ako 36 tis. osôb. Hlavným cieľom pritom od roku 2005 je Česká republika, v ktorej podľa posledných dostupných údajov už študujú viac ako dve tretiny študentov zo Slovenska študujúcich v zahraničí. Potvrdzujú to aj údaje Ministerstvá školství, mládeže a telovýchovy ČR. Kým na začiatku 21. storočia študovalo v Česku približne 5,2 tis. osôb slovenského štátneho občianstva, v rokoch 2010–2012 ich počty prekračovali 24 tis. osôb. V posledných rokoch síce dochádza k miernemu poklesu, no naďalej v Českej republike študuje viac ako 21 tis. osôb slovenskej štátnej príslušnosti.

Z uvedeného je zrejmé, že globalizácia terciárneho vzdelania prípadne absolvovanie časti vysokoškolského štúdia v zahraničí sa stáva integrálnou súčasťou transformácie ľudského kapitálu aj v slovenských podmienkach. Na jednej strane môžeme hovoriť o pozitívnom trende, no ten môže predstavovať aj riziko dočasnej, prípadne trvalej emigrácie mladých osôb s vyšším vzdelaním a ekonomickým potenciálom. Súčasne tiež môže ovplyvňovať aj samotný vývoj reprodukcie, čo do určitej miery už potvrdzuje rastúci počet a podiel detí narodených v zahraničí ženám s trvalým pobytom na Slovensku.¹⁰

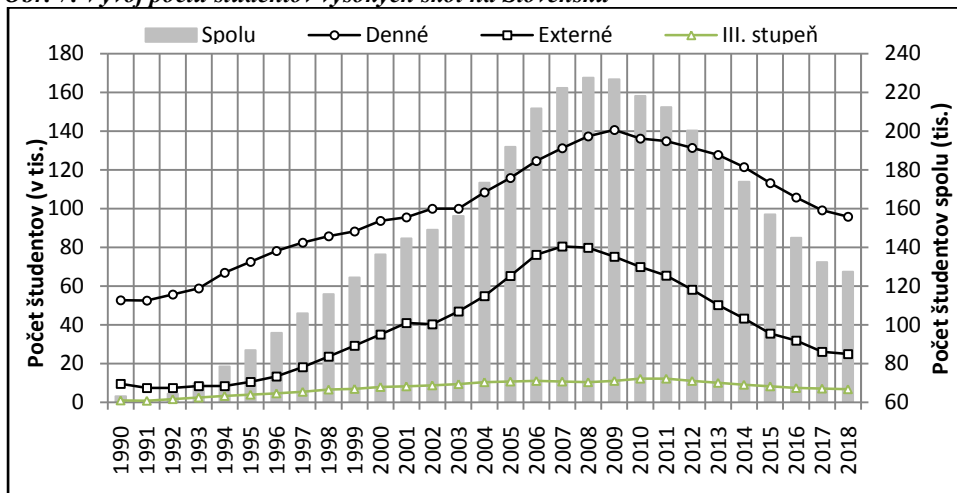
Rast počtu študentov na vysokých školách sa odzrkadlil aj na vývoji ich zastúpenia z celkového počtu osôb vo veku 19–24 rokov. Kým na začiatku 90. rokov na 1000

⁹ Napríklad v prípade gymnázií išlo o nárast z pôvodných niečo viac ako 55 tis. na viac ako 100 tis. v rokoch 2003-2009. Následný pokles pod hranicu 75 tis. je predovšetkým výsledkom populačného vývoja referenčných vekových skupín, keďže miera vzdelávania sa výraznejšie nezmenila.

¹⁰ Počet detí narodených v zahraničí žene s trvalým pobytom na Slovensku medzi rokmi 2004 a 2015 vzrástol z necelých 1,5 tis. na viac ako 5,7 tis. Bližšie pozri napríklad Pilinská (2015).

osôb referenčného veku patrilo menej ako 150 študentov, vrchol tento ukazovateľ dosiahol v období rokov 2009–2011, keď išlo o približne 450 študentov na 1000 osôb vo veku 19–24 rokov.

Obr. 7: Vývoj počtu študentov vysokých škôl na Slovensku

Zdroj údajov: CVTI, Časové rady, dostupné na:

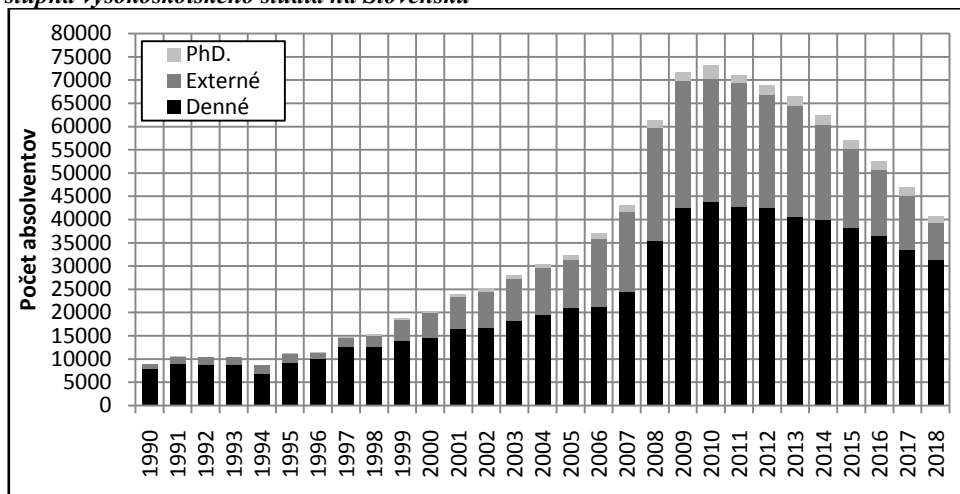
https://www.cvtisr.sk/cvti-sr-vedecka-kniznica/informacie-o-skolstve/statistiky/casove-rady.html?page_id=9724

S počtom študentov sa v 90. rokoch a prvej dekáde 21. storočia následne zvyšoval s príslušným časovým odstupom aj počet absolventov vysokých škôl. V školskom roku 1990/1991 končilo vysokú školu necelých 9 tisíc študentov, no v rokoch 2009–2011 to už bolo viac ako 70 tisíc. V poslednom období sa však už prejavil vplyv poklesu počtu študentov a podľa posledných dostupných hodnôt sa počet absolventov terciárneho vzdelania dostal na hranicu 40 tis. osôb.

Na klesajúcich počtoch študentov, absolventov a následne aj ďalších výkonových parametrov terciárneho vzdelávania na Slovensku môže mať svoj podiel aj určité zníženie miery participácie na vysokoškolskom vzdelávaní. Medzi rokmi 2000 a 2010 došlo k pomerne výraznému posilneniu a určitej vekovej špecifikácii, keď mladšie vekové skupiny sa vzhľadom na predĺženie povinnej školskej dochádzky a prechodu na 9-ročnú základnú školu dostali mimo referenčné skupiny prijímania na terciárny stupeň vzdelania. Preto miera participácie mužov i žien vo veku 18 rokov výrazne klesla. Maximum sa postupne vyprofilovalo vo veku 20–22 rokov. Podľa posledných dostupných údajov však najmä u mužov dochádza pod dosiahnutí 20. roku života s každým ďalším rokom veku k poklesu miery štúdia na vysokých školách. Dostupné údaje z Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu jednoznačne poukazujú na rast miery štúdia mužov i žien na terciárnom stupni vzdelávania. Rozhodujúcim bolo predovšetkým obdobie prvej dekády nového milénia, keďže v nasledujúcich rokoch už evidujeme určité znižovanie. Otázkou

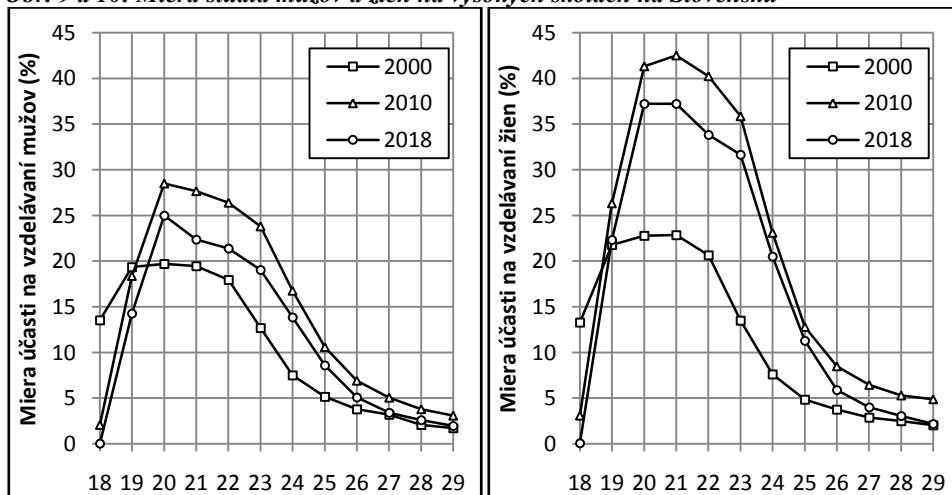
zostáva, či uvedené zníženie mier participácie na vysokoškolskom štúdiu medzi rokmi 2010 a 2018 je len výsledkom vyššie spomínaného poklesu záujmu o externé formy vzdelávania, alebo je to celkový trend určitého zníženia záujmu o terciárne vzdelanie vo všeobecnosti.

Obr. 8: Vývoj počtu absolventov dennej a externej formy štúdia na vysokých školách a III. stupňa vysokoškolského štúdia na Slovensku

Zdroj údajov: CVTI, Časové rady, dostupné na: https://www.cvtisr.sk/cvti-sr-vedecka-kniznica/informacie-o-skolstve/statistiky/casove-rady.html?page_id=9724

Obr. 9 a 10: Miera štúdia mužov a žien na vysokých školách na Slovensku

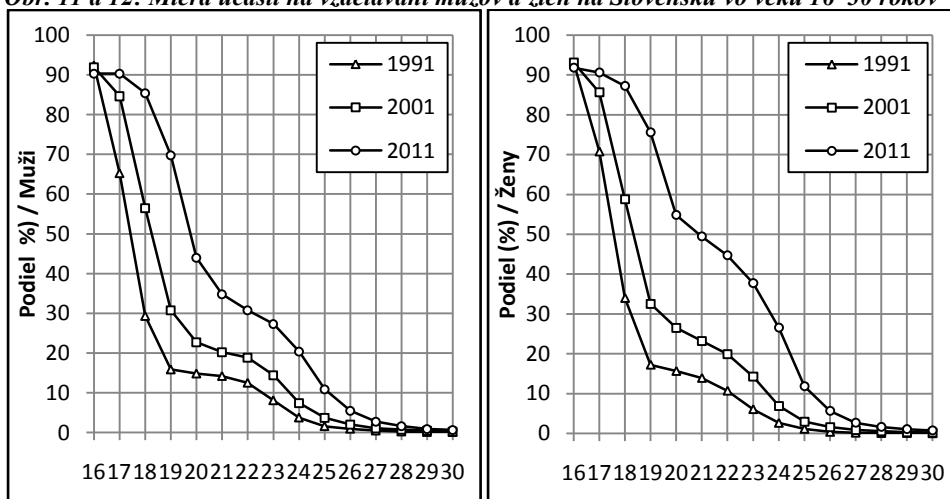

Zdroj údajov: MŠVVaŠ SR, výpočty autora

Do úvahy tiež prichádza zvýšenie vplyvu získavania terciárneho vzdelania v zahraničí, keďže uvedené miery sa týkajú len študentov vysokých škôl na Slovensku. Keďže aj v Česku sledujeme pokles počtu slovenských študentov,

predpokladáme, že vplyv tohto efektu nebude napokon tak výrazný akoby sa na prvý pohľad mohol zdať. Časť z tohto poklesu by napokon mohlo vysvetľovať aj predpokladané zvyšovanie podielu mladých mužov a žien zo znevýhodneného prostredia marginalizovaných rómskych osád na celkovej populácii Slovenska, ktorých vzdelanostné dráhy sú ukončované ešte na sekundárnom stupni (pozri napr. Šprocha 2014, Šprocha a Ďurček 2017). Celkovú mieru účasti na vzdelávaní bez ohľadu na jeho stupeň nám prinášajú výsledky sčítaní obyvateľov. Podiel osôb, ktoré v sčítaniach 1991–2011 uviedli, že sú študentmi intercezálne prudko rástol. Vidíme to najmä v poslednom intercezálnom období a predovšetkým u žien (obr. 12). Najväčšie zmeny nastali vo veku 18 a 19 rokov, kde sa oproti roku 1991 zvýšila miera účasti na vzdelávaní u oboch pohlaví o viac ako 50 p.b. (obr. 11 a 12).

Obr. 11 a 12: Miera účasti na vzdelávaní mužov a žien na Slovensku vo veku 16–30 rokov

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SLEDB 1991, SODB 2001 a 2011; výpočty autorov

Okrem spomínanej častejšej preferencie úplného stredoškolského vzdelania to podmienilo aj predĺženie povinnej školskej dochádzky. Vo veku 20–23 rokov sa miera účasti žien na vzdelávaní zvýšila o 30–40 p.b. a približne o 20–30 p. b. u mužov. Vďaka týmto zmenám tak vo veku 20 rokov podľa sčítania 2011 ešte študovalo približne 44 % mužov a 55 % žien. Vo veku 21 rokov to bola asi tretina mužov a polovica žien a vo veku 22 rokov takmer 31 % mužov a necelých 45 % žien. To sa odzrkadľuje aj na priemernej dĺžke vzdelávania po dovŕšení 16. roku života. Kým na začiatku 90. rokov by to bolo u mužov len v priemere 2,6 roku a u žien približne 2,7 roku, podľa sčítania 2011 sa obdobie štúdia predĺžilo v mužskej časti populácie na necelých 5,2 rokov a u žien dokonca na viac ako 5,8 roku.

5. Vzdelanie a plodnosť žien

5.1 Zmeny plodnosti po roku 1989 a vzdelanie žien

Obdobie po roku 1989 predstavuje po viacerých stránkach špecifický úsek vo vývoji plodnosti na Slovensku. V hrubých rysoch ho môžeme rozdeliť do dvoch základných vývojových fáz. Prvú predstavujú 90. roky a začiatok nového milénia, keď najmä v ich prvej polovici došlo k veľmi dynamickému prepadu intenzity plodnosti. V druhej polovici 90. rokov pokles úrovne plodnosti pokračoval, no s miernejšou dynamikou. Táto fáza sa v podstate ukončuje na začiatku nového milénia (v roku 2002), keď intenzita rodenia detí dosiahla na Slovensku historickú najnižšiu úroveň (bližšie pozri napr. Šprocha a Tišliar 2016, 2018). Vďaka tomuto pomerne dynamicky prebiehajúcemu prepadu plodnosti sa Slovensku v priebehu jednej dekády dostalo z pozície krajiny s jednou z najvyšších úrovní plodnosti v Európe do skupiny krajín s najnižšou plodnosťou na svete (pozri napr. Kohler a kol. 2002).

Druhá vývojová etapa je v znamení postupného rastu intenzity plodnosti. K zrýchleniu došlo z prierezového hľadiska najmä medzi rokmi 2007–2009 (bližšie napr. Vaňo a kol. 2012). Následné nepriaznivé hospodárske podmienky spojené s celosvetovou hospodárskou krízou ovplyvnili ďalší rast plodnosti len dočasne. Stabilizácia situácie a postupné prekonanie a oživenie slovenskej ekonomiky so sebou prinieslo aj ďalšie oživenie rastu plodnosti, ktorý sledujeme v podstate až do súčasnosti (pozri napr. Šprocha a kol. 2019).

Zvyšovanie úrovne plodnosti od začiatku tohto storočia sa nesie predovšetkým v oživení rodenia detí žien na konci prvej a na začiatku druhej polovice reprodukčného veku (pozri Šprocha a Tišliar 2018). Tento jav je prepojený s efektom rekuperácie, teda dobiehania odložených reprodukčných zámerov z mladšieho veku. Je súčasťou celospoločenskej premeny časovania a nastavenia jednotlivých prechodov do dospelosti (napr. Šprocha 2018), ku ktorým patrí aj materstvo a rodičovstvo.

Intenzitu rodenia detí podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania žien budeme analyzovať jednak prostredníctvom čistých vekovo-špecifických mier plodnosti (tzv. miery I. rádu), a tiež v spojitosti s poradím narodeného dieťaťa budú konštruované pravdepodobnosti zvýšenia parity, ktoré sa stnú základom parityne inkrementno-dekrementných tabuliek plodnosti.

V oboch prípadoch pracujeme so 4 základnými vzdelanostnými skupinami. Keďže našim cieľom je nielen identifikácia rozdielov, ale aj analýza ich prípadných zmien v čase, zvolili sme pre tento účel dva časové rezy. Prvý prezentuje začiatok 90. rokov, ktorý môžeme tiež vnímať aj ako začiatok transformácie prokreatívneho správania. Druhý prezentuje posledné dostupné obdobie, pre ktoré disponujeme informáciou o exponovanej populácii žien. Zobrazuje tak posledný známy stav rozdielov v intenzite i rozložení mier plodnosti podľa veku a najvyššieho

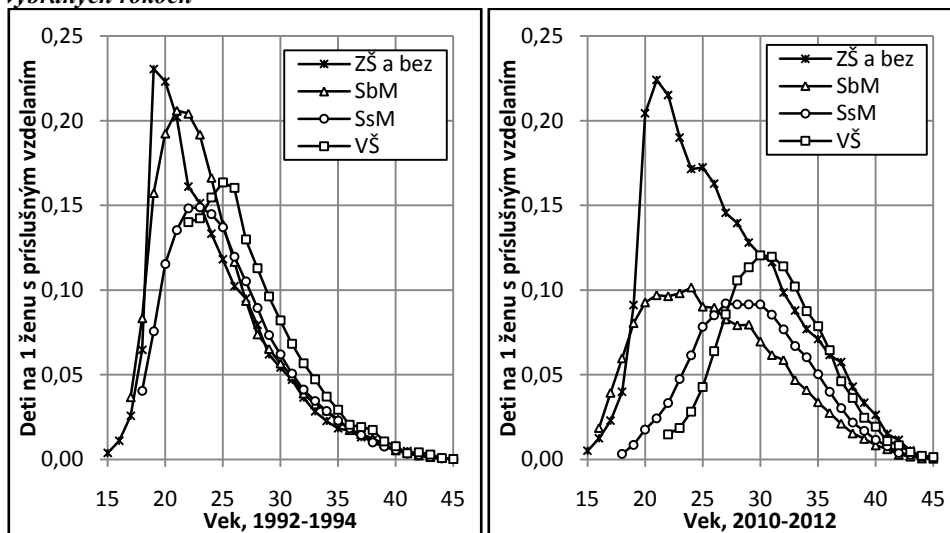
dosiahnutého vzdelania žien a v prípade pravdepodobností aj štruktúry žien podľa počtu narodených detí.

Ako je zrejmé z nasledujúcich obr. 13 a 14, najvyššiu intenzitu rodenia detí nachádzame na začiatku 90. rokov, ako aj v nedávnej súčasnosti u žien s najnižším vzdelaním. Pri porovnaní oboch sledovaných období dokonca u žien so základným vzdelaním a bez vzdelania identifikujeme nárast plodnosti. Kým na začiatku 90. rokov by sa pri zachovaní tejto úrovne plodnosti narodilo v priemere jednej žene so základným vzdelaním alebo bez vzdelania približne 1,8 dieťaťa, v poslednom sledovanom období by to bolo takmer 2,6 dieťaťa. Je to tak jediná vzdelanostná skupina, u ktorej tento trend po roku 1989 pozorujeme. To, že nejde o nejakú dočasnú vývojovú anomáliu potvrdzuje aj nižšie analyzovaný vývoj konečnej plodnosti. Vysvetlenie pravdepodobne spočíva v pokračujúcej selekcii v tejto vzdelanostnej skupine. Kým ešte na začiatku 90. rokov základné vzdelanie v reprodukčnom veku dosahoval pomerne veľký počet žien (viac ako 390 tis.), v poslednom sčítaní sa ich početnosť radikálne zmenšila (cca. 189 tis.). Tento vzdelanostný model je tak preferovaný len v určitej podskupine osôb na Slovensku, ktorá je vo veľkej miere formovaná rómskymi ženami a najmä osobami z marginalizovaných rómskych komunit vyznačujúcich sa dlhodobou špecifickým charakterom a intenzitou plodnosti v slovenskom prostredí (pozri napr. Šprocha 2014). Zvyšovaním ich váhy na celkovej skupine žien so základným vzdelaním tak dochádza aj k ovplyvňovaniu celkového charakteru intenzity a charakteru reprodukcie.

Z uvedeného je tak zrejmé, že v ostatných troch vzdelanostných skupinách došlo k poklesu realizovanej plodnosti. Už z obr. 13 a 14 vidíme, že tento jav bol najvýraznejší u žien so stredoškolským vzdelaním a predovšetkým v skupine osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Priemerný počet detí narodených jednej žene so stredoškolským vzdelaním bez maturity klesol z pôvodných takmer 1,9 dieťaťa na ženu na menej ako 1,5 dieťaťa. V prípade žien s úplným stredoškolským vzdelaním to bolo z takmer 1,6 na necelých 1,2 dieťaťa. Uvedený vývoj tak prispel tiež k erózii ešte na začiatku 90. rokov platného negatívneho vzdelanostného gradientu, keď s rastúcim vzdelaním žien klesala ich plodnosť. Podľa posledných dostupných údajov tak najvyššiu plodnosť po ženách so základným vzdelaním majú so značným odstupom ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Keďže u žien s vysokoškolským vzdelaním vidíme pomerne výrazný nárast plodnosti vo vyššom veku svojou celkovou intenzitou rodenia detí predbehli ženy s úplným stredoškolským vzdelaním. Samotný pokles u najvzdelanejších žien bol len minimálny z úrovne niečo viac ako 1,4 dieťaťa na približne 1,3 dieťaťa na ženu. Dá sa teda povedať, že práve ženy s vysokoškolským vzdelaním síce najvýraznejšie odkladajú rodenie detí v mladom veku (porovnaj obr. 13 a 14), ale v ich prípade dochádza aj k najväčšiemu oživeniu reprodukcie v druhej polovici reprodukčného

obdobia. Tým dochádza aj k pomerne úspešnému dobiehaniu odložených pôrodov (najmä prvých detí). Z tohto hľadiska je tak zatiaľ spomedzi sledovaných vzdelanostných skupín najproblematickejšia situácia u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou.

Obr. 13 a 14: Čisté miery plodnosti žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania vo vybraných rokoch

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

Z pohľadu rozloženia mier plodnosti podľa veku a vzdelania je zrejmé, že medzi obomi sledovanými obdobiami došlo k výraznej premene reprodukčných modelov. Určitou výnimkou z tohto konštatovania je len skupina žien so základným vzdelaním. V ich prípade naďalej registrujeme viaceré znaky typické pre režim plodnosti prevládajúci na Slovensku pred rokom 1989. Skorý začiatok reprodukcie, vysoká intenzita rodenia detí v mladom veku, ostré maximum a následne rýchly pokles plodnosti. V porovnaní so začiatkom 90. rokov však predsa len došlo k dvom zmenám. Prvou je mierny posun maxima plodnosti do „vyššieho“ veku z 19 rokov na 21 rokov. Tým druhým je nárast plodnosti vo veku nad 20 rokov a pomalší priebeh poklesu intenzity rodenia detí v porovnaní s prvou polovicou 90. rokov. Je zrejmé, že zmeny v časovaní plodnosti a najmä začiatku reprodukčných dráh týchto žien sú nevýrazné. Zaujímavosťou je pritom aj vyššie spomínaný a rozoberaný nárast celkovej plodnosti.

V prípade ďalších vzdelanostných skupín je však z obr. 13 a 14 zrejмый dopad hlavných transformačných posunov. Jednak je to výrazný pokles plodnosti v mladom a veľmi mladom veku a tiež presun maximálnej úrovne plodnosti do vyššieho veku. Platí pritom, že s rastúcou vzdelanostnou úrovňou tieto zmeny boli výraznejšie. Najmä u žien s vysokoškolským vzdelaním bol pokles plodnosti v mladšom veku

a posun plodnosti do vyššieho veku výrazný. Súčasne sa tiež ukazuje, že pozitívny vzdelanostný gradient sa uplatňuje aj v prípade nárastu plodnosti vo vyššom veku. Ten bol markantnejší práve u žien s terciárnym vzdelaním. Výsledkom je tak zmena charakteru kriviek. Tie sa už nevyznačujú výrazným a rýchlym nárastom plodnosti v mladom veku a po dosiahnutí ostrého maxima dochádza k prudkému poklesu. Súčasne s tým došlo k rozloženiu maximálnych úrovní do širšieho vekového spektra. Znamená to, že okrem procesu odkladania plodnosti (s výnimkou najmenej vzdelaných žien) dochádza tiež k určitej vekovej heterogenizácii reprodukčných modelov. Tú je možné najlepšie identifikovať prostredníctvom rozloženia pôrodov podľa veku a z nich odvodených dolných a horných kvartilov a interkvartilového rozpätia.

V prípade žien s nanajvyšším základným vzdelaním vidíme, že hodnota dolného i horného kvartilu pôrodov sa od začiatku 90. rokov výraznejšie nezmenila. Horný kvartil dokonca zaznamenal mierny pokles z necelých 28 rokov na 27 rokov (obr. 16). Znamená to, že tri štvrtiny z celkového počtu živonarodených detí v tejto skupine žien sa narodí pred dovŕšením 27. roku života. Rovnako pomerne stabilne zostáva aj načasovanie prvej štvrtiny pôrodov, ktorá sa realizuje u žien so základným vzdelaním a bez vzdelania ešte pred tým ako tieto osoby dosiahnu 19 rokov (pozri obr. 15). Výsledkom tejto stability mechanizmov časovania pôrodnosti je tiež pretrvávanie pomerne stabilnej úrovne interkvartilového rozpätia. Polovica reprodukcie sa na začiatku 90. rokov realizovala v tejto vzdelanostnej skupine v rozpätí približne 9,0–9,5 rokov. V súčasnosti je táto pôrodnosť z pohľadu načasovania o niečo koncentrovanejšia, keďže došlo k posunu horného kvartilu do mladšieho veku, a preto interkvartilové rozpätie dosahuje úroveň približne 8,5 roka (obr. 17).

Dolný i horný kvartil v ostatných vzdelanostných skupinách zaznamenali pomerne stabilný rast. V prípade stredoškolsky vzdelaných žien bol tento proces najdynamickejší. Kým na začiatku 90. rokov štvrtina pôrodov sa u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity odohrala pred dovŕšením 20. roku života, v súčasnosti je to tesne po dosiahnutí 23. roka. Ešte rýchlejšie rástol dolný kvartil u žien s úplným stredoškolským vzdelaním. Z menej ako 21 rokov dnes dosahuje takmer 25 rokov. V prípade najvzdelanejších osôb došlo k nárastu o približne tri roky z 25 na 28 rokov. Znamená to, že len štvrtina pôrodov je u absolventiek vysokých škôl realizovaná pred dosiahnutím 28. roku života a teda len malá časť reprodukcie sa odohráva v prvej polovici reprodukčného obdobia (pozri nižšie).

Keďže dolný kvartil u žien s vysokoškolským vzdelaním rástol v prevažnej časti 90. rokov o niečo rýchlejšie ako horný, dochádzalo ku skracovaniu už tak úzkeho medzikvartilového rozpätia. V prvej dekáde tohto storočia sa tak polovica celkovej reprodukcie najvzdelanejších žien realizovala v intervale širokom len necelých 5 rokov. Nasledovala síce určitá veková heterogenizácia, no aj napriek tomu môžeme

jednoznačne povedať, že u žien s vysokoškolským vzdelaním pretrvávajú najvýraznejšia koncentrácia pôrodnosti spomedzi všetkých vzdelanostných skupín. Výrazný posun začiatku reprodukcie až k polovici reprodukčného veku nevytvára príliš veľký manévrovací priestor pre vysokoškolsky vzdelané ženy z pohľadu plánovania reprodukčných zámerov. K tomu je tiež potrebné pripočítať aj pomerne výrazné presadenie sa jednodetného modelu rodiny (pozri nižšie), čím dochádza aj k relatívne skorému naplneniu reprodukčných intencií.

V prípade stredoškolsky vzdelaných žien došlo naopak k pomerne výraznej heterogenizácii reprodukcie. Platí to obzvlášť pre ženy so strednou školou bez maturity. Interkvartilové rozpätie v tejto vzdelanostnej skupine v súčasnosti dosahuje takmer 10 rokov, kým ešte na začiatku 90. rokov sa polovica z pôrodov realizovala v rozpätí približne 6 rokov. Príčinou je nielen posun začiatku reprodukcie, keď dolný kvartil sa zvýšil z necelých 20 na viac ako 23 rokov, ale predovšetkým posun ukončovania realizácie reprodukčných zámerov, keďže horný kvartil v súčasnosti sa pohybuje už tesne pod hranicou 33 rokov. Výraznejšie sa tak neodlišuje od horného kvartilu načasovania pôrodov žien s úplným stredoškolským vzdelaním. V ich prípade však dolný kvartil predsa len dosahuje o niečo vyššie hodnoty, a preto aj interkvartilové rozpätie je na hranici 8 rokov.

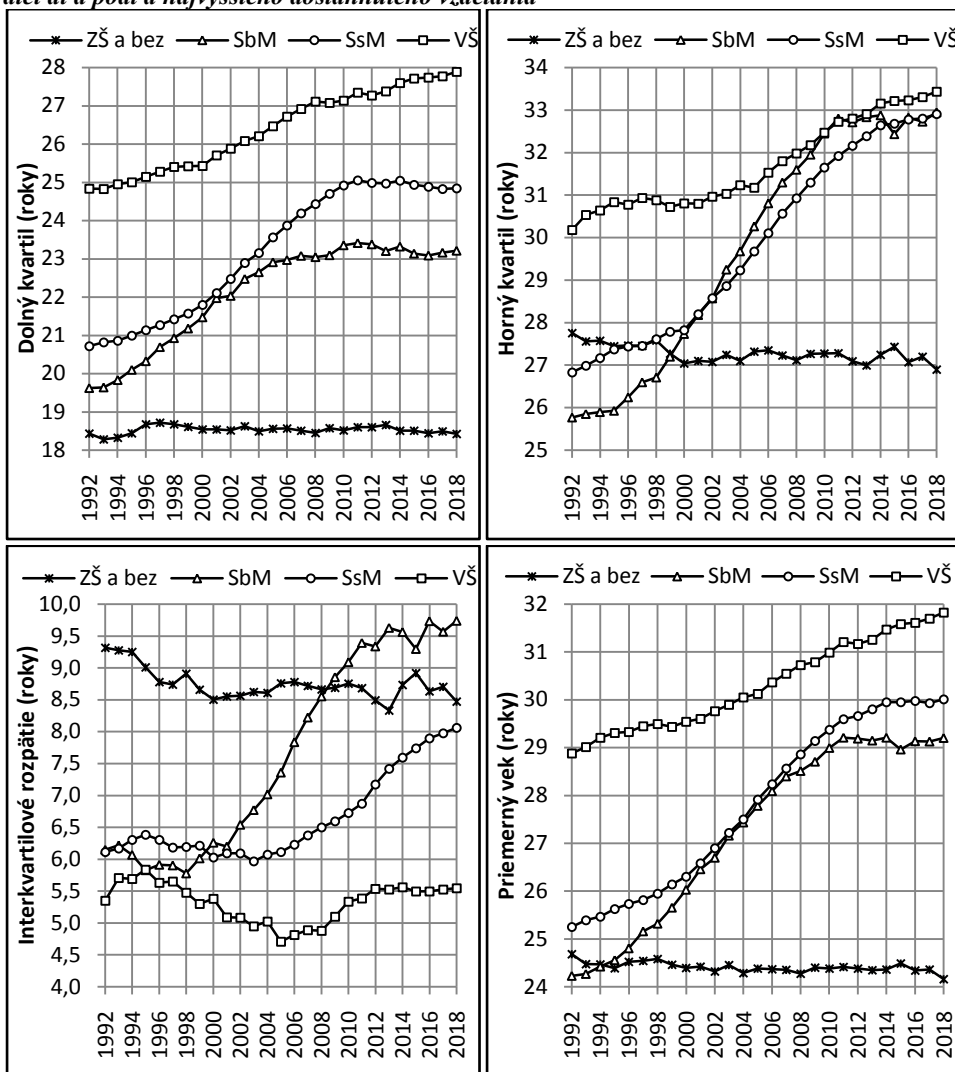
Skoré a takmer nemiace sa časovanie realizácie pôrodov žien so základným vzdelaním a bez vzdelania potvrdzuje aj vývoj hodnôt priemerného veku týchto osôb pri narodení živého dieťaťa. V podstate od začiatku 90. rokov sa pohybuje stabilne medzi 24. a 25. rokom života bez výraznejšieho vývojového trendu. To je v ostrom kontraste so zmenami, ktoré identifikujeme u ostatných vzdelanostných skupinách. Platí, že najdynamickejšie pritom rástol u žien so stredoškolským vzdelaním, čím došlo aj k určitej vekovej homogenizácii týchto vzdelanostných stupňov s vysokoškolsky vzdelanými ženami.

Kým na začiatku 90. rokov bol priemerný vek absolventiek vysokých škôl na úrovni 29 rokov a v súčasnosti dosahuje takmer 32 rokov, u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity došlo k nárastu z niečo viac ako 24 rokov až nad 29 rokov. V prípade žien s úplným stredoškolským vzdelaním to je z viac ako 25 rokov na 30 rokov. Znamená to, že rozdiel v porovnaní s najvzdelanejšími ženami sa tak zmenšil z takmer 5 rokov na približne 2,5 roka v prípade žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity a z 3,6 na 1,8 u žien s úplným stredoškolským vzdelaním (obr. 18).

Skoré časovanie reprodukcie žien s nanajvýš základným vzdelaním je zrejme aj z hodnôt podielu pôrodov realizovaných pred dovŕšením 25. roku života. Stabilne sa v tomto mladom vekovom spektre realizovalo od začiatku 90. rokov až do súčasnosti približne 60 % všetkých pôrodov tejto vzdelanostnej skupiny. Ešte o niečo vyšší podiel dosahovali ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Pomerne prudký pokles v 90. rokoch vrcholil v prvej dekáde nového milénia odkedy sa v tomto veku narodí každoročne len necelá tretina všetkých detí tejto vzdelanostnej skupiny žien.

Výrazné zníženie zažili aj ženy s úplným stredoškolským vzdelaním, keď ešte na začiatku 90. rokov v sledovanej vekovej skupine sa narodilo takmer šesť z desiatich detí, no v súčasnosti je to už len približne každé piate.

Obr. 15–18: Dolný, horný kvartil, interkvartilové rozpätie a priemerný vek žien pri narodení dieťaťa podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

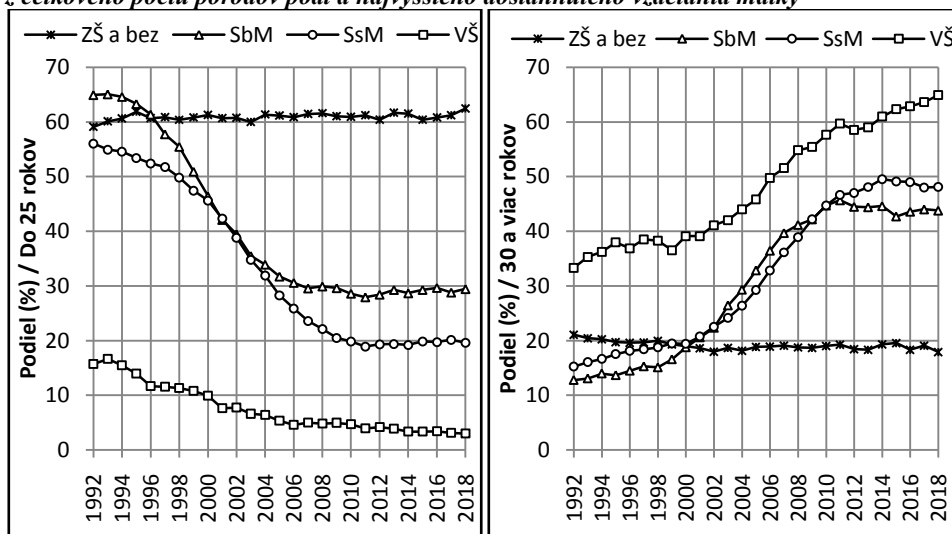
Znamená to tiež, že kým pred nástupom hlbokej transformácie časovania plodnosti sa jednotlivé vzdelanostné skupiny až na vysokoškolsky vzdelané ženy výraznejšie neodlišovali v zastúpení reprodukcie žien vo veku do 25 rokov na celkovom počte narodených detí, v súčasnosti sú rozdiely najmä v porovnaní s najnižšou vzdelanostnou skupinou pomerne výrazné. Na druhej strane sa stredoškolsky

vzdelané ženy priblížili k osobám s terciárnym vzdelaním. V ich prípade došlo k najmenším zmenám a tým len k miernemu poklesu z približne 15 % na hranicu 3 %. Vzhľadom na načasovanie ukončovania vzdelanostných dráh na terciárnom stupni vzdelania, ako aj odkladanie ďalších prechodov k dospelosti sa u najvzdelanejších žien vek do 25 rokov takmer nevyužíva pre realizáciu reprodukčných zámerov. Stať sa matkou v tomto veku je pre vysokoškolsky vzdelanú osobu výrazne marginálnou reprodukčnou stratégiou.

Jedným z hlavných znakov transformácie plodnosti odkladaním (pozri napr. Sobotka 2004, 2011, Sobotka, Zeman a kol. 2011) je posun plodnosti do druhej polovici reprodukčného veku a postupná koncentrácia realizovaných reprodukčných zámerov žien vo veku nad 30 rokov.

Váha pôrodov realizovaných v druhej polovici reprodukčného veku je na Slovensku naopak v prípade žien so základným vzdelaním a bez vzdelania dlhodobo stabilne nízka a dosahuje len približne 20 %. V 90. rokoch ešte nižšiu úroveň dosahovali ženy so stredoškolským vzdelaním, no dynamicky prebiehajúci proces odkladania reprodukcie prispel k pomerne významnému a rýchlemu medziročnému nárastu. V súčasnosti sa tak vo veku 30 a viac rokov realizuje u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity približne 44 % a u žien s maturitou takmer polovica z celkového počtu narodených detí v danom roku.

Obr. 19 a 20: Podiel pôrodov realizovaných vo veku do 25 rokov a vo veku 30 a viac rokov z celkového počtu pôrodov podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania matky

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

Najväčšiu koncentráciu reprodukcie do druhej polovice reprodukčného veku zaznamenávame u žien s vysokoškolským vzdelaním. Kým na začiatku 90. rokov sa

vo veku 30 a viac rokov narodila len asi tretina zo všetkých detí, v súčasnosti sa tento vek podieľa už takmer na dvoch tretinách (pozri obr. 20).

Z biologického hľadiska je v spojitosti s počatím a pôrodom živého dieťaťa problematický najmä 35. a vyšší vek života (napr. Gourbin 2006,). Paradoxne však v tomto vekovom intervale už nenachádzame takmer žiadne rozdiely medzi ženami so stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. Aj keď ženy s terciárnym vzdelaním sa vyznačujú najvyššou orientáciou realizácie svojich reprodukčných zámerov do druhej polovice reprodukčného veku, vo veku nad 35 rokov sa rovnako ako u stredoškolsky vzdelaných žien rodí asi pätina detí. Zdá sa, že využívanie týchto pre reprodukciu vekovo exponovaných intervalov je pre uvedené vzdelanostné skupiny žien zatiaľ rovnako marginálnym modelom, ktorý sa už ani tak neodvíja od diferencií spojených s dosiahnutým vzdelaním ako s biologickými danosťami a predovšetkým s fyziologickými schopnosťami žien počať, donosiť a porodiť živé dieťa.

Ako už predznamenávajú predchádzajúce zistenia a potvrdzujú aj viaceré zahraničné štúdie (napr. Mills a kol. 2011, Ní Brolcháin a Beaujouan 2012), medzi dosiahnutým vzdelaním a časovaním materských štartov existuje pomerne úzke prepojenie. Predlžovanie vzdelávania spolu s problematickou situáciou mladých ľudí (a najmä absolventov) na trhu práce, rastúci dôraz na flexibilitu a pracovná nestabilita spolu s problémami pri riešení rezidenčnej samostatnosti spôsobujú, že dochádza k odkladaniu reprodukcie do vyššieho veku. Okrem prvých pôrodov však úroveň dosiahnutého vzdelania podmieňuje aj nastavenie ďalších reprodukčných zámerov a ich samotnú realizáciu.

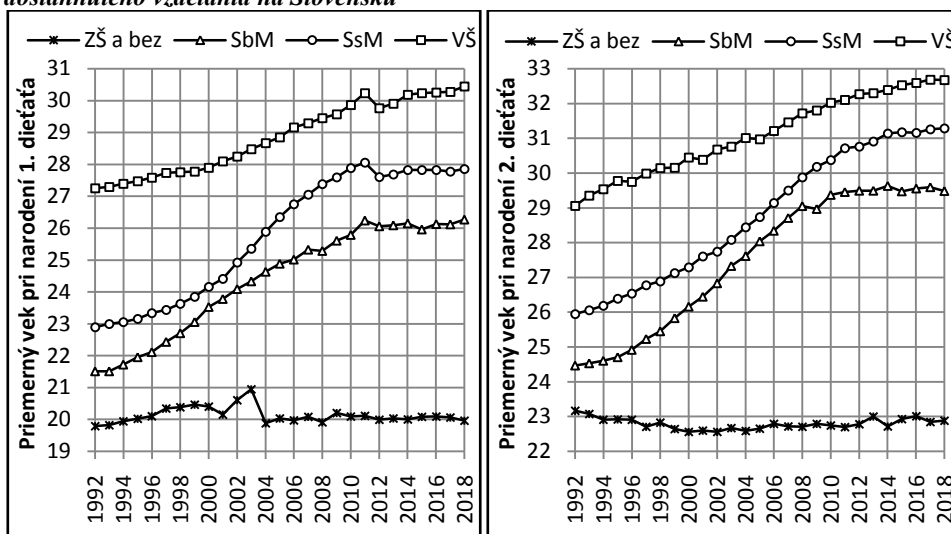
Ako ukazuje vývoj priemerného veku žien pri narodení prvého a druhého dieťaťa, aj na Slovensku sa preukazuje, že vzdelanie žien predstavuje dôležitý diferenčný faktor. V oboch prípadoch jednoznačne platí pozitívny vzdelanostný gradient, keď s rastúcim vzdelaním sa zvyšuje aj priemerný vek ženy pri narodení prvého i druhého dieťaťa. Obr. 21 a 22 tiež poukazujú aj na niektoré vývojové zmeny. S výnimkou žien s nanajvyš základným vzdelaním sledujeme kontinuálne zvyšovanie hodnôt priemerného veku a teda odkladanie rodenia prvých i druhých pôrodov vo všetkých troch zvyšných vzdelanostných skupinách. Aj keď naďalej zostáva v platnosti, že ženy s vysokoškolským vzdelaním sa stávajú matkami prvýkrát v najvyššom veku a postupne so znižujúcim sa vzdelaním klesá priemerný vek pri narodení prvého i druhého dieťaťa, vývoj v posledných dvoch desaťročiach tieto rozdiely výrazne pozmenil. Práve ženy so stredoškolským vzdelaním a predovšetkým s úplným stredoškolským vzdelaním pomerne dynamicky odkladali svoje prvé i druhé materstvo, čoho výsledkom je najrýchlejší rast priemerného veku. Kým na začiatku 90. rokov priemerný vek pri prvom pôrode v skupine žien s úplným stredoškolským vzdelaním dosahoval približne 23 rokov, v súčasnosti je to už o takmer 5 rokov viac

(pozri obr. 21). Narodenie druhých detí sa v priemere odohrávalo týmto ženám vo veku 26 rokov, no v súčasnosti je tento vek posunutý až nad hranicu 31 rokov.

Len o niečo pomalšie sa zvýšili hodnoty priemerného veku pri narodení prvého a druhého dieťaťa u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Z pôvodných 21,5 roka sa priemerný vek pri prvom pôrode v tejto vzdelanostnej skupine dostal do súčasnosti nad hranicu 26 rokov. Druhé dieťa sa týmto ženám v priemere rodí vo veku 29,5 roka, kým na začiatku 90. rokov to bolo približne o 5 rokov mladším ženám (pozri obr. 22). Z pohľadu dynamiky až ako tretie v poradí stoja ženy s terciárnym vzdelaním. V súčasnosti sa tak v priemere stávajú tieto osoby matkami vo veku nad 30 rokov, kým na začiatku transformačného obdobia to bolo niečo viac ako 27 rokov. Druhé deti sa v priemere absolventkám vysokých škôl rodia až takmer vo veku 33 rokov, čo je takmer o 4 roky viac ako v prvej polovici 90. rokov.

Uvedený vývoj tiež priniesol (až na ženy so základným vzdelaním a bez vzdelania) určitú vekovú homogenizáciu a teda zblíženie načasovania materských štartov i priemerných vekov pri narodení druhého dieťaťa. Znamená to tiež, že u stredoškolsky vzdelaných žien sa výraznou mierou predĺžilo obdobie, ktoré ako bezdetné prežívajú po skončení svojich vzdelanostných dráh. Ako je zrejmé z obr. 21 a 22, dynamika predlžovania obdobia bezdetnosti, ako aj zvyšovania hodnôt priemerného veku pri narodení druhého dieťaťa sa však postupne znižuje a v posledných rokoch dochádza k určitej stagnácii resp. len veľmi malým medziročným prírastkom. Zdá sa, že model časovania rodenia prvých i druhých detí sa naprieč vzdelanostným skupinám začína postupne stabilizovať.

Obr. 21 a 22: Priemerný vek žien pri narodení prvého a druhého dieťaťa podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku

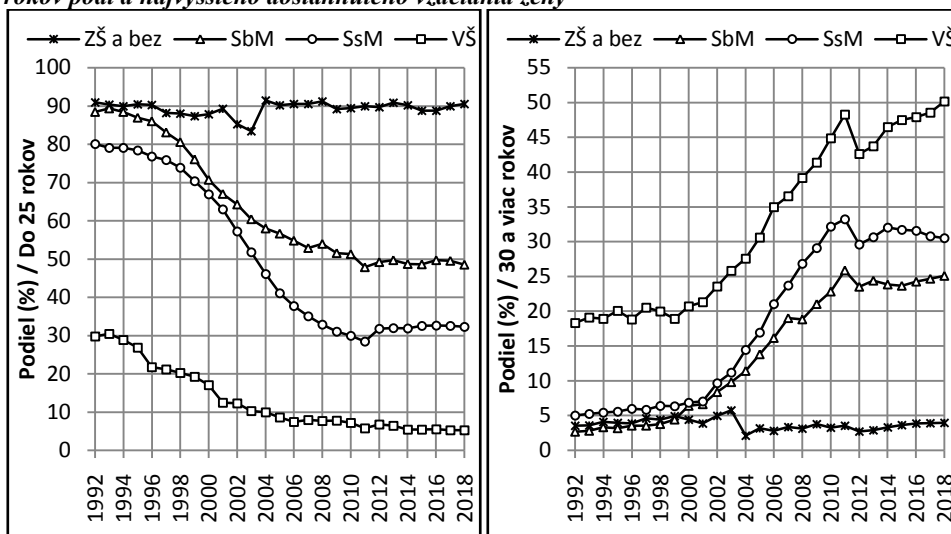
Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

Ako sme ukázali už vyššie, špecifická situácia je z pohľadu časovania materských štartov i rodenia druhých detí v skupine žien, ktoré dosiahli nanajvýš základné vzdelanie. V ich prípade vidíme viac-menej stabilnú úroveň priemerných vekov oboch parít bez výraznejších zmien. Prvé deti sa týmto osobám rodia na Slovensku dlhodobo v priemere vo veku okolo 20 rokov a druhé deti prichádzajú približne o 3 roky neskôr (obr. 21 a 22). Naďalej sa tak táto vzdelanostná skupina vyznačuje najskorším začiatkom reprodukčných dráh. Vzhľadom na rýchle a výrazné odkladanie narodenia prvých a druhých detí u stredoškolsky a vysokoškolsky vzdelaných žien dochádza ku značnému prehlbovaniu rozdielov v načasovaní daných paritných prechodov.

Vzhľadom na veľmi nízky priemerný vek pri narodení prvého dieťaťa žien so základným vzdelaním a bez vzdelania pretrváva aj vysoký podiel pôrodnosti týchto žien vo veku do 20 rokov. V tomto veľmi mladom veku sa v podstate stabilne od začiatku 90. rokov realizujú približne dve tretiny všetkých pôrodov prvého poradia. Vyššie identifikované odkladanie materských štartov u žien so stredoškolským vzdelaním sa podpísalo nielen na hodnotách priemerného veku, ale aj na vekovom rozložení prvých pôrodov. Kým ešte na začiatku 90. rokov sa -násťročným dievčatám so stredoškolským vzdelaním bez maturity narodilo viac ako 36 % všetkých prvých detí v tejto vzdelanostnej skupine, v súčasnosti ich príspevok dosahuje len asi desatinu. U dievčat so stredoškolským vzdelaním s maturitou sa vo veku do 20 rokov kreovalo približne 17 % z celkového počtu prvých detí, no od roku 2011 to nie sú ani 2 %. S výnimkou žien so základným vzdelaním tak tento vek je pre realizáciu materských štartov len okrajovým vekovým intervalom.

Vzhľadom na uvedené nie je potom prekvapením, že vo veku do 25 rokov je už u najmenej vzdelaných žien realizovaných pomerne stabilne 90 % všetkých prvých pôrodov (obr. 23). V ostatných vzdelanostných skupinách sa však odkladanie materských štartov prejavilo v poklese zastúpenia tohto vekového intervalu na celkovom počte narodených prvých detí. Ešte na začiatku 90. rokov sa sledovaný podiel u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity výraznejšie neodlišoval od úrovne, ktorú dosahovali ženy s nanajvýš základným vzdelaním. Do prvej dekády nového milénia sa však váha prvých pôrodov realizovaných vo veku do 25 rokov znížila až k hranici 50 %. Pomerne výrazný pokles môžeme vidieť aj u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou. Z pôvodných približne 80 % sa v súčasnosti v danom veku nerodí už ani tretina prvých detí. U žien s terciárnym vzdelaním táto veková skupina nebola tak významnou ani pred nástupom procesu odkladania. Na začiatku 90. rokov sa vo veku do 25 rokov realizovalo len asi 30 % prvých pôrodov, pričom už viac ako jednu dekádu to nie je ani jedna desatina. Posledná dostupná hodnota z roku 2018 hovorí o približne 5 % (obr. 23).

Obr. 23 a 24: Podiel prvých pôrodov realizovaných vo veku do 25 rokov a vo veku 30 a viac rokov podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania ženy

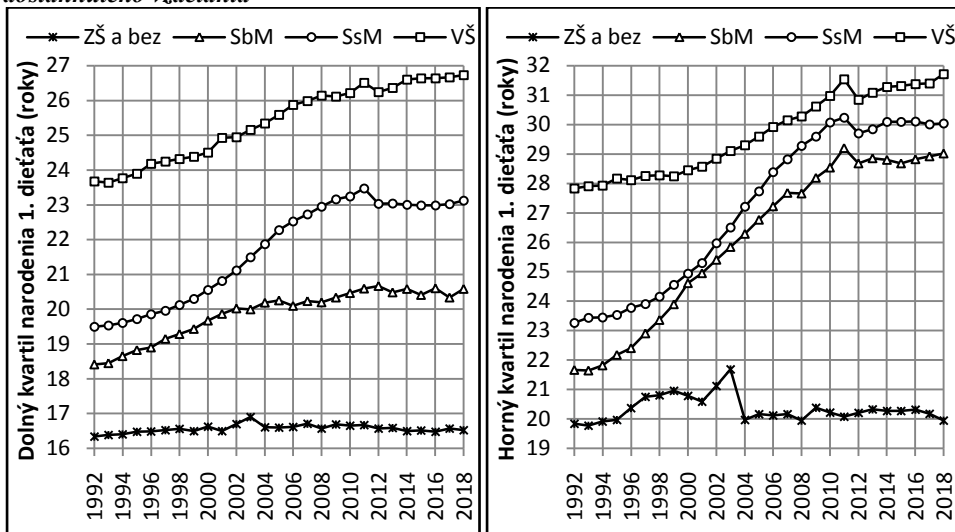
Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

Druhá polovica reprodukčného veku sa stala pre reprodukciu najvzdelanejších žien kľúčovým vekovým intervalom. Platí to však už aj pre prvé pôrody, keď v súčasnosti sa približne polovica všetkých prvých detí rodí práve vo veku 30 a viac rokov. Pritom ešte na začiatku 90. rokov to bola len približne pätina (pozri obr. 24). Naopak pre najmenej vzdelané ženy je to pre realizáciu prvých reprodukčných plánov marginálny vek, keďže menej ako 5 % všetkých prvých detí sa rodí ženám so základným vzdelaním a bez vzdelania vo veku 30 a viac rokov.

V prípade žien so stredoškolským vzdelaním sa v druhej polovici reprodukčného veku na začiatku transformačného obdobia realizovalo len niečo viac ako 5 % prvých pôrodov. Vyššie spomínané výrazné odkladanie materských štartov však prispelo k tomu, že v súčasnosti je to už takmer pätina prvých pôrodov u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity a viac ako 30 % u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou (obr. 24).

S výnimkou skupiny najmenej vzdelaných žien došlo tiež k rastu hodnôt dolného a horného kvartilu prvých pôrodov. Prvá štvrtina materských štartov sa tak u žien so základným vzdelaním a bez vzdelania stále odohráva ešte pred tým ako tieto osoby dovŕšia 17. rok života (obr. 25). Rovnako v podstate stabilným je aj horný kvartil, a to na úrovni približne 20 rokov. Znamená to tiež, že polovica všetkých prvých pôrodov sa tejto skupine žien realizuje v rozmedzí 3–4 rokov, čo je najmenej zo všetkých vzdelanostných skupín. Zaujímavosťou však je, že takúto výraznú vekovú koncentráciu materských štartov identifikujeme v prvej polovici 90. rokov aj u ostatných vzdelanostných skupín. Až predovšetkým spomínaný dynamický posun horného kvartilu prispel k vekovej heterogenizácii materských debutov.

Obr. 25 a 26: Dolný a horný vekový kvartil narodenia prvých detí ženám podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

Najvýraznejší bol tento trend u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Interkvartilové rozpätie prvých pôrodov sa v ich prípade predĺžilo o viac ako 5 rokov a v súčasnosti už prekračuje signifikantne hranicu 8 rokov. V o niečo užšom intervale sa polovica všetkých prvých pôrodov realizuje u žien s úplným stredoškolským vzdelaním. Dolný kvartil dosahuje hodnotu 23 rokov a horný sa stabilizoval zatiaľ na úrovni 30 rokov. U najvzdelanejších žien posun dolného kvartilu z menej ako 24 rokov na takmer 27 rokov a horného z 28 na takmer 32 znamenal rozšírenie vekového intervalu, v ktorom sa odohráva polovica materských štartov len o približne 0,8 roka na 5 rokov. Znamená to, že ženy s terciárnym vzdelaním sa zaraďujú na druhé miesto z pohľadu vekovej koncentrácie prvých pôrodov.

Skorý vstup do materstva na Slovensku po druhej svetovej vojne bol výsledkom viacerých spoločne pôsobiacich faktorov. Predovšetkým je potrebné si uvedomiť, že relatívne nízky vek pri narodení prvého dieťaťa bol pre ženy na Slovensku historicky príznačný jav úzko previazaný so skorým vstupom do manželstva (Šprocha a Tišliar 2018). Počas minulého politického režimu sa tento model ešte viac prehĺbil a priemerný vek pri prvom pôrode dokonca mierne klesol (Šprocha 2016, Šprocha a Tišliar 2018). Ku skorému materstvu prispievalo skoré ukončovanie vzdelanostných dráh, neexistujúce riziko nezamestnanosti, platová nivelizácia a s ňou spojená až nevýhodnosť (najmä v mladom veku) vyšších foriem vzdelania, výrazná spoločenská i ekonomická podpora mladých rodín s deťmi, nízka efektivita a nedostupnosť účinných foriem bránenia sa počatiu, sexuálna revolúcia a legitimizácia predmanželského sexu, normativita mladého materstva v spoločnosti a ďalšie (Potančoková a kol. 2008, Sobotka 2011). Kým v bývalom západnom bloku

materstvo v mladom veku bolo vnímané ako prekážka plnohodnotnému a spokojnému životu, v socialistickom bloku práve takéto načasovanie materských štartov otváralo brány k osamostatneniu sa (Sobotka 2003, 2011). Stať sa matkou v relatívne mladom veku bolo vnímané ako normálny jav a celospoločenská situácia neprinášala žiadne stimuly, ktoré by mohli z procesu odkladania materstva vytvárať žiadanú alternatívu (Sobotka 2011).

Všeobecnú celospoločenskú prítomnosť skorého rodenia prvých detí potvrdili aj výsledky sčítania ľudu zo začiatku 90. rokov. Priemerný počet rokov, ktoré žena prežila ako bezdetná sa pohyboval na úrovni 23 rokov. Vo veku 30–34 rokov zostávalo bezdetných už len približne 11 % žien a na konci reprodukčného veku to bolo len niečo viac ako 7 %. Okrem skorého časovania materských štartov tak získané údaje potvrdili aj vysokú normatívu materstva, keď matkou sa aspoň raz stávalo takmer 93 % všetkých žien. Súčasne je tiež zrejme značná akumulácia prechodov do materstva do prvej polovice reprodukčného veku, keďže podiel bezdetných žien medzi 30–34 a 50 rokov klesol už len o necelé 4 p.b. a do veku 30–34 rokov sa prvé dieťa narodilo takmer deviatim z desiatich žien.

Ak sa pozrieme na jednotlivé vzdelanostné skupiny, je zrejme, že aj počas minulého politického režimu nachádzame vplyv vzdelania na časovanie materských štartov. Najskôr sa matkami stávali ženy s najnižším vzdelaním, teda osoby so základným a bez vzdelania, a tiež stredoškolským bez maturity, ktorých priemerný počet človekorokov v stave bezdetnosti sa pohyboval na úrovni približne 22 rokov. V súlade so skorým začiatkom materských dráh tieto vzdelanostné skupiny vykazovali aj nižší podiel bezdetných vo veku 30–34 rokov, ako aj na konci reprodukčného veku. Na druhej strane stáli ženy s úplným stredoškolským a najmä vysokoškolským vzdelaním, ktoré sa v priemere matkami stávali vo veku 23 resp. 25 rokov. Súčasne v týchto vzdelanostných skupinách zostávala bezdetnou väčšia časť žien aj vo veku 30–34 rokov (11 % resp. takmer 20 %), ako aj na konci reprodukčného veku (9 % resp. viac ako 14 %). Neskorší začiatok prechodu do materských dráh však vyššiu celoživotnú bezdetnosť vysvetľuje len čiastočne. Ako ukazuje obr. 27, dlhodobo sa ženám s najvyšším vzdelaním nedarilo z rôznych dôvodov stať matkou a podiel bezdetných vo všetkých vekových skupinách reprodukčného obdobia zostával práve v tejto vzdelanostnej skupine najvyšší. V ostatných vzdelanostných skupinách sa podiely bezdetných postupne vyrovnali a efekt skoršieho resp. neskoršieho začiatku reprodukčných dráh na výslednú mieru bezdetnosti tak bol zanedbateľný.

Zaujímavým je aj pomerne nízky rozdiel (približne 3 roky) medzi priemerným počtom rokov prežitých v bezdetnosti medzi ženami s najnižším a najvyšším vzdelaním. Vzhľadom na najpravdepodobnejší vek ukončenia vzdelanostných dráh v prípade jednotlivých vzdelanostných skupín sa tak potvrdzuje, že obdobie od skončenia vzdelávania a prvého pôrodu bolo pomerne krátke (s výnimkou osôb

základného vzdelania¹¹⁾) a hlavný rozdiel v časovaní materských štartov prinášala najmä rôzna dĺžka vzdelávania potrebného na dosiahnutie príslušného vzdelanostného stupňa. Inak povedané obdobie po ukončení vzdelávania po narodenie prvého dieťaťa bolo pomerne krátke.

Tab. 1, ako aj obr. 28 ukazujú, že proces odkladania materských štartov na Slovensku prebieha vo všetkých vzdelanostných skupinách a s výnimkou najmladších a najstarších vekových skupín aj vo všetkých vekoch. Jednoznačne najdynamickejšie odsúvajú narodenie prvého dieťaťa ženy s najvyšším vzdelaním.

Tab. 1: Priemerný počet rokov, ktoré prežila žena ako bezdetná (SMAFB) a podiel bezdetných žien vo vybraných vekoch v kombinácii s jej najvyšším dosiahnutým vzdelaním, 1991 a 2011

Vzdelanostná skupina	SMAFB*	Podiel bezdetných žien vo veku	
		30 – 34 rokov	50 rokov**
<i>Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991</i>			
Základné a bez vzdelania	22,0	10,0	5,7
Stredoškolské bez maturity	21,8	7,5	5,4
Stredoškolské s maturitou	23,1	11,0	9,0
Vysokoškolské	24,9	19,6	14,3
Spolu	23,0	11,0	7,1
<i>Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011</i>			
Základné a bez vzdelania	23,5	21,3	11,5
Stredoškolské bez maturity	25,0	21,6	8,6
Stredoškolské s maturitou	28,2	28,5	8,5
Vysokoškolské	30,5	40,7	13,1
Spolu	28,2	30,9	9,7
<i>Rozdiel 2011 – 1991 (roky, p.b.)</i>			
Základné a bez vzdelania	1,5	11,3	5,8
Stredoškolské bez maturity	3,2	14,1	3,3
Stredoškolské s maturitou	5,2	17,5	-0,5
Vysokoškolské	5,6	21,1	-1,2
Spolu	5,2	19,9	2,6

* priemerný počet rokov, ktoré žena prežije ako bezdetná do dovŕšenia 50. roku života

** vypočítané ako aproximácia z hodnôt pre vekové skupiny 45–49 a 50–54 rokov

Zdroj údajov: ŠÚ SR, primárna databáza SLDB 1991 a SODB 2011

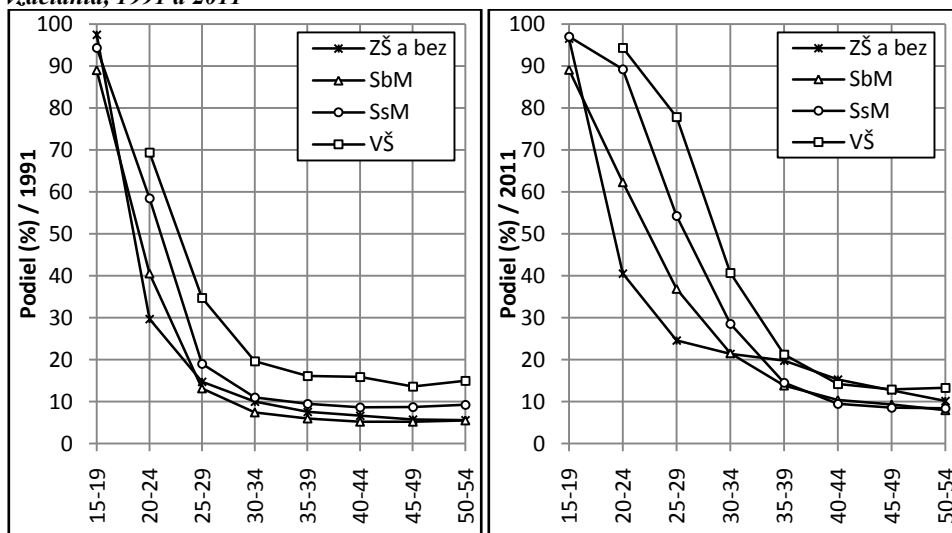
Medzi sčítaním 1991 a 2011 sa hodnota SMAFB u žien s úplným stredoškolským vzdelaním zvýšila o viac ako 5 rokov a prekračuje úroveň 28 rokov. V prípade absolventiek vysokých škôl je tento proces ešte dynamickejší, keďže podľa posledného sčítania priemerný počet rokov prežitých v bezdetnosti už dosahuje 30,5

¹¹ Problémom je, že pri výpočte SMAFB sa v mladšom veku používajú v podstate podiely všetkých žien bez ohľadu na to, či základné vzdelanie je pre nich skutočne najvyšším vzdelaním alebo ich vzdelanostné dráhy budú pokračovať. Vďaka tomu vo veku 15-19 rokov sa podiel bezdetných žien so základným vzdelaním výraznejšie neodlišuje od podielu, ktorý dosahujú ženy so stredoškolským vzdelaním.

roka, čo znamená nárast o približne 5,6 roka. SMAFB vzrástol aj u menej vzdelaných žien, pričom ale platí, že čím nižšie vzdelanie tým menej dynamicky tento proces prebiehal. Vo všeobecnosti tak môžeme identifikovať pozitívny vzdelanostný gradient odkladania materstva, keď s rastúcim vzdelaním sa rýchlejšie predlžuje aj obdobie, ktoré prežije žena ako bezdetná.

Obdobie nasledujúcich dvoch desaťročí prinieslo spomínaný dynamický nárast priemerného veku pri prvom pôrode v kontexte celkového odkladania, deštandardizácie a rekonštitúcie životných dráh mladých generácií vstupujúcich do reprodukčného veku v úplne odlišných podmienkach. Ako ukazuje tab. 1, proces strategického odkladania priniesol na celorepublikovej úrovni v celej populácii nárast priemerného počtu rokov, ktoré prežije žena ako bezdetná o viac ako 5 rokov. Rovnako sa pomerne výrazne zvýšil (o takmer 20 p.b.) podiel bezdetných žien vo veku 30–34 rokov, ktoré tak v tomto veku predstavujú ešte takmer tretinu z celej ženskej populácie. Konečná bezdetnosť ešte nie je zatiaľ podmienená do takej miery reprodukčným správaním transformujúcich sa kohort, a preto jej úroveň ešte neprekročila hranicu 10 %.

Obr. 27 a 28: Vývoj podielu bezdetných žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania, 1991 a 2011

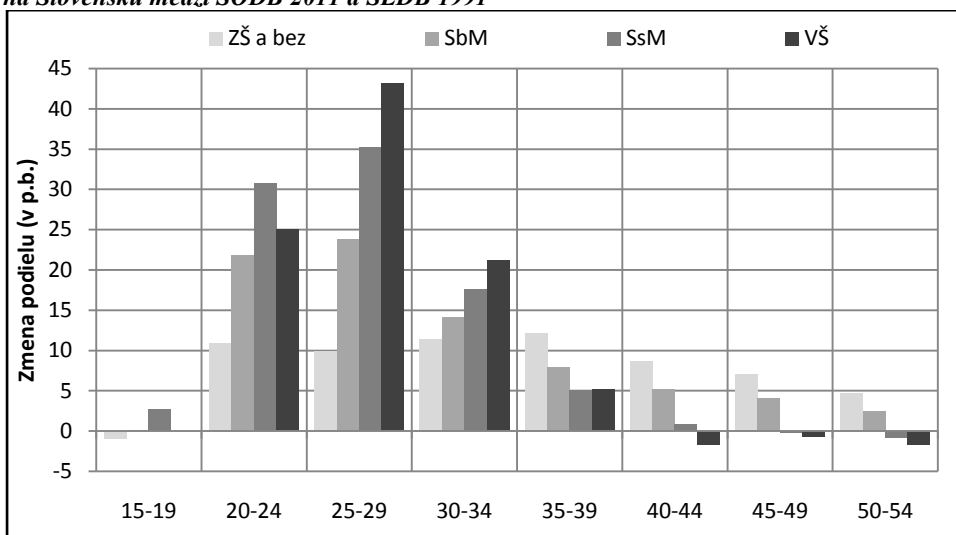

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991 a SODB 2011, výpočty autorov

S predlžovaním obdobia bezdetnosti a rozdielnou dynamikou tohto procesu úzko súvisí aj vývoj zastúpenia bezdetných žien v jednotlivých vzdelanostných skupinách. V podstate vo všetkých môžeme identifikovať nárast, no opätovne najrýchlejšie sa zastúpenie bezdetných vo veku 30–34 rokov zvyšovalo u žien s najvyšším vzdelaním. Podľa výsledkov SODB 2011 u žien s úplným stredoškolským vzdelaním podiel bezdetných v tomto veku už dosahoval takmer 29 % (nárast o 17,5 p. b.)

a u žien s terciárnym vzdelaním dokonca zostávalo bezdetných ešte takmer 41 % osôb (nárast o viac ako 21 p. b.). V nižších vzdelanostných skupinách bezdetné ženy v tomto veku predstavujú niečo viac ako jednu pätinu z príslušnej populácie, pričom zvýšenie ich zastúpenia sa pohybovalo v rozpätí približne 11–14 p. b. (pozri tab. 1). Z uvedených výsledkov a ešte lepšie z obr. 27 a 28 je zrejmé, že medzi vzdelanostnými skupinami na Slovensku dochádza k pomerne výraznej pluralizácii zastúpenia bezdetných žien. Tá je najväčšia vo veku 20–29 rokov a potom postupne klesá. Súvisí to práve s vývojom a nastavením časovania materských štartov, keď vo veku nad 30 rokov sa snaží realizovať značnú časť zo svojich prvých reprodukčných plánov už aj podstatná skupina žien s vysokoškolským vzdelaním (pozri obr. 29) a podiel bezdetných dramaticky klesá (z takmer 80 % na 40 %).

Obr. 29: Zmena podielu bezdetných žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku medzi SODB 2011 a SLDB 1991

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991 a SODB 2011, výpočty autorov

Ako sme spomenuli, vo vyššom veku (35 a viac rokov) už vzdelanostný gradient neplatí a my môžeme na Slovensku identifikovať rýchlejší rast bezdetných u žien s nižším vzdelaním (nanajvýš stredoškolským bez maturity). Bez hlbšieho výskumu vysvetlenie tohto javu nie je úplne možné, no o určité vysvetlenia sa predsa len pokúsime. Predovšetkým je potrebné si uvedomiť, že tieto skupiny a najmä ženy so základným vzdelaním predstavujú veľmi špecifickú, selektívnu a čoraz početne menšiu populačnú skupinu. Aj keď tieto osoby sa stávajú v priemere matkami najskôr, ukazuje sa, že v zmenených podmienkach na Slovensku nezanedbateľná časť z nich zostáva z rôznych dôvodov (zdravotné, partnerské) dlhodobo bezdetná. Výsledkom tak je skutočnosť, keď v prvej polovici reprodukčného veku dochádza k výraznej vzdelanostnej heterogenizácii podielu bezdetných, kým v staršom veku

naopak sme svedkami určitej konvergencii. Tá však môže byť len dočasná, pretože konečná bezdetnosť ešte nie je ovplyvňovaná generáciami, ktoré najviac prispeli k transformácii reprodukčného správania. Najmä v prípade žien s najvyšším vzdelaním bude otázne ako sa im podarí realizovať svoje prechody k materstvu vo veku nad 30 a najmä nad 35 rokov.

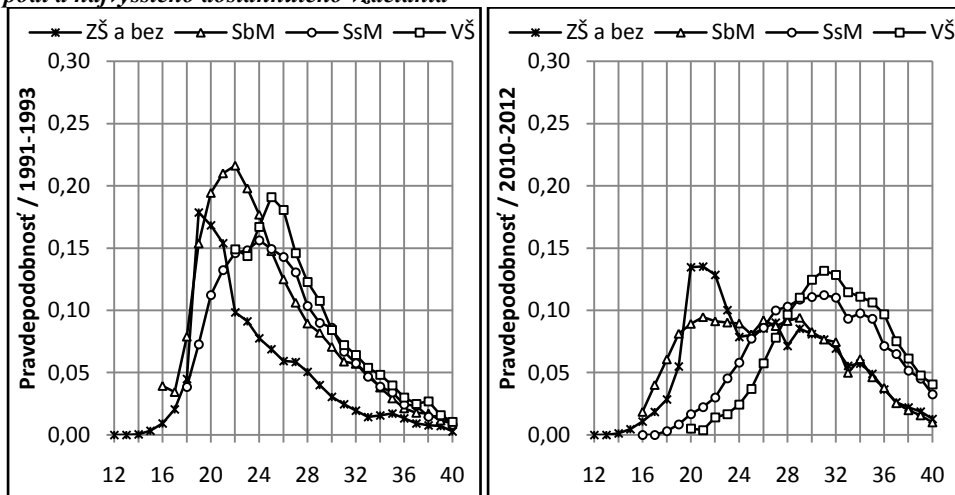
5.2 Poradie narodeného dieťaťa a vzdelanie žien

V pozadí identifikovaných rozdielov v celkovej intenzite plodnosti jednotlivých vzdelanostných skupín sa skrývajú najmä diferencie v pravdepodobnostiach narodenia dieťaťa exponovanej populácii žien príslušnej parity. Na vekovo špecifickom rozložení týchto pravdepodobností a ich zmenách v čase sa premietajú zase vyššie identifikované rozdiely v načasovaní jednotlivých prechodov. Prostredníctvom pravdepodobností narodenia ďalšieho dieťaťa (resp. prvého dieťaťa bezdetnej žene) sa pokúsime poukázať na niektoré hlavné aspekty formujúce tieto diferencie.

Z pohľadu narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám je zrejmé, že v podstate vo všetkých vzdelanostných skupinách došlo k významnému zníženiu šancí stať sa matkou v mladom veku. Týka sa to aj najmenej vzdelaných žien, no v ich prípade predsa len zostáva maximum tejto pravdepodobnosti lokalizované stále vo veku okolo 20 rokov. Asi najvýraznejšie sa transformoval priebeh pravdepodobnosti stať sa prvýkrát matkou u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Okrem spomínaného poklesu intenzity v mladom veku nachádzame v tejto vzdelanostnej skupine aj zánik výrazného maxima koncentrovaného do veľmi úzkeho vekového intervalu. V súčasnosti tak vo veku 20–29 rokov sa vyprofilovala približne rovnaká úroveň pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa. Znamená to značnú vekovú heterogenizáciu prechodov k materstvu. Tento aspekt do značnej miery platí aj pre ženy so základným vzdelaním, keďže po úvodnom výraznom náraste v mladom veku dochádza k prudkému poklesu a následnej stabilizácii pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa (obr. 31). Je zrejmé, že práve v týchto dvoch najnižších vzdelanostných skupinách sa prechody do materstva najviac reštrukturalizovali z pohľadu veku.

U vzdelanejších žien vidíme jednak spomínaný pokles v prvej polovici reprodukčného veku, ale aj pomerne signifikantné zvýšenie šancí vo veku nad 30 rokov. Tým sa krivky pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou a vysokoškolským vzdelaním posunuli významne do druhej polovice reprodukčného veku. Rozdiely a zmeny v časovaní materských štartov pritom ich priebeh a úroveň tiež značne modifikovali. Aj preto v mladšom veku sú šance na materstvo nižšie u najvzdelanejších osôb, no vo veku nad 30 rokov je situácia opačná, keď maximum nachádzame vo veku 31 a 32 rokov.

Obr. 30 a 31: Pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám na Slovensku podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

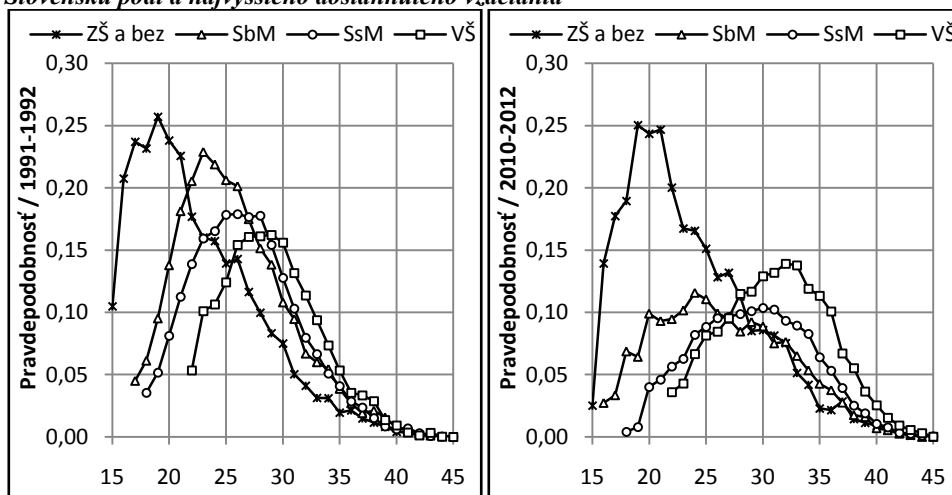

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991 a SODB 2011, výpočty autorov

Z pohľadu celkovej intenzity rodenia prvých detí sa ukazuje, že aj keď ženy s najnižším vzdelaním dlhodobo začínajú svoje reprodukčné dráhy najskôr, sú vystavené súčasne aj pomerne vysokému riziku bezdetnosti. Podľa tabuľkového počtu bezdetných na konci reprodukčného veku zo začiatku 90. rokov minulého storočia by to bolo viac ako pätina žien a podľa údajov z prelomu prvej dekády nového milénia by išlo o necelých 18 %. Nad touto hranicou by sa bezdetnosť pri zotrvaní pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa dostala u žien so stredoškolským vzdelaním a najvyššia (mierne nad 19 %) by bola u absolventiek vysokých škôl. Z uvedeného je zrejmé, že z pohľadu celkovej intenzity rodenia prvých detí sa jednotlivé vzdelanostné skupiny na Slovensku výraznejšie neodlišujú a normativity materstva je približne rovnako silná bez ohľadu na dosiahnuté vzdelanie.

Keďže tabuľky plodnosti respektujú reťazovú nadväznosť jednotlivý prechodov v parite, významnými zmenami tiež prešlo v spojitosti s odkladaním prvých detí aj rodenie detí druhého poradia. Výnimikou sú len ženy so základným vzdelaním, u ktorých identifikujeme len minimálne posuny v intenzite, ako aj časovaní pravdepodobností narodenia druhého dieťaťa. Znamená to, že narodenie ďalšieho dieťaťa je po vstupe do materstva viazané stále s mladým až veľmi mladým vekom (obr. 32 a 33). Svedčia o tom aj veky maxima pravdepodobností, ktoré sa stále nachádzajú okolo 20. roku života.

Obr. 32 a 33: Pravdepodobnosť narodenia druhého dieťaťa ženám s jedným dieťaťom na Slovensku podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

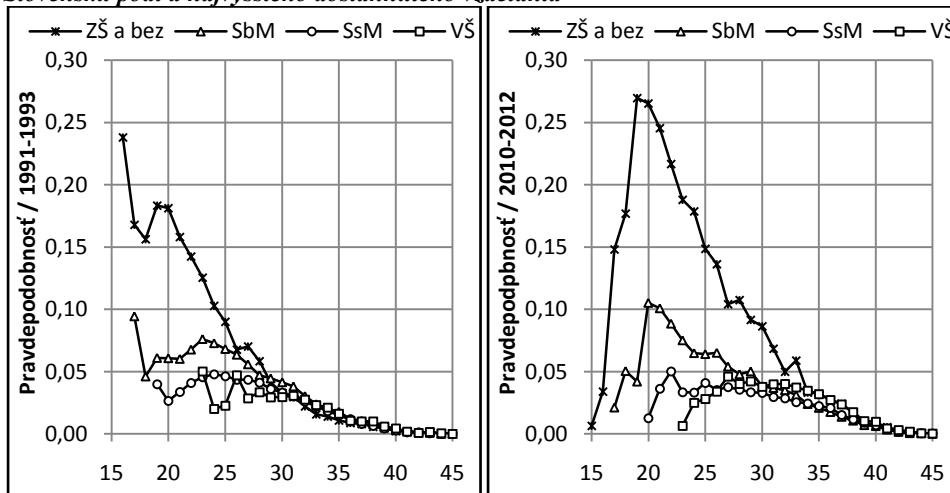
Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991 a SODB 2011, výpočty autorov

U žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity tiež došlo len k miernym zmenám v načasovaní narodenia druhého dieťaťa. Oveľa významnejšou však bol výrazný pokles intenzity s akou sa rodia druhé deti ženám s jedným dieťaťom. Pokles podobnej úrovne vidíme aj u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou, no v tejto vzdelanostnej skupine môžeme identifikovať aj určitú rekuperáciu vo vyššom veku. Dobiehanie odložených pôrodov druhých detí je však pri porovnaní údajov zo začiatku 90. rokov a prelomu prvej dekády tohto milénia najvýraznejšie u žien s vysokoškolským vzdelaním. Vďaka tomu sa maximum pravdepodobností dostalo najvýraznejšie spomedzi všetkých vzdelanostných skupín do druhej polovice reprodukčného veku. Pokles plodnosti druhého poradia však nebol tak významný ako u žien so stredoškolským vzdelaním. Na základe údajov z prelomu prvej dekády tohto milénia môžeme povedať, že najväčšiu intenzitu plodnosti druhého poradia dosahovali ženy so základným vzdelaním. S pomerne výrazným odstupom nasledovali ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity, ktorých intenzita na začiatku 90. rokov bola naopak najvyššia. Výrazný pokles plodnosti u žien s maturitou a len obmedzená rekuperácia znamenali, že práve v tejto vzdelanostnej skupine nachádzame najnižšie šance stať sa druhýkrát matkou.

Rodenie tretích a ďalších detí predstavuje vzhľadom na dlhodobý príklon k dvojdetnej rodine špecifickú reprodukčnú stratégiu. Jednoznačne je najviac spätá so skupinami žien s najnižším vzdelaním (obr. 34 a 35). Medzi sledovanými obdobiami navyše došlo k zvýšeniu pravdepodobností takmer vo všetkých vekových skupinách. Aj to čiastočne svedčí o selektívnosti tejto vzdelanostnej skupiny po roku 1989. Maximum stále zostáva v mladom veku, čo poukazuje na vysoké šance stať sa

matkou opakovane už pomerne skoro, ak sa jej narodí prvé dieťa pred 20. rokom života.

Ob. 34 a 35: Pravdepodobnosť narodenia tretieho dieťa ženám s dvomi dieťaťom na Slovensku podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991 a SODB 2011, výpočty autorov

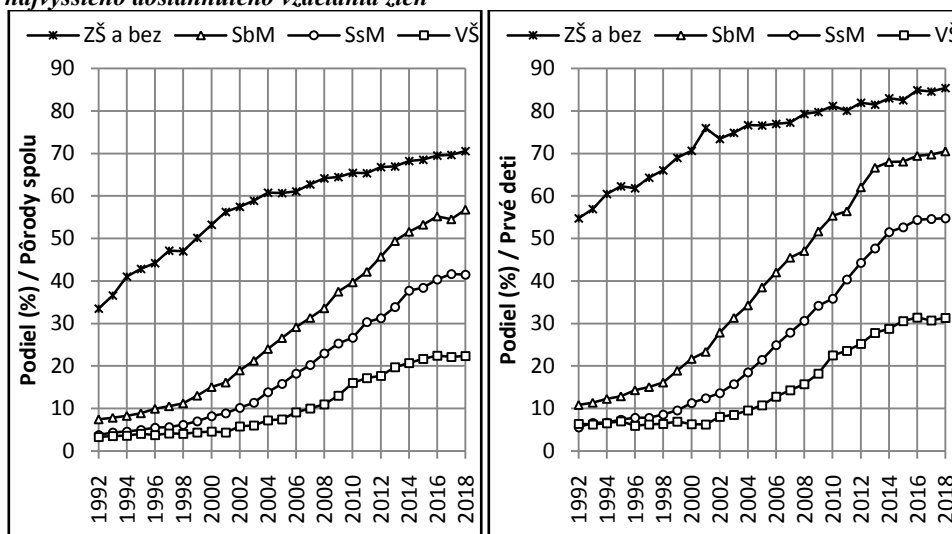
V porovnaní so skupinou osôb s nanajvyš základným vzdelaním, ženy so stredoškolským vzdelaním majú dlhodobo výrazne nižšie šance, že sa stanú matkami troch detí. U ešte vzdelanejších žien to platí ešte viac. Na druhej strane môžeme identifikovať nielen určité posuny v nastavení maxima, ktoré sa u menej vzdelaných lokalizuje skôr v mladšom veku a u najvzdelanejších sa naopak posunulo do vyššieho veku, ale aj mierny pokles v intenzite rodenia tretích detí. Jednoznačne tak platí, že ženy s najnižším vzdelaním majú stále najvyššiu plodnosť tretieho a ďalšieho poradia. S výrazným odstupom za nimi nasledujú ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity a následne ženy s vysokoškolským vzdelaním. Najnižšie šance mať početnejšiu rodinu tak dosahujú ženy s maturitou.

5.3 Legitimita narodených detí a vzdelanie žien

Integrálnou súčasťou zmien v reprodukčnom správaní na Slovensku po roku 1989 je výrazný nárast podielu detí narodených mimo manželstvo. Ukazuje sa, že dôležitú úlohu v tomto procese zohráva jednak rastúci podiel slobodných osôb v reprodukčnom veku (ako výsledok odkladania prípadne v menšej miere aj odmietania vstupu do manželstva), ako aj pokles manželskej plodnosti a súčasne rast plodnosti nevydatých žien (pozri Šprocha a Tišliar 2016). Kým na začiatku 90. rokov podiel nemanželských detí na Slovensku dosahoval približne jednu desatinu, v súčasnosti už približne 40 % všetkých detí sa rodí nevydatým ženám. Dlhodobu pritom platí, že najčastejšie sa matkami dieťaťa stávajú nevydaté ženy s najnižším

vzdelaním. V súčasnosti sa podiel detí narodených mimo manželstva u žien bez vzdelania alebo len so základným vzdelaním zdvojnásobil a dostal sa tak už na hranicu 70 %. Najdynamickejšie však medzi rokmi 1992 a 2018 vzrástol podiel nemanželských detí u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity (obr. 36). Kým v prvej polovici 90. rokov sa významnejšie neodlišovali od vzdelanejších skupín, v súčasnosti sa týmto ženám rodí viac ako 55 % detí mimo manželský zväzok. Nárast podielu detí narodených nevydatým ženám identifikujeme aj u osôb s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. Kým u žien s maturitou bol nárast podielu detí mimo manželstva približne na úrovni najmenej vzdelanej skupiny, v skupine najvzdelanejších žien je zvyšovanie podielu detí narodených mimo manželstva spomedzi všetkých vzdelanostných skupín najmenej dynamické (obr. 36). Podľa posledných údajov sa podiel nemanželských detí postupne stabilizoval tesne nad hranicou 40 % u žien s úplným stredoškolským vzdelaním (približne na úrovni celoslovenského priemeru), kým u absolventiek terciárneho vzdelania je výrazne podpriemerný a dosahuje niečo viac ako pätinu z celkového počtu narodených detí.

Obr. 36 a 37: Podiel detí narodených mimo manželstva (pôrody spolu a prvé pôrody) podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania žien

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

Z uvedeného je zrejmé, že aj keď vo všetkých vzdelanostných skupinách dochádza k nárastu podielu detí narodených mimo manželstva, rozdielna dynamika tohto procesu spôsobuje výrazné prehlbovanie rozdielov medzi nimi. Je zjavné, že ženy s najnižším vzdelaním sa nielenže dlhodobo vyznačujú častejším príklonom k nemanželským pôrodom, ale táto charakteristická črta je dnes už dominantným vzorcom ich reprodukčného správania. Podobne veľký význam má rodenie detí

mimo manželstva aj u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Naopak manželstvo predstavuje stále dôležitý priestor pre realizáciu reprodukčných zámerov u najvzdelanejších žien, ktoré sa paradoxne spomedzi všetkých vzdelanostných skupín správajú z pohľadu legitimity materstva „najtradičnejšie“.

Rodenie detí mimo manželský zväzok je úzko spojené aj s poradím dieťaťa. Vo všeobecnosti platí, že najčastejšie sa nevydatým ženám rodia deti prvého poradia a najmenej často druhého poradia. Platí to aj v spojitosti s dosiahnutým vzdelaním ženy. V skupine najmenej vzdelaných žien sa podiel nemanželských prvých detí zvýšil z približne 55 % už na viac ako 85 % (obr. 37). Veľmi výrazný nárast sledujeme aj u žien s neúplným stredoškolským vzdelaním, kde nemanželské prvé deti predstavujú v súčasnosti niečo viac ako 70 % oproti približne 10 % z prvej polovice 90. rokov (obr. 37). V týchto dvoch vzdelanostných skupinách tak jednoznačne platí, že materské štarty sú realizované v prevažnej miere mimo manželský zväzok. Prevalu detí narodených mimo manželstva medzi prvými pôrodmi však už dosahujú aj stredoškolsky vzdelané ženy s maturitou. Len u najvzdelanejších žien stále dominuje trend rodenia (aj) prvých detí v manželskom zväzku (pozri obr. 37).

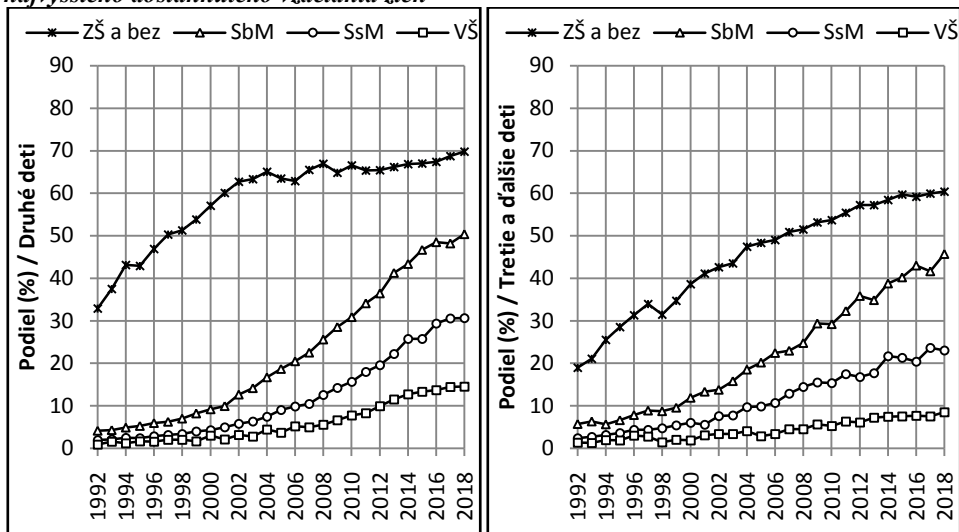
Druhé a prípadne tiež tretie a ďalšie deti sa menej často rodia nevydatým ženám, ako je tomu u prvých detí. Môžeme predpokladať, že časť žien po narodení prvého dieťaťa uzavrie manželstvo, prípadne k realizácii ďalšieho reprodukčného zámeru už nedôjde. Aj tu však existujú a v čase sa ešte viac prehĺbili rozdiely medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami. Jednoznačne platí, že čím nižšie vzdelanie tým častejšie sú aj deti vyšších poradií narodené mimo manželský zväzok. Preto v skupine žien so základným vzdelaním aj v tomto prípade už majú v súčasnosti prevahu deti narodené nevydatým ženám (pozri obr. 39).

Približne polovičné zastúpenie dosahujú u druhých detí v skupine osôb s neúplným stredoškolským vzdelaním. Rovnako tiež platí, že u tretích a ďalších detí sú podiely nemanželských detí najnižšie, a to bez ohľadu na vzdelanostnú skupinu. Súčasne je tiež zrejmé, že len veľmi malá časť druhých a prípadne ďalších detí sa rodí mimo manželstva ženám s vysokoškolským vzdelaním.

Nárast podielu detí narodených mimo manželstva sa prejavil aj v rozložení ich zastúpenia podľa veku matky (obr. 40 a 41). V prvej polovici 90. rokov bolo maximum s menej vzdelanými osobami spojené predovšetkým s veľmi mladým a mladým vekom (obr. 40). U najvzdelanejších žien bol podiel detí narodených mimo manželstva vo veku do 25 rokov naopak najnižší a až s rastúcim vekom sa zvyšoval (obr. 40).

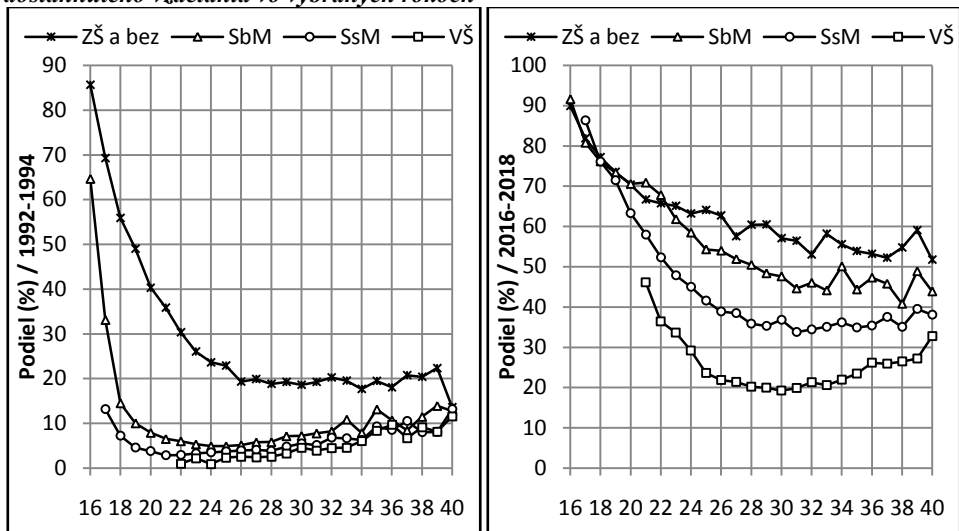
Ak odhliadneme od celkového nárastu podielu nemanželských detí takmer vo všetkých vekoch a najmä vo vekoch maximálnej plodnosti, došlo aj k určitej zmene vekového profilu. Vo všetkých vzdelanostných skupinách platí, že najvyššie podiely detí narodených mimo manželstva nachádzame v mladšom a najmladšom veku.

Obr. 38 a 39: Podiel druhých, tretích a ďalších detí narodených mimo manželstva podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania žien

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

Obr. 40 a 41: Podiel detí narodených mimo manželstva podľa veku žien a najvyššieho dosiahnutého vzdelania vo vybraných rokoch

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

Následne podiel pomerne prudko klesá a viac menej sa stabilizuje (najmä u vzdelanejších žien) vo veku najvyššej plodnosti. U menej vzdelaných žien sledujeme v podstate kontinuálny pokles až do konca reprodukčného veku. V prípade žien s terciárnym vzdelaním však platí, že po dovŕšení 30. roku života identifikujeme opätovný nárast podielu nemanželských detí. S výnimkou najmladších vekov do 20 rokov pritom tiež platí pomerne výrazný opačný vzdelanostný gradient, keď

s klesajúcim vzdelaním sa zvyšuje zastúpenie detí narodených nevydatým ženám (obr. 41).

5.4 Generačná analýza plodnosti a vzdelanie žien

Kombinácia otázok v sčítaniach obyvateľov, domov a bytov o počte narodených detí, najvyššom dosiahnutom vzdelaní, pohlaví a roku narodenia umožňuje analyzovať úroveň plodnosti, štruktúru žien podľa počtu narodených detí (parity), ako aj niektoré ďalšie aspekty reprodukcie na Slovensku tiež z generačného hľadiska. Keďže štandardne v pramenných dielach nebývajú zo sčítaní publikované údaje v takomto kombinačnom triedení a iný zdroj údajov pre diferenčnú analýzu plodnosti všetkých žien podľa roku ich narodenia a najvyššieho vzdelania neexistuje, bolo nutnosťou disponovať primárnou databázou. V digitálnej podobe sa nám pre naše účely podarilo získať anonymizované dáta z posledných 4 sčítaní, ktoré boli realizované na Slovensku. Vzájomným prepojením z nich získaných výsledkov tak dostávame dlhú časovú radu generácií žien narodených od roku 1900. V spojitosti s realizovanou plodnosťou poslednými generáciami, u ktorých môžeme predpokladať, že ich reprodukcia bola už (takmer) ukončená, sú ženy narodené na začiatku 70. rokov. Tieto osoby mali 40 alebo 41 rokov a vzhľadom na veľmi nízku úroveň plodnosti v tomto veku sa už neočakávajú výraznejšie zmeny v konečnej plodnosti. Mladšie kohorty žien v čase sčítania obyvateľov 2011 však boli ešte vo veku, keď môžeme predpokladať realizáciu reprodukčných zámierov a tým aj zmeny v počte narodených detí.

5.4.1 Konečná plodnosť a vzdelanie žien

Získané výsledky jednoznačne poukazujú na skutočnosť, že vo všetkých generáciách žien narodených od roku 1900 do roku 1970 platilo, že najvyššiu konečnú plodnosť dosahovali osoby v skupine so základným vzdelaním a bez vzdelania. Priemerný počet detí, ktorý sa narodil jednej takejto žene najprv mierne klesol z približne 3,2 dieťaťa po a na hranicu 3 detí. Na tejto úrovni sa následne stabilne udržiaval v podstate od žien narodených od roku 1905 až do generácií z druhej polovice 30. rokov. U žien narodených počas a najmä v prvých rokoch po druhej svetovej vojne došlo k ďalšiemu poklesu konečnej plodnosti. Ženy so základným vzdelaním a bez vzdelania z generácií zo začiatku 50. rokov tak mali v priemere 2,8 dieťaťa. Približne na tejto úrovni sa konečná plodnosť udržiavala až do generácií z polovice 60. rokov. Posledné najmladšie generácie žien so základným vzdelaním a bez vzdelania sa však vyznačujú miernym nárastom realizovanej plodnosti opätovne až k hranici 3 detí. Tento špecifický vývoj je pravdepodobne podmienený viacerými aspektmi. Jedným z nich je postupná transformácia vzdelanostnej štruktúry populácie žien Slovenska a s tým spojená selektívnosť a marginalita tejto vzdelanostnej skupiny. Dobré to môžeme vidieť na výsledkoch sčítaní ľudu realizovaných po druhej svetovej vojne.

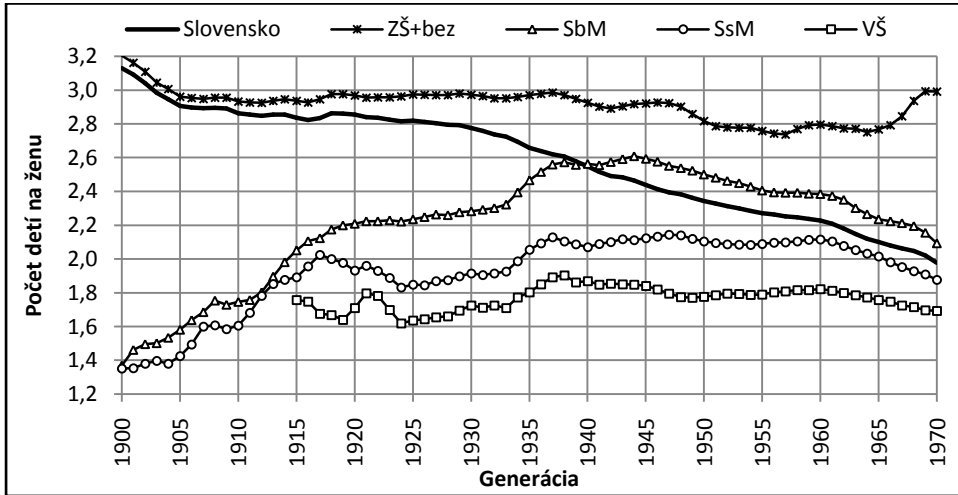
Kým na začiatku 50. rokov jednoznačne dominovali ženy so základným vzdelaním, postupným zvyšovaním vzdelanostnej úrovne ženskej populácie dochádzalo k poklesu ich zastúpenia a z pôvodne dominantného, neskôr bežného vzorca vzdelanostných dráh sa stáva marginálny. Ženy bez vzdelania alebo len so základným vzdelaním tak v najmladších sledovaných kohortách predstavujú v slovenskej spoločnosti veľmi špecifickú skupinu, ktorej reprodukčné správanie sa značne diferencuje od hlavných vývojových trendov.

Zaujímavým vývojom prešli aj diferencie v realizovanej plodnosti medzi ženami s najnižším vzdelaním a celoslovenským priemerom (pozri obr. 42). Kým v najstarších kohortách bol rozdiel v konečnej plodnosti v podstate minimálny, smerom k mladším sa prehlbovali. Aj to je výsledok jednak spomínaných zmien vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska, ako aj určitých posunov v reprodukčnom správaní a paritného zloženia žien s vyšším vzdelaním.

Rovnako došlo k zmenám aj v rozdieloch konečnej plodnosti medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami. Jednoznačne najväčšie môžeme identifikovať v najstarších kohortách žien. Z obr. 42 je zrejmé, že priemerný počet narodených detí ženám s vyšším ako základným vzdelaním výrazne zaostával za celoslovenským priemerom. Smerom k mladším kohortám však vidíme nárast realizovanej plodnosti a tým aj znižovanie týchto rozdielov. Ukazuje sa pritom, že v generáciách z 50. a prvej polovice 60. rokov, teda v skupinách s najväčším rozšírením dvojdetného modelu, boli diferencie v realizovanej plodnosti medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami najmenšie. V najmladších generáciách tento proces pokračuje, no týka sa len žien so stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. Môžeme tak hovoriť o určitej vzdelanostnej homogenizácii realizovanej plodnosti s výnimkou najmenej vzdelaných osôb. Potvrdzujú to aj reálne empirické údaje. Pri porovnaní generácií zo 40. rokov a z konca 60. rokov sa rozdiel v priemernom počte detí pripadajúcom na jednu ženu zmenšil približne na polovicu.

Samotný medzigeneračný vývoj konečnej plodnosti žien so stredoškolským a čiastočne aj vysokoškolským vzdelaním mal v dlhodobom kontexte pomerne zaujímavý priebeh. Od najstarších generácií približne do kohort žien z druhej polovice 30. u absolventiek vysokých škôl a zo 40. rokov u stredoškolsky vzdelaných osôb pozorujeme postupný nárast priemerného počtu narodených detí. Z hodnoty približne 1,4 dieťaťa na ženu na takmer 2,6 dieťaťa v prípade neúplného stredoškolského vzdelania a necelých 2,2 dieťaťa u žien s úplným stredoškolským vzdelaním. Kohortná plodnosť vysokoškolsky vzdelaných žien dosahovala najvyššie hodnoty v generáciách z druhej polovice 30. a začiatku 40. rokov, keď prekračovala úroveň 1,8 dieťaťa na ženu (obr. 42).

Obr. 42: Konečná plodnosť žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania narodených v rokoch 1900–1970 na Slovensku

Toto vývojové špecifikum by bolo možné vysvetliť prostredníctvom nákladov stratených príležitostí (napr. Hašková 2009). Starostlivosť o deti je vo všeobecnosti náročná na čas, ktorý by žena mohla venovať budovaniu svojej kariéry, rozvíjaniu ľudského kapitálu prípadne iným činnostiam. Okrem toho prichádza o značnú časť svojej mzdy, pretože dávky spojené s materstvom a rodičovstvom pokrývajú a v dobách realizácie reprodukcie predmetných kohort pokrývali len veľmi malý zlomok jej reálnej mzdy. Najvyššie náklady stratených príležitostí pociťujú v spojitosti so starostlivosťou o deti vzdelanejšie ženy a taktiež ženy, ktoré sa snažia presadiť v profesiách, ktoré sú, prípadne boli atypické pre ženské pohlavie (bližšie napr. Možný 1983). Najmä v najstarších generáciách platilo, že dosiahnutie vyššieho ako základného vzdelania u žien znamenalo výrazné vybočenie z dominantného vzdelanostného modelu. Súčasne s tým presadenie sa v maskulínnom svete trhu práce vzdelanejších osôb znamenalo podriaďiť tomu do značnej miery nielen svoje vzdelanostné aspirácie, ale aj rodinné a reprodukčné zámery. Postupne ako sa ženy presadzovali na trhu práce v čoraz väčšej miere (a v niektorých prípadoch dokonca dochádzalo k feminizácii určitých povolání), štát začal vytvárať lepšie podmienky pre zvyšovanie ich vzdelania, kvalifikácie a rozširoval opatrenia rodinnej politiky, nebolo potrebné už do takej miery obmedzovať svoje reprodukčné aspirácie. S tým by bolo možné spájať pozorovaný rast konečnej plodnosti smerom k mladším kohortám u žien so stredoškolským a čiastočne aj vysokoškolským vzdelaním.

Z obr. 42 je tak zrejmé, že od generácií zo začiatku 40. rokov priemerný počet detí narodených jednej žene so stredoškolským vzdelaním bez maturity už stabilne prekročoval celoslovenskú úroveň. Osoby s vyšším vzdelaním však aj napriek spomínanému nárastu dlhodobo zostávali za priemerom Slovenska. U žien s úplným stredoškolským vzdelaním narodených v rokoch 1936–1961 sa konečná plodnosť

stabilizovala na úrovni približne 2,1 dieťaťa. V prípade žien s terciárnym vzdelaním dosahovala od generácie 1945 až do generácie 1960 hodnotu 1,8 dieťaťa. Z uvedeného prehľadu je tak zrejmé, že vysokoškolsky vzdelané ženy boli jedinou vzdelanostnou skupinou, ktorej realizovaná plodnosť v histórii Slovenska nikdy neprekračovala hranicu 2 detí. Približne od generácií zo začiatku 60. rokov pozorujeme pokles konečnej plodnosti. Dynamickejšie prebiehal u žien s úplným stredoškolským vzdelaním, a preto v kohortách z druhej polovice 60. rokov už konečná plodnosť tiež klesla pod hranicu dvoch detí.

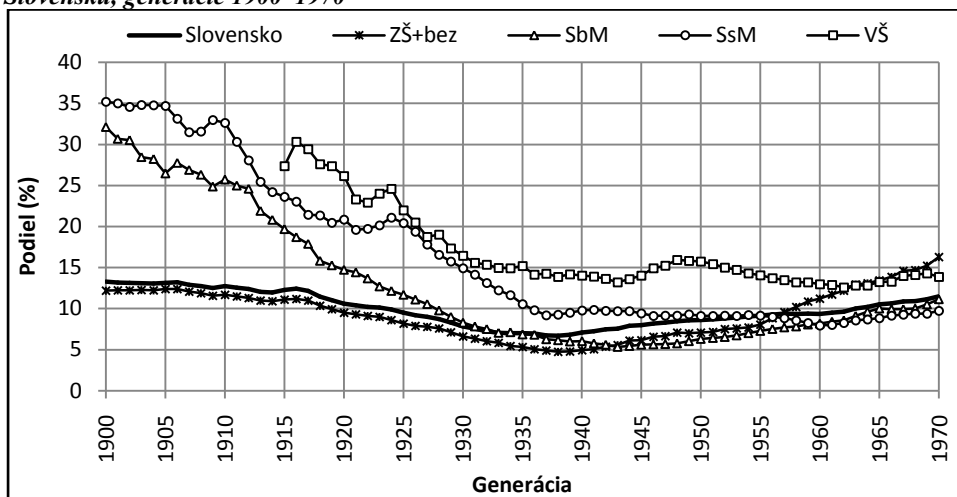
Ešte výraznejšie sa však znižovala realizovaná plodnosť žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity. V podstate už od generácií z druhej polovice 40. rokov identifikujeme nástup kontinuálneho medzigeneračného poklesu priemerného počtu detí. Z hodnoty približne 2,6 dieťaťa sa znížil až k hranici 2,1 dieťaťa u žien narodených na začiatku 70. rokov.

5.4.2 Štruktúra žien podľa počtu narodených detí a vzdelania

Podrobná analýza štruktúry žien podľa roku narodenia, počtu narodených detí a najvyššieho dosiahnutého vzdelania potvrdila pomerne výrazné diferencie medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami. Tie napokon stáli v pozadí vyššie identifikovaných rozdielov v hodnotách konečnej plodnosti a jej medzigeneračných zmien. Na obr. 43 je možné vidieť výrazne vyššiu bezdetnosť v najstarších kohortách žien s vyšším ako základným vzdelaním. Častejšie tieto ženy tiež mali len jedno dieťa (obr. 44), prípadne nanajvýš dve deti (obr. 45). Naopak veľmi nízke zastúpenie v týchto vzdelanostných skupinách nachádzame v prípade žien s tromi a viac deťmi (obr. 46). Práve tento aspekt bol hlavným faktorom celkovo výrazne nižšej realizovanej plodnosti žien s vyšším ako základným vzdelaním.

Ako je zrejmé z obr. 43, smerom k mladším kohortám podiel bezdetných žien so stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním postupne klesal. Naďalej však zostával zachovaný vzdelanostný gradient. Medzigeneračne tak najvyššiu bezdetnosť dosahovali ženy s vysokoškolským vzdelaním, pričom podpriemerná úroveň zostávala u žien s nanajvýš základným vzdelaním. V prípade absolventiek vysokých škôl sa po pomerne výraznom poklese z takmer 30 % v generáciách z druhej dekády 20. storočia bezdetnosť stabilizovala na približne 13–15 % u žien narodených od 30. do začiatku 70. rokov. K obdobnej stabilizácii po medzigeneračnom poklese z takmer 35 % došlo aj u žien s úplným stredoškolským vzdelaním. Úroveň bezdetnosti v tejto vzdelanostnej skupine u žien z ročníkov 1935–1970 sa viac menej stabilne pohybovala okolo úrovne 10 % (pozri obr. 43). V generáciách z druhej polovice 50. a 60. rokov sa dokonca dostala pod celoslovenskú úroveň, pričom ženy s úplným stredoškolským vzdelaním sa stali skupinou s najnižšou bezdetnosťou na Slovensku.

Obr. 43: Vývoj konečnej bezdetnosti žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900–1970

Zdroj údajov: SEDB 1980 a 1991; SODB 2001 a 2011; výpočty autorov

Dlhodobý a aj pomerne výrazný pokles bezdetnosti zaznamenali tiež ženy s neúplným stredoškolským vzdelaním. Z úrovne viac ako 30 % v najstarších kohortách sa podiel bezdetných dostal v kohortách zo 40. rokov na úroveň približne 5 %. Tým sa táto vzdelanostná skupina dočasne vyznačovala najnižšou bezdetnosťou na Slovensku (pozri obr. 43). Smerom k mladším generáciám však pozorujeme mierne zvyšovanie bezdetnosti až nad hranicu 10 %.

Opätovne môžeme predpokladať, že s rastúcou vzdelanostnou úrovňou žien na Slovensku, ich prenikaním a etablovaním sa na trhu práce, došlo k zlepšeniu ich situácie aj z pohľadu realizácie manželských a materských plánov, a preto sme svedkami postupného medzigeneračného poklesu konečnej bezdetnosti.

Ženy s nanajvýš základným vzdelaním dosahovali dlhodobo podpriemernú úroveň bezdetnosti. Vzhľadom na svoju početnosť z vývojového hľadiska kopirovali priebeh konečnej bezdetnosti celej populácie Slovenska. Preto sa v starších generáciách matkou ani raz nestala viac ako desatina žien, no v kohortách z druhej polovice 30. a začiatku 40. rokov to bolo len približne 5 %. Smerom k mladším generáciám bezdetnosť rástla, a to tak dynamicky, že približne od kohorty zo začiatku 60. rokov dosahuje úroveň, ktorú môžeme identifikovať u vysokoškolsky vzdelaných žien. V najmladších ročníkoch z konca 60. a začiatku 70. rokov ju dokonca prekračuje. Najmenej vzdelané ženy na Slovensku tak majú síce najvyššiu realizovanú plodnosť, no súčasne sú vystavené aj najvyššiemu riziku bezdetnosti. Ako vysvetlenie sa ponúka podiel trvalo slobodných osôb, keďže práve v týchto kohortách ženy s nanajvýš základným vzdelaním zostali častejšie bez skúsenosti so životom v manželstve, čo následne ovplyvňuje aj mieru ich bezdetnosti. Okrem toho určitý podiel na tom môže mať aj častejší výskyt osôb so zdravotnými problémami,

hendikepovaných osôb v tejto vzdelanostnej skupine, ktoré majú výrazne vyššie riziko bezdetnosti.

Jednodetný model rodiny na Slovensku nebol historicky nikdy významnejšie preferovaný. Podiel žien, ktorým sa narodilo len jedno dieťa, sa v podstate nelíši od bezdetnosti. V najstarších kohortách dosahoval podiel týchto osôb približne 15 %, čo bola dlhodobo historicky najvyššia úroveň. Podobne aj bezdetnosť bola na Slovensku najvyššia práve u žien narodených na konci 19. a začiatku 20. storočia (pozri napr. Šprocha a Tišliar 2016). Obdobnú situáciu nachádzame aj v iných európskych populáciách zasiahnutých negatívnymi dopadmi prvej svetovej vojny a krízových 30. rokov. Smerom k mladším kohortám postupne podiel žien s jedným dieťaťom klesal podobne ako úroveň bezdetnosti. Oba modely reprodukcie tak zostávali v slovenskej spoločnosti do značnej miery marginálnymi. Približne od kohort z 30. rokov sa jednodetnosť stabilizovala na úrovni 10 %, na ktorej vydržala v podstate až do generácií zo začiatku 50. rokov (obr. 44). V nasledujúcich kohortách však jednoznačne identifikujeme rastový trend. V posledných ročníkoch, u ktorých môžeme hovoriť už o takmer ukončenej reprodukcii sa podiel žien s jedným dieťaťom už vyšplhal nad hranicu 20 % (obr. 44).

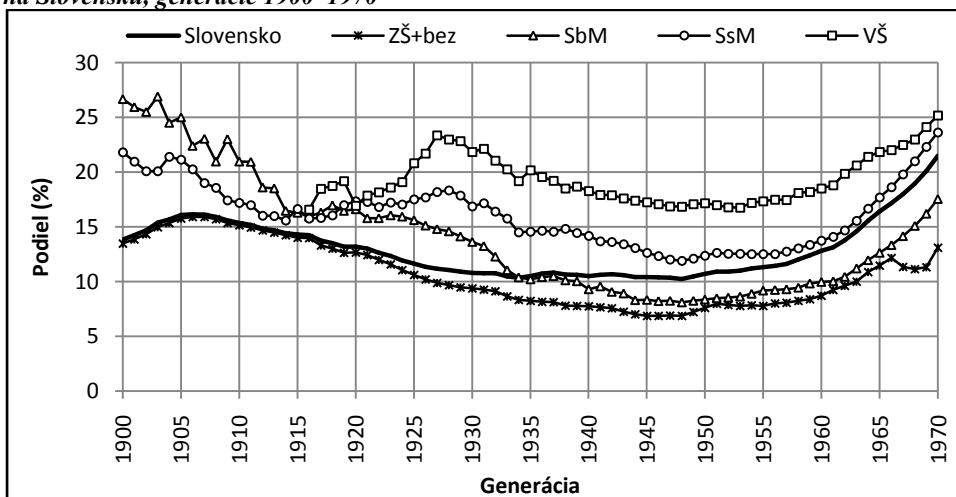
Vysoká miera bezdetnosti v najstarších kohortách žien s vyšším ako základným vzdelaním sa podpísala aj na zastúpení ďalších paritných skupín. U žien s vysokoškolským vzdelaním pozorujeme najprv výrazný nárast, keď vysokú bezdetnosť postupne vystriedal model s aspoň jedným dieťaťom. Na druhej strane sa však približne od kohort z druhej polovice 20. a začiatku 30. rokov vytvorila situácia, keď najvzdelanejšie ženy aj najčastejšie mali len jedno dieťa. V spomínaných generáciách to bola pritom viac ako pätina osôb. Smerom k mladším kohortám evidujeme určitý pokles, keďže aj medzi najvzdelanejšími osobami sa postupne začal presadzovať dvojdetný model rodiny. Približne od kohort z polovice 50. rokov však znovu dochádza k zvyšovaniu podielu vysokoškolsky vzdelaných žien s jedným dieťaťom až nad hranicu jednej štvrtiny u žien zo začiatku 70. rokov (obr. 44).

Nadpriemerné zastúpenie jednodetného modelu vo všetkých analyzovaných generáciách pozorujeme aj u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou. V najstarších kohortách najprv identifikujeme výrazný pokles z viac ako 20 % a následnú stabilizáciu na úrovni 16–18 % (pozri obr. 44). Približne od kohort z konca 20. rokov však opätovne dochádza k poklesu, ktorý ide na vrub spomínanému rozširovaniu dvojdetného modelu rodiny aj u vzdelanejších osôb. V kohortách z druhej polovice 40. rokov tak dosahuje jednodetnosť žien s úplným stredoškolským vzdelaním svoje minimum, keď práve jedno dieťa malo len asi 12 % žien. V mladších kohortách a najmä v generáciách zo 60. rokov už identifikujeme pomerne výrazný nárast jednodetnosti, ktorý svojou medzigeneračnou dynamikou dokonca predstihol vývoj u žien s vysokoškolským vzdelaním. Preto zastúpenie žien s úplným stredoškolským vzdelaním, ktorým sa narodilo práve jedno dieťa počas ich

reprodukčného obdobia, už v generácii zo začiatku 70. rokov dosahovalo takmer 24 % a výrazne sa tak priblížilo úrovni pozorovanej u najvzdelanejších žien.

Jedinou vzdelanostnou skupinou, ktorá dlhodobo dosahovala priemerný a približne od generácií z druhej dekády 20. storočia čoraz viac podpriemerný podiel žien s jedným dieťaťom boli osoby s nanajvyš základným vzdelaním. Aj v ich prípade však vidíme najprv postupný medzigeneračný pokles z viac ako 15 % až na približne 7 % u žien narodených v druhej polovici 40. rokov. V mladších kohortách však aj v tejto špecifickej vzdelanostnej skupine dochádza k miernemu nárastu, ktorý znamenal, že viac ako desatina žien narodených v druhej polovici 60. rokov mala len jedno dieťa. Aj napriek tomu je však zrejmé, že jednodetnosť pre ženy s nízkym vzdelaním na Slovensku dlhodobo predstavovala marginálnu reprodukčnú stratégiu. Pri určitom zovšeobecnení sa dá povedať, že žena s nanajvyš základným vzdelaním zostávala skôr bezdetná ako matkou len jedného dieťaťa.

Obr. 44: Vývoj podielu žien s jedným dieťaťom podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900–1970

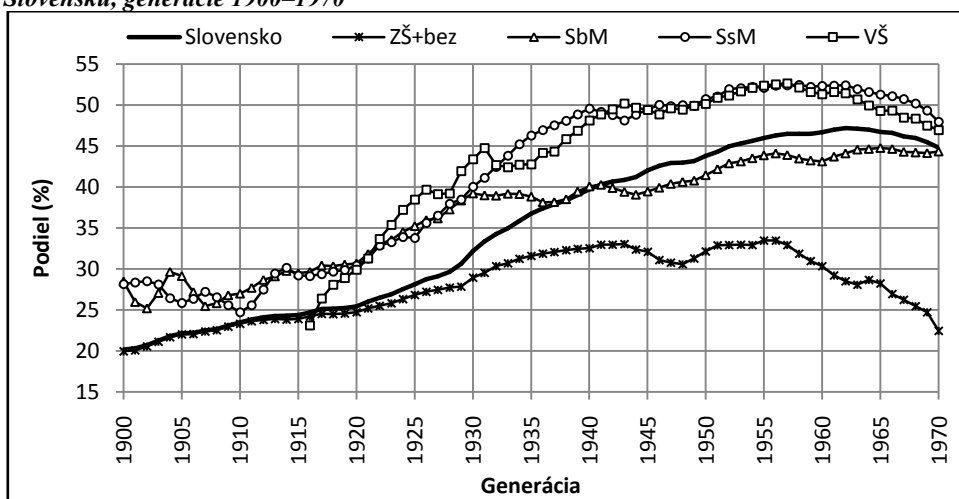
Zdroj údajov: SĽDB 1980 a 1991; SODB 2001 a 2011; výpočty autorov

V najstarších kohortách žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity bola jednodetnosť najčastejším modelom reprodukcie. Postupne však dochádzalo k znižovaniu jej váhy s viac ako jednej štvrtiny až pod úroveň jednej desatiny. Od generácií z prvej polovice 30. rokov tak podiel žien s jedným dieťaťom, ktoré dosiahli neúplné stredoškolské vzdelanie, bol už podpriemerný. Najnižší podiel tieto ženy mali v kohortách z druhej polovice 40. rokov, keď išlo približne o 8 % osôb. Postupne smerom k mladším generáciám však dochádza k miernemu nárastu (nad hranicu 10 %), ktorý sa od 60. rokov zrýchľuje. Ženy s jedným dieťaťom so stredoškolským vzdelaním bez maturity narodené na začiatku 70. rokov tvorili v tejto vzdelanostnej skupine už takmer 18 %.

Vývoj v najmladších generáciách žien bez ohľadu na najvyššie dosiahnuté vzdelanie poukazuje na rastúcu bezdetnosť a najmä jednodetnosť v populácii Slovenska. Na druhej strane však stále dokážeme identifikovať pomerne významné vzdelanostné rozdiely v úrovni zastúpenia bezdetných a jednodetných žien, čo sa s najväčšou pravdepodobnosťou premietne aj do paritnej štruktúry osôb narodených v 70. a 80. rokoch minulého storočia.

S postupnou medzigeneračnou zmenou reprodukčného správania spojenou s vedomým obmedzovaním počtu narodených detí sa do popredia dostáva trojdetný a neskôr najmä dvojdetný model rodiny. Z historického hľadiska sa najčastejšie dve deti narodili ženám z druhej polovice 50. a zo 60. rokov (obr. 45). Ide o kohorty, ktoré svoju reprodukciu, resp. jej hlavnú časť prežili v období minulého politického režimu. Podiel žien s dvomi deťmi prekročoval hranicu 45 % a vrcholil u žien z prvej polovice 60. rokov na úrovni približne 47 %, kým ešte v kohortách zo začiatku 20. storočia tvoril len asi jednu pätinu z populačného ročníka a až v kohortách zo začiatku 30. rokov prekročili tretinový podiel (obr. 45).

Obr. 45: Vývoj podielu žien s dvomi deťmi podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900–1970

Zdroj údajov: SĽDB 1980 a 1991; SODB 2001 a 2011; výpočty autorov

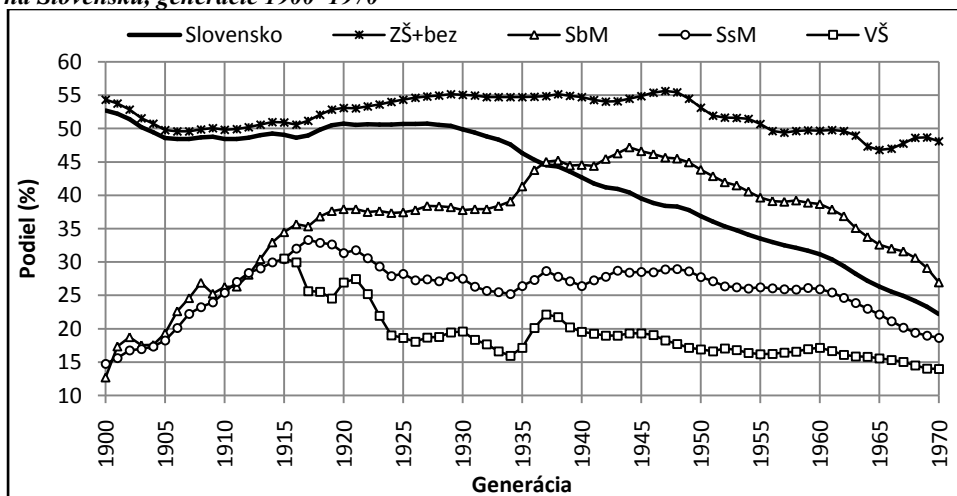
Ak sa pozrieme bližšie na jednotlivé vzdelanostné skupiny, zistíme, že dvojdetný model zvyšoval svoju váhu vo všetkých z nich, ale najvýraznejšie sa presadil u najvzdelanejších osôb. V generáciách z rokov 1950–1965 sa zastúpenie žien s vysokoškolským alebo úplným stredoškolským vzdelaním s dvomi deťmi dostalo nad hranicu 50 %. Maximálnu úroveň pritom vykazovali generácie z polovice 50. rokov, kde váha dvojdetného modelu dosiahla takmer 53 %.

V starších kohortách častejšie k tomuto modelu pristupovali aj ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Nadpriemernú úroveň zastúpenie dvojdetného modelu pozorujeme približne do generácií z polovice 30. rokov. V prípade tejto vzdelanostnej skupiny sa však postupne do popredia dostal model s tromi a viac deťmi (obr. 46). Ten je naopak u najvzdelanejších žien najmenej často využívaný, keďže len asi štvrtina osôb s úplným stredoškolským a asi 15–20 % s vysokoškolským vzdelaním mala tri a viac detí.

U žien s nanajvýš základným vzdelaním dlhodobo prevládal (50–55 %) model s tromi a viac deťmi. Nič na tom pritom nezmenil ani určitý pokles (pod hranicu 50 %), ktorý sledujeme v najmladších kohortách s ukončenou reprodukciou. Ako je možné vidieť z obr. 46, veľmi dramaticky klesol podiel rodín s väčším počtom detí u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Po prechádzajúcom pomerne intenzívnom medzigeneračnom náraste až nad hranicu 45 % v kohortách z polovice 40. rokov (obr. 46), tak došlo k zníženiu k úrovni jednej štvrtiny. V najmladších generáciách tak v tejto vzdelanostnej skupine nadobudli miernu prevahu ženy s dvomi deťmi.

Získané výsledky jasne potvrdzujú významný vplyv dosiahnutého vzdelania nielen na intenzitu realizovanej plodnosti, ale aj štruktúru žien podľa počtu narodených detí. Vplyv viacerých faktorov pritom prispieval k pomerne značným medzigeneračným zmenám v paritnom zložení jednotlivých vzdelanostných skupín.

Obr. 46: Vývoj podielu žien s tromi a viac deťmi podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900–1970

Zdroj údajov: SĽDB 1980 a 1991; SODB 2001 a 2011; výpočty autorov

6. Potratovosť, ukončené tehotenstvá a vzdelanie žien

Spontánny a indukovaný potrat predstavujú jednu z možných foriem ukončenia tehotenstva ženy. Vo všeobecnosti sa dá povedať, že potratovosť ako demografický proces vplyva na ľudskú reprodukciu negatívne. V podobe predčasného ukončenia tehotenstva totižto dochádza k znižovaniu počtu narodených detí.

Umelé potraty dlhodobo predstavovali dôležitý nástroj regulácie plodnosti (pozri napr. Kučera 1994, Stloukal 1999). Situácia sa zmenila až v 90. rokoch. Pokles umelej potratovosti bol predovšetkým výsledkom radikálnej premeny vnímania úlohy interrupcie, zodpovednejšieho prístupu k rodičovstvu a reprodukčnému zdraviu, a tiež zlepšenia informovanosti o otázkach plánovaného rodičovstva, ako aj dostupnosti účinných a kvalitných foriem antikoncepcie. Práve pomerne výrazný pokles umelej potratovosti môžeme vnímať z pohľadu reprodukčného správania ako pozitívnu zmenu, ku ktorej došlo na Slovensku po roku 1989.

Spontánne potraty sú úplne odlišné od interrupcií a svojou podstatou sú skôr bližšie k procesu úmrtnosti. Ich mechanizmus je tak podmienený predovšetkým biologicky, kým interrupcie sú až na niektoré výnimky (zo zdravotných dôvodov) normálne sa vyvíjajúce tehotenstvá. Kým v prípade spontánnych potratov je rozhodujúcim vznik patologického tehotenstva, interrupcie sú predovšetkým rozhodnutím žien (resp. párov), ktoré tehotenstvo, resp. dieťa považujú za nežiaduci zásah do ich životov, že sa rozhodnú ho ukončiť pred jeho narodením.

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie predstavuje jeden z najdôležitejších sociálnych determinantov spontánnej i indukovanej potratovosti (Gourbin 2006). S tým však musíme podotknúť, že na úroveň potratovosti a následne aj štruktúru ukončených tehotenstiev výška dosiahnutého vzdelania pôsobí často v kombinácii s ďalšími faktormi. Vo všeobecnosti sa pritom rozlišujú tri základné skupiny determinantov umelej a spontánnej potratovosti (pozri napr. Gourbin 2006):

- 1) biologické - napr. vek ženy, poradie pôrodu, interrupcie alebo spontánneho potratu, zdravotný stav ženy a pod.,
- 2) sociálne - legitimita tehotenstva, ekonomická aktivita, národnosť, náboženstvo, vzdelanie ženy, životná úroveň domácnosti a pod.,
- 3) behaviorálne a normatívne faktory - napr. konzumácia alkoholu, tabakových výrobkov počas tehotenstva, celková životospráva počas tehotenstva, návšteva gynekologických poradní a absolvovanie vyšetrení počas tehotenstva, dostupnosť zdravotnej starostlivosti, znalosť a možnosť využívania moderných kontracepčných prostriedkov, normativita materstva a interrupcií v určitom veku a pod.

Aj napriek tomu poznatky o diferenciách v intenzite potratovosti, ako aj štruktúre ukončených tehotenstiev medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami žien predstavujú dôležitý základ pre pochopenie vývojových zmien po roku 1989, a tiež

pretrvávajúce niektorých špecifických modelov prokreatívneho správania na Slovensku.

6.1 Umelá potratovosť a vzdelanie žien

Interrupcie sa skoro po svojej legalizácii v roku 1958 stali jedným z najdôležitejších faktorov reprodukcie a predstavovali významný nástroj regulácie veľkosti rodiny. K tomuto stavu prispelo niekoľko faktorov. Jednak to bola skorá liberalizácia pri široko definovaných sociálnych dôvodoch bez predchádzajúcej vedeckej i spoločenskej diskusie v podmienkach, keď účinná hormonálna a vnútromaternicová antikoncepcia boli najmä pre mladé ženy takmer nedostupné. Ďalším aspektom bolo časté spoliehanie sa na len veľmi málo spoľahlivé spôsoby plánovania rodičovstva, nedostatočná sexuálna a rodinná výchova, nastavenie rodinných politík nasmerované na skoré materstvo a rodičovstvo, pričom vyšší počet detí výraznejším spôsobom znižoval životnú úroveň rodín, ako aj nedôvera a strach z vedľajších účinkov hormonálnej antikoncepcie. Ako uvádza Potančoková (2009), pomerne ľahký prístup k interrupciám pri dlhodobých problémoch s dostupnosťou moderných foriem antikoncepcie utlmoval pred rokom 1989 záujem o iné formy regulácie plodnosti. V súvislosti s tým Stloukal (1999) hovorí o vzniku akejkoľvek špecifickej „potratovej kultúry“, keď interrupcie boli všeobecne prijímané ako dodatočná antikoncepcia ex-post (Kučera 1994). Zavedenie šetrnejších miniinterrupcií dokonca bolo ženami často vnímané ako forma úpravy menštruačného cyklu.

Aj keď znak najvyššieho dosiahnutého vzdelania sa začal pri jednotlivých demografických udalostiach zisťovať a publikovať v Pohyboch obyvateľstva od roku 1976, v prípade potratov k tomu došlo až v druhej polovici 80. rokov, pričom išlo len o základnú informáciu o počte potratov v kombinácii so vzdelaním ženy. Až dostupnosť anonymizovanej primárnej databázy o interrupciách a samovoľných potratoch od roku 1996 nám umožňuje podrobnejšie kombinačné triedenie aj s vekom ženy. Keďže pre druhú polovicu 90. rokov sme nedisponovali však štruktúrou žien podľa vzdelania a veku, proces umelej a spontánnej potratovosti v spojitosti so vzdelaním a vekom ženy môžeme analyzovať až pre začiatok 21. storočia a začiatok druhej dekády, keď sa na Slovensku realizovali sčítania obyvateľov, domov a bytov.

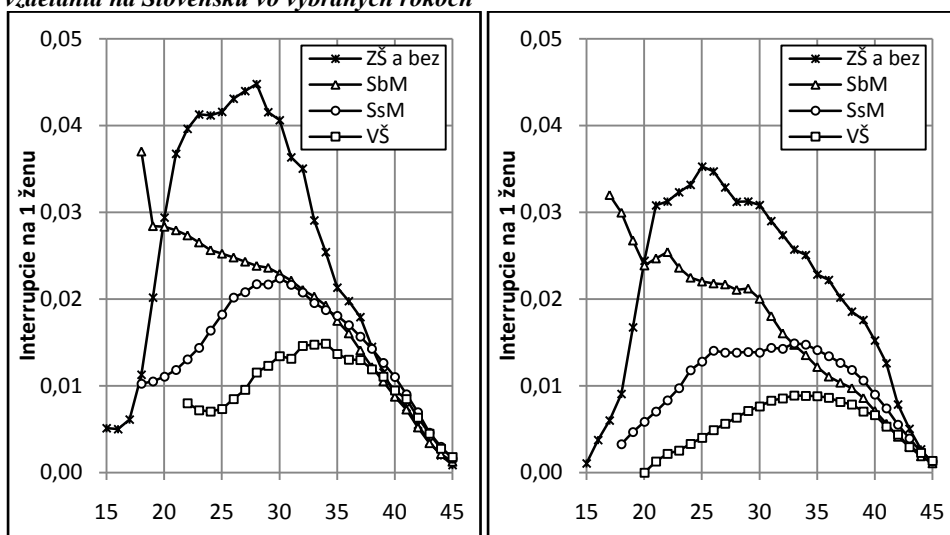
Ako je zrejmé z obr. 47 a 48, čisté miery umelej potratovosti pre obe sledované obdobia potvrdili, že najvyššiu intenzitu ukončovania tehotenstiev interrupciou dosahovali ženy s najnižším vzdelaním. Len v najmladšom veku (do 20 rokov) bola úroveň umelej potratovosti vyššia u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Môžeme predpokladať, že príčinou môže byť problematikejšie vnímanie tehotenstva v tak mladom veku, a tiež výrazne menší počet tehotenstiev v tomto veku. Na druhej strane jednoznačne najnižšie intenzity umelej potratovosti nachádzame v podstate vo všetkých vekoch, a to v oboch sledovaných obdobiach

u žien s vysokoškolským vzdelaním. Nasledovali ženy s úplným stredoškolským vzdelaním a druhú najvyššiu mieru umelej potratovosti dosahovali ženy s neúplným stredoškolským vzdelaním. V prípade interrupcií sa tak jednoznačne potvrdil negatívny vzdelanostný gradient, keď s klesajúcim vzdelaním rastie riziko podstúpenia umelého potratu. Potvrzuje to aj priemerný počet interrupcií na jednu ženu. V prípade žien so základným vzdelaním a bez vzdelania sa tento údaj znížil medzi začiatkom 21. storočia a začiatkom jeho druhej dekády z hodnoty približne 0,72 interrupcií na 0,63 umelých potratov. U žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity to bolo z 0,52 na 0,47 interrupcie. Na ženy s úplným stredoškolským vzdelaním pripadalo na začiatku nového milénia približne 0,41 interrupcie, no už v druhej dekáde 21. storočia priemerný počet interrupcií klesol na hranicu 0,28 interrupcií. Ako bolo zrejmé už z úrovni kriviek vekovo-špecifických čistých mier umelej potratovosti, ženy s vysokoškolským vzdelaním dosahujú na Slovensku najnižšiu intenzitu interrupcií. Na začiatku milénia na jednu pripadalo necelých 0,24 interrupcií a v rokoch okolo posledného sčítania to bolo dokonca len niečo viac ako 0,14 interrupcie. Spoločne so ženami s úplným stredoškolským vzdelaním tak dosahujú podpriemernú úroveň umelej potratovosti, ktorá v roku 2011 na celoslovenskej úrovni klesla pod hranicu 0,3 interrupcie na ženu (bližšie pozri napr. Šprocha a Tišliar 2018).

Jedným z hlavných faktorov spojených s umelou potratovosťou je vek ženy, pričom dôležitý je najmä vek, s ktorým je spojená maximálna úroveň realizácie reprodukčných zámerov. Samotné rozhodnutie podstúpiť interrupciu pritom úzko súvisí aj s javmi, ktoré sú na tento vek napojené. Ide predovšetkým o fyziologickú schopnosť počatia, intenzitu sexuálneho života, charakter partnerského vzťahu, znalosť a dostupnosť kontracepčných prostriedkov, frekvenciu a dôslednosť ich používania, a tiež to akým spôsobom reaguje dvojica (resp. žena) na prípadné tehotenstvo v spojitosti so svojimi životnými plánmi a okolnosťami (Stloukal 1996). Samotné rozloženie mier umelej potratovosti s vekom preto do značnej miery kopíruje časovanie plodnosti v jednotlivých vzdelanostných kategóriách. Znamená to, že vrchol u vzdelanejších osôb identifikujeme až v polovici resp. druhej polovici reprodukčného veku, kým u menej vzdelaných osôb je to v poslednom sledovanom období okolo 25. roku života (pozri obr. 48). S tým úzko súvisia aj niektoré ukazovatele časovania umelej potratovosti. Priemerný vek žien pri interrupcii sa v skupine najvzdelanejších osôb pohybuje už nad hranicou 34 rokov. U stredoškolsky vzdelaných žien s maturitou dosiahol v druhej dekáde 21. storočia takmer 32 rokov, kým u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity je to len niečo viac ako 27 rokov. Práve táto vzdelanostná skupina podstupuje umelé ukončenie tehotenstva v priemere najskôr, keďže u žien s nanajvyšším základným vzdelaním zostáva intenzita interrupcií pomerne vysoká aj v druhej polovici reprodukčného veku, a preto ich priemerný vek prekračuje výrazne hranicu 29 rokov.

Na skoré časovanie umelej potratovosti u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity poukazuje aj jej váha u osôb do 25 rokov. V tomto veku sa totižto podľa posledného sledovaného obdobia realizovalo takmer 45 % z celkovej intenzity, kým u žien s nanajvyš základným vzdelaním to nebolo ani 30 %. Ešte nižšie zastúpenie nachádzame u najvzdelanejších žien, kde váha tejto vekovej skupiny predstavovala len približne 17 % u žien s úplným stredoškolským a dokonca necelých 7 % u absolventiek vysokých škôl. Na druhej strane v tejto vzdelanostnej skupine sa hlavná časť umelej potratovosti realizuje vo veku nad 35 rokov, keďže jej príspevky k celkovej intenzite predstavovali takmer 45 %. V prípade žien s úplným stredoškolským vzdelaním je to asi tretina, u žien s nanajvyš základným vzdelaním asi štvrtina a u stredoškolačiek bez maturity len 16 %.

Obr. 47 a 48: Čisté miery umelej potratovosti žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku vo vybraných rokoch

Zdroj údajov: ŠÚ SR, primárne údaje Z MZ SR 7-12, SODB 2001 a 2011, triedenie a výpočty autorov

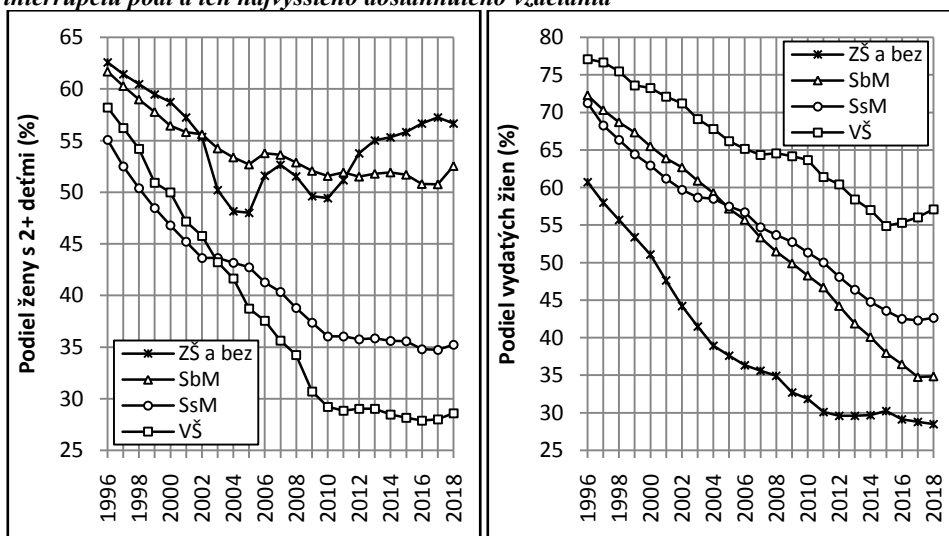
Interrupcie boli pred rokom 1989 využívané ako určitá forma antikoncepcie ex-post najmä u vydatých, starších žien s dvoma a viac deťmi. Tento typický model žiadateľky o umelé prerušenie materstva sa však postupne mení a do popredia sa dostávajú slobodné, bezdetné a mladé ženy (pozri napr. Šprocha a Tišliar 2018).

Spoločne so zmenami v paritnej štruktúre sa výrazne mení aj exponovaná populácia žien, ktoré sú vystavené riziku interrupcie. Aj keď vo všetkých vzdelanostných skupinách dochádza k poklesu podielu žien s dvoma a viac deťmi, ktoré podstúpili interrupciu, u menej vzdelaných osôb naďalej platí, že tieto prípady majú stále prevahu (obr. 49). U stredoškolsky vzdelaných žien s maturitou v súčasnosti tvoria už len približne 35 % a v prípade absolventiek vysokých škôl je to dokonca menej

ako štvrtina. Hlavnou skupinou sa v ich prípade stávajú bezdetné ženy (s viac ako 40 % u žien s terciárnym vzdelaním) alebo ženy s jedným dieťaťom (v prípade žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou je ich podiel približne rovnaký, a to jedna tretina).

Častejšie mladší vek žiadateliek o interrupciu, ako aj rozdiely v intenzite a časovaní sobášnosti stoja do značnej miery v pozadí výrazne vyššieho podielu slobodných žien so základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity podstupujúcich umelé ukončenie tehotenstva. V prípade najvzdelanejších žien majú aj napriek poklesu stále prevahu vydaté žiadateľky (obr. 50).

Obr. 49 a 50: Podiel žien s dvomi a viac deťmi a podiel vydatých žien podstupujúcich interrupciu podľa ich najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Zdroj údajov: ŠÚ SR, primárne údaje Z MZ SR 7-12, výpočty autorov

Dlhodobou negatívnym aspektom reprodukčného správania na Slovensku bolo nielen široké využívanie interrupcií, ale aj ich opakované podstupovanie. Aj v tomto prípade identifikujeme pretrvávajúce a v čase sa prehĺbujúce rozdiely medzi jednotlivými vzdelanosťnými skupinami. Jednoznačne pritom platí, že vzdelanejšie ženy, ak podstupujú interrupciu, je to prevažne ich prvý zákrok. V súčasnosti u žien s vysokoškolským vzdelaním takmer 90 % všetkých umelých potratov sú potraty prvého poradia. U stredoškolsky vzdelaných žien s maturitou prvé interrupcie tvoria približne 80 %. Na druhej strane u menej vzdelaných žien až tretina zákrokov je opakovaných.

Opakované žiadosti o interrupciu naznačujú, že v prípade žien s nízkym vzdelaním môžeme častejšie hovoriť o snahe regulovať počet narodených detí prostredníctvom umelého potratu, keď tehotenstvo je vnímané ako neželané, došlo k zlyhaniu antikoncepcie, resp. jej nesprávnemu použitiu (prípadne nechránenému pohlavnému

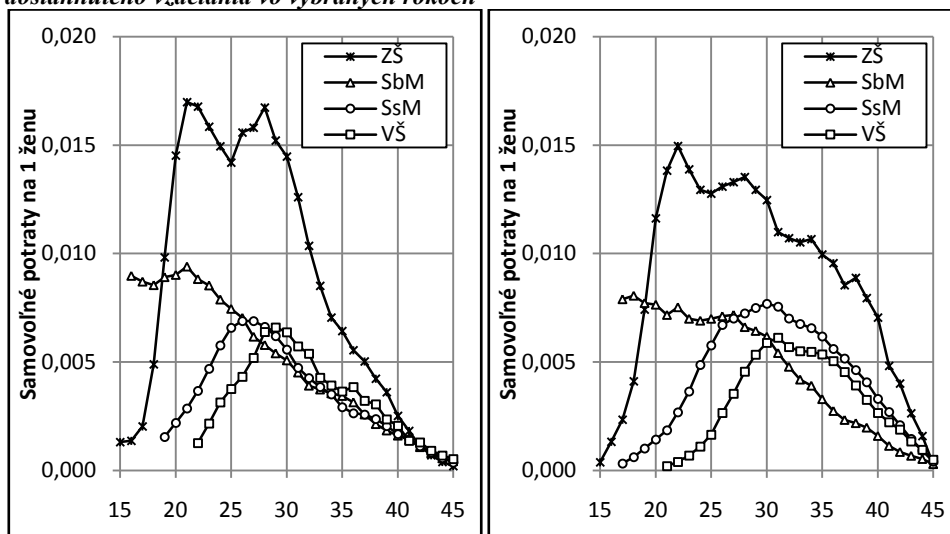
styku). Na druhej strane je však nutné tiež podotknúť, že postupne v čase tiež dochádza vo všetkých vzdelanostných skupinách (dynamickejšie u vzdelanejších žien) k poklesu podielu opakovaných interrupcií.

Predovšetkým u vzdelanejších žien sa ukazuje, že tehotenstvo a s ním spojené materstvo a rodičovstvo nie sú v určitých fázach životného cyklu a pri určitých životných podmienkach vnímané ako žiaduce. Preto sme svedkami ich strategického odkladania ako jedného z dôležitých aspektov celkovej transformácie reprodukcie. Na dosiahnutie tohto stavu sú však u vzdelanejších žien interrupcie využívané pravdepodobne len ako posledné (krajné) riešenie. Dôraz je kladený najmä na účinné predchádzanie vzniku neželaného tehotenstva. Umožňuje to predovšetkým široká škála a väčšia dostupnosť (v prípade vzdelanejších a vo veľkej miere aj ekonomicky lepšie zabezpečených žien) moderných a efektívnych kontracepčných prostriedkov. Súčasne významnú úlohu zohráva osвета, vzdelávanie v oblasti sexuálneho a reprodukčného správania, plánovaného rodičovstva, ktorá je na odlišnej kvalitatívnej i kvantitatívnej úrovni ako pred rokom 1989. Nemenej dôležitou je aj vlastná zodpovednosť za reprodukčné zdravie. Do úvahy je tiež potrebné vziať spoplatnenie interrupcií a postupné zvyšovanie poplatku za ne s výnimkou zdravotných dôvodov.

6.2 Spontánna potratovosť a vzdelanie žien

Vo všeobecnosti je úroveň spontánnej potratovosti do veľkej miery podmienená intenzitou tehotenstiev podľa veku. Častejšie tehotenstvá žien s nízkym a veľmi nízkym vzdelaním sú jedným z dôvodov, prečo čisté miery samovoľnej potratovosti dosahujú vo všetkých vekových skupinách počas celého reprodukčného obdobia vyššie hodnoty, ako je tomu v ostatných vzdelanostných skupinách. Dôležitým faktorom vyššej úrovne samovoľnej potratovosti je tiež vek ženy pri koncepcii, keď najmä skoré a veľmi skoré a naopak tehotenstvá na konci reprodukčného obdobia ženy sú vystavené výraze vyššiemu riziku samovoľného potratu. S tým pravdepodobne úzko súvisí aj vyššia miera samovoľnej potratovosti žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity vo veku do 25 rokov. Naopak u vzdelanejších žien môžeme vidieť určitý nárast rizika spontánnej potratovosti vo veku nad 30 rokov, ktorý môže súvisieť jednak s pokračujúcim odkladaním koncepcií do vyššieho veku, ako aj nárastom samotného počtu tehotenstiev v druhej polovici reprodukčného obdobia ako výsledok prejavujúcej sa rekuperácie. Aj v prípade samovoľnej potratovosti však platí, že najnižšiu intenzitu dosahujú najvzdelanejšie ženy, kým najmenej vzdelané sú vystavené najvyššiemu riziku. U žien so stredoškolským vzdelaním už tak jednoznačne rozdiely nenachádzame. V mladšom veku je to spomínané vyššie riziko u osôb bez maturity, kým v staršom veku naopak vyššie miery spontánnej potratovosti majú ženy s maturitou (obr. 51 a 52).

Obr. 51 a 52: Čisté miery samovoľnej potratovosti žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania vo vybraných rokoch

Zdroj údajov: ŠÚ SR, primárne údaje Z MZ SR 7-12, SODB 2001 a 2011, triedenie a výpočty autorov

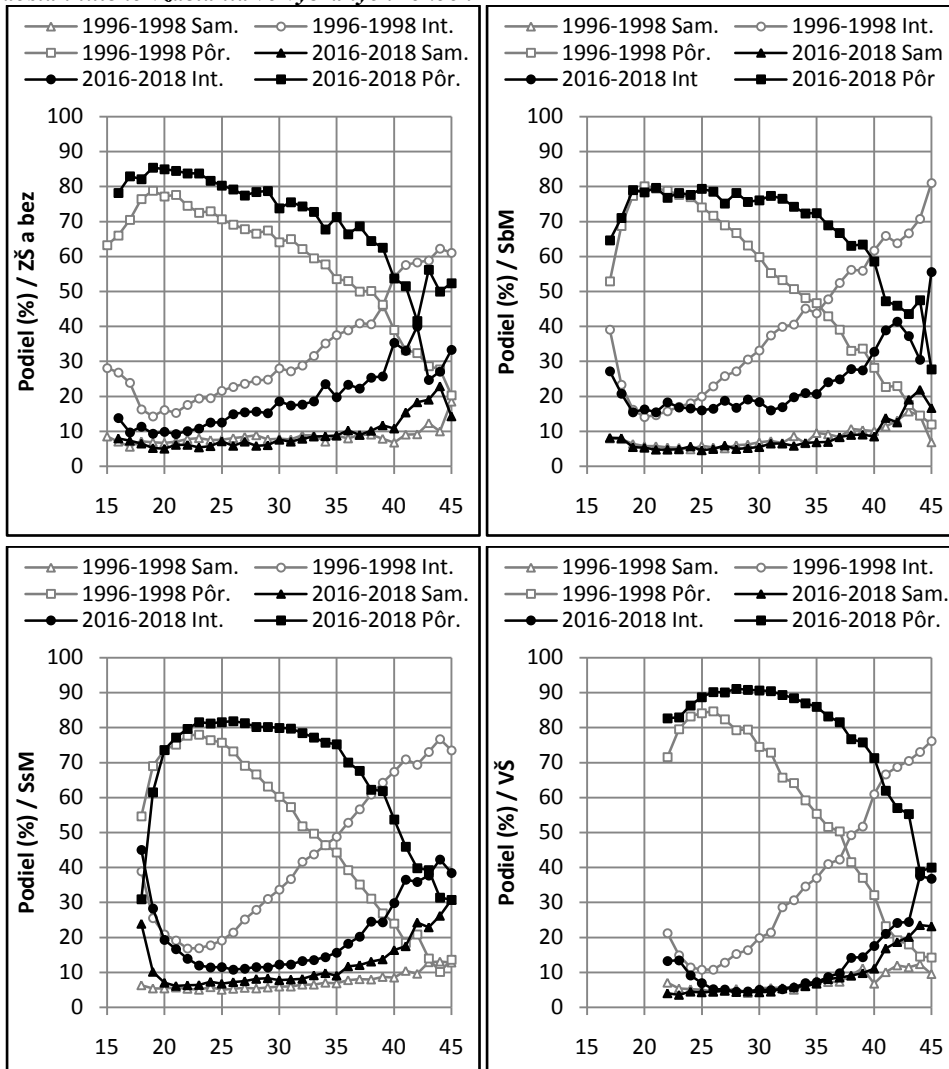
Z pohľadu počtu samovoľných interrupcií platí, že najčastejšie opakovane samovoľným potratom končí tehotenstvo žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity a s nanajvyš základným vzdelaním. Opačná situácia je u žien s vysokoškolským vzdelaním, kde dominujú prvé potraty. Častejšie samovoľné potraty u menej vzdelaných žien môžu poukazovať jednak na horšie reprodukčné zdravie, častejší výskyt rizikových faktorov (vek, poradie pôrodu, potratu a pod.), ako aj horšie sociálne podmienky, či výskyt niektorých negatívnych behaviorálnych aspektov tehotenstva.

6.3 Štruktúra ukončených tehotenstiev a vzdelanie žien

Hlavným znakom vo vývoji štruktúry ukončených tehotenstiev je v zmysle hlavných vývojových zmien pokles podielu interrupcií v prospech ukončených tehotenstiev pôrodom (obr. 53–56). Tento trend platí pre všetky vzdelanostné skupiny. Aj v tomto prípade však môžeme identifikovať určité vývojové diferencie. Najdynamickejšie sa pokles podielu interrupcií prejavil u vzdelanejších a najmä u žien s vysokoškolským vzdelaním. Na druhej strane pokles podielu interrupcií u žien s maximálne základným vzdelaním bol menej dynamický. Z pohľadu podielu spontánnych potratov k výraznejším zmenám nedošlo. Sledujeme už spomínaný mierny nárast, ktorý sa dotýka najmä žien v poslednej dekáde reprodukčného veku. Zaujímavosťou pritom je, že vyššie zastúpenie spontánne potraty dosahujú u žien s vysokoškolským a úplným stredoškolským vzdelaním. V ich prípade je možné predpokladať častejšie

snahy o dobiehanie reprodukčných zámerov aj v tomto reprodukčne exponovanom veku.

Obr. 53–56: Štruktúra ukončených tehotenstiev žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania vo vybraných rokoch

Zdroj údajov: ŠÚ SR, primárne údaje Z MZ SR 7-12, triedenie a výpočty autorov

Prevaha interrupcií medzi ukončenými tehotenstvami je až na niektoré okrajové vekové skupiny (napr. 43–45 rokov u žien so stredoškolským vzdelaním) už minulosťou. V druhej polovici 90. rokov pritom ešte v podstate vo všetkých vzdelanostných skupinách vznikla okolo 35. roku života a neskôr dominancia umelých potratov. V súčasnosti tak aj v najstarších vekoch majú prevahu pôrody alebo sú takmer na rovnakej úrovni s interrupciami. Výsledkom týchto zmien je

následne skutočnosť, že vysokoškolsky vzdelané ženy sa vyznačujú najvyšším zastúpením tehotenstiev ukončených pôrodom a naopak najmenej často ich tehotenstvá končia interrupciou. Naopak ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity a s nanajvýš základným vzdelaním častejšie ukončujú svoje tehotenstvá interrupciou, a to v podstate s výnimkou poslednej dekády v celom reprodukčnom období.

7. Sobášnosť, rozvodovosť a najvyššie dosiahnuté vzdelanie

7.1 Sobášnosť slobodných a vzdelanie

Vstup do manželstva predstavoval z pohľadu reprodukcie na Slovensku veľmi dôležitý prechod v životných dráhach mladých ľudí. Pre samotnú reprodukciu pritom bolo dôležité najmä načasovanie, kedy (najmä) slobodní muži a ženy vstupovali do manželstva, a tiež intenzita manželských štartov a s ním spojený podiel osôb, ktoré počas svojho reprodukčného obdobia nedokázali z rôznych dôvodov uzavrieť manželstvo.

Slovensko sa dlho v európskom priestore vyznačovalo pomerne skorým vstupom do manželstva, ktorý bol takmer univerzálnym prechodom v životných dráhach mladých mužov a žien. To ostro kontrastovalo s modelom sobášneho správania krajín na západ od Hajnalovej línie (bližšie pozri Hajnal 1965). Obdobie minulého politického režimu tieto špecifické črty sobášneho správania na Slovensku ešte viac utužilo (pozri napr. Šprocha a Tišliar 2018).

Sobášnosť predstavuje demografický proces, ktorý pomerne rýchlo reaguje na zmenu vonkajších podmienok, čo sa prejavilo aj na jej vývoji po roku 1989. V nových spoločenských, ekonomických, politických a kultúrnych podmienkach došlo k pomerne rýchlemu opúšťaniu modelu skorej a univerzálnej sobášnosti a vstup do manželstva je pre mladých čoraz častejšie prechodom, ktorý dlhšie alebo dokonca natrvalo absentuje v ich životných dráhach (Šprocha a Tišliar 2018). Intenzita sobášnosti prudko klesla. Súčasne s tým došlo k nárastu hodnôt priemerného veku pri prvom sobáši (napr. Šprocha 2016). Až v poslednom období identifikujeme mierne oživenie sobášnosti (Šprocha a Tišliar 2018). Okrem manželských štartov sa zmenila aj intenzita opakovanej sobášnosti. V prípade rozvedených a ovdovených sme svedkami zníženia šancí na uzatvorenie ďalšieho manželstva, pričom súčasne tiež dochádza k predlžovaniu obdobia uplynulého od ukončenie predchádzajúceho a prípadný vznik nového zväzku (Šprocha a Tišliar 2018). Otázkou však zostáva, či a aké rozdiely existovali v sobášnosti medzi sledovanými vzdelanostnými skupinami, a tiež k akým zmenám v sobášnosti podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania došlo po roku 1989. Odpovede na ne sa pokúsime nájsť kombináciou prierezových údajov z Hlásení o uzavretí manželstva (Obyv 1-12) a výsledkov posledných 4 sčítaní obyvateľov z rokov 1980–2011.

Na začiatku 90. rokov výsledky tabuliek sobášnosti slobodných zohľadňujúcich aj výšku dosiahnutého vzdelania osôb poukazujú, že medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami existovali u oboch pohlaví pomerne výrazné diferencie. V mužskej zložke platilo, že najvyššiu šancu na vstup do manželstva mali slobodní muži s vysokoškolským vzdelaním nasledovaní osobami so stredoškolským vzdelaním s maturitou. Naopak muži so stredoškolským vzdelaním bez maturity

a najmä osoby len so základným vzdelaním sa vyznačovali najvyšším rizikom, že zostanú do konca reprodukčného veku slobodní.

U žien bola situácia mierne odlišná. Najväčšie šance na vydaj mali osoby so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Naopak u vzdelanejších žien hrozilo vyššie riziko, že zostanú trvalo slobodné. Podľa údajov zo začiatku 90. rokov však celkovo najnižšiu prvosobášnosť dosahovali najmenej vzdelané osoby. V nasledujúcich dvoch intercenzálnych obdobiach došlo vo všeobecnosti vo všetkých vzdelanostných skupinách k výraznému poklesu tabuľkovej prvosobášnosti. Ten bol v mladšom veku podmienený predovšetkým odkladaním manželských štartov, pričom postupne sa v čoraz väčšej miere prejavoval aj na konci reprodukčného veku. Nárast podielu trvalo slobodných, resp. pokles tabuľkovej prvosobášnosti vo veku 40 a 50 rokov tak môžeme pričítať jednak odloženiu prechodov do manželstva, ktoré sa nepodarilo vo vyššom veku realizovať, a tiež rozhodnutiu zostať bez skúsenosti s manželským životom. U oboch pohlaví sa pritom presadil model, keď najčastejšie mimo manželstva zostávajú osoby so stredoškolským vzdelaním bez maturity a najmä len so základným vzdelaním. V ich prípade by dokonca pri zotrvaní intenzity sobášnosti slobodných mali na konci reprodukčného veku prevahu osoby, ktoré zostali trvalo slobodné (pozri tab. 2). Aj keď tabuľková prvosobášnosť klesla medzi rokmi 1991–2001–2011 aj u osôb s vyšším vzdelaním, sú to práve muži a ženy s úplným stredoškolským a najmä vysokoškolským vzdelaním, ktorí pri naplnení pravdepodobnosti na vstup do prvého manželstva by sa približne v 73–77 % prípadov (tab. 2) aspoň raz oženili a vydali.

Tab. 2: Tabuľková sobášnosť slobodných mužov a žien na Slovensku podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania vo vybraných vekoch, roky 1991, 2001 a 2011

Vek	Rok	Muži				Ženy			
		ZŠ a bez	SbM	SsM	VŠ	ZŠ a bez	SbM	SsM	VŠ
25	1991	44,2	52,9	50,2	45,3	59,4	78,4	66,3	62,5
	2001	20,6	24,3	17,7	13,6	26,8	50,7	33,1	27,8
	2011	17,6	10,1	6,2	3,1	22,0	25,0	17,0	9,9
30	1991	57,3	70,1	76,8	75,7	68,7	86,2	79,3	80,3
	2001	32,4	45,7	50,4	51,4	38,3	65,4	58,9	60,1
	2011	28,0	25,4	31,9	31,0	33,2	39,1	46,8	45,3
35	1991	61,8	74,5	84,2	85,7	71,9	88,7	83,3	84,2
	2001	38,1	55,0	66,6	69,9	43,2	71,0	67,6	70,2
	2011	33,9	36,5	54,8	58,9	38,9	46,4	63,3	63,5
40	1991	64,0	76,7	86,9	88,9	73,8	89,8	84,7	85,6
	2001	40,7	58,3	73,3	76,9	46,0	73,2	70,5	73,5
	2011	37,4	41,6	67,3	71,3	42,1	50,2	70,5	69,6
50	1991	65,8	78,5	88,7	90,6	75,1	90,6	86,0	86,9
	2001	42,9	60,8	77,3	80,3	48,3	74,7	72,5	75,3
	2011	41,0	45,2	75,8	77,3	45,8	52,8	74,6	72,5

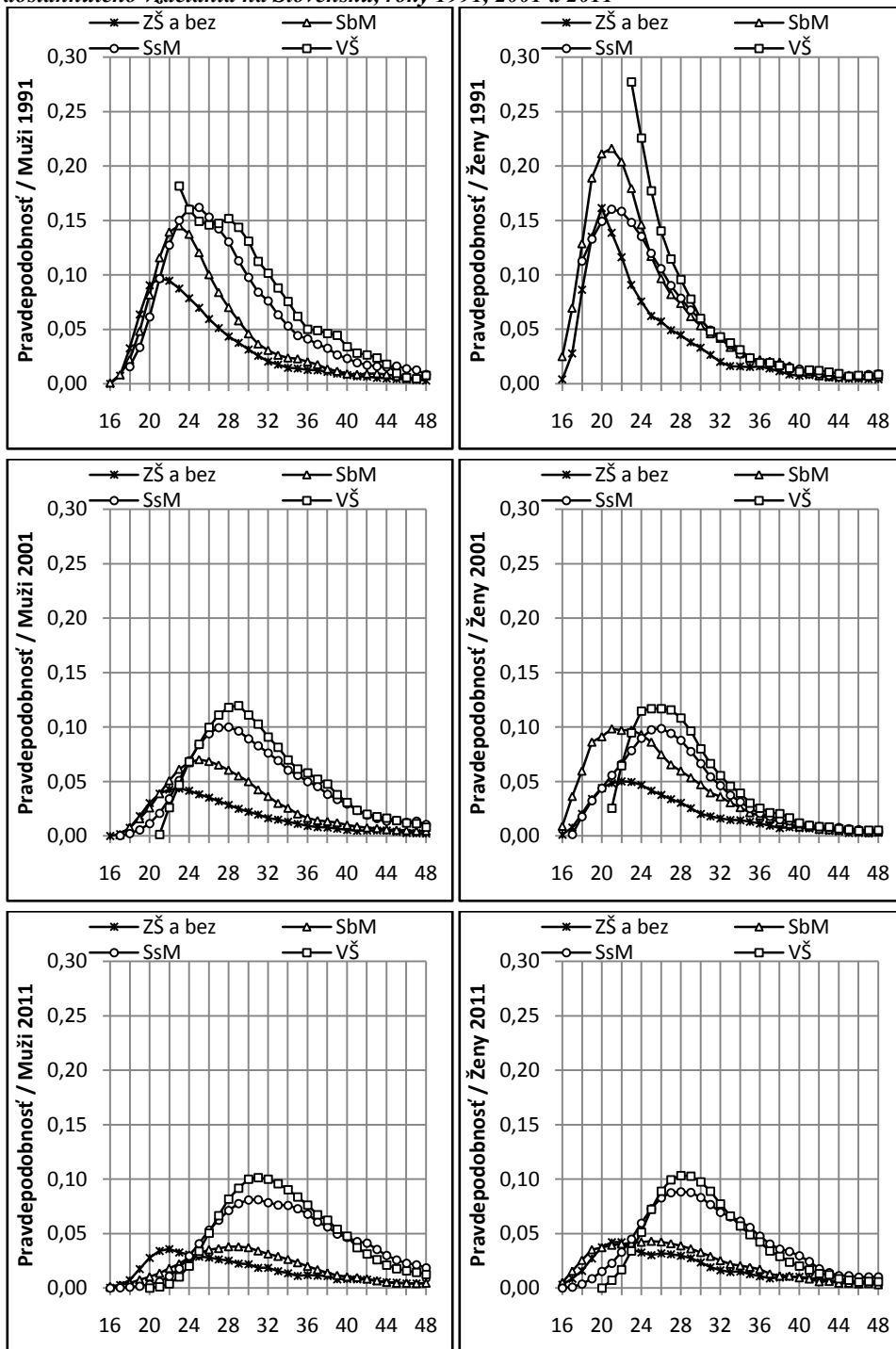
Zdroj údajov: SĽDB 1991, SODB 2001 a 2011, anonymizovaná primárna databáza Obyv1-12, výpočty autorov

Z uvedeného asi nebude prekvapením, že najväčší pokles intenzity sobášnosti slobodných nachádzame u oboch pohlaví v skupinách so základným vzdelaním (o približne 25 p. b. u mužov a takmer 30 p. b. u žien) a najmä osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity (33 p. b. muži, takmer 38 p. b. ženy). V prípade vzdelanejších osôb sa tabuľková prvosobášnosť vo veku 50 rokov znížila len v rozmedzí približne 11–14 p. b.

Výsledky tabuliek sobášnosti slobodných v predmetných rokoch tiež poukazujú na výrazný proces odkladania manželských štartov prebiehajúci vo všetkých vzdelanostných skupinách. Tak napríklad vo veku 25 rokov na začiatku 90. rokov dosahovala tabuľková prvosobášnosť u mužov so základným vzdelaním viac ako 44 % a u žien takmer 60 %. V roku 2011 to bolo už len necelých 18 % u mužov a 22 % u žien. Ešte výraznejšie sa však vstupy do manželstva odkladali u vzdelanejších osôb. Podľa údajov z roku 1991 je zrejme, že vo veku 25 rokov sa tabuľková prvosobášnosť výraznejšie nelíšila medzi vzdelanostnými skupinami. Mierne vyššia bola len u osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity. O dve desaťročia neskôr tabuľkový podiel mužov a žien s terciárnym vzdelaním, ktoré aspoň raz vstúpili do manželstva je v podstate zanedbateľný, kým v roku 1991 prekračoval u mužov 45 % a u žien dosahoval takmer 63 %. Ešte aj v polovici reprodukčného veku sa podľa zistenej intenzity by do manželstva dostala len necelá tretina mužov a približne 45 % žien. V druhej polovici reprodukčného veku sa však situácia u vzdelanejších osôb z pohľadu intenzity sobášnosti zlepšuje a tabuľkový podiel slobodných osôb pomerne výrazne klesá. To však neplatí u mužov a žien s nízkym a veľmi nízkym vzdelaním, a preto ich výsledná prvosobášnosť zaostáva.

Vyššie uvedené skutočnosti potvrdzuje aj priebeh vekovo, pohlavne a vzdelanostne špecifických pravdepodobností sobáša slobodných mužov a žien na Slovensku prezentovaný v nasledujúcej sérii obr. 57–60. Jednak môžeme jednoznačne vidieť spomínané rozdiely v intenzite sobášnosti slobodných medzi sledovanými vzdelanostnými skupinami, ako aj identifikovať pomerne významné premeny modelu sobášnosti, ktorému dominuje najmä proces odkladania. Ten sa však týka predovšetkým vzdelanejších osôb, kým u mužov a žien so základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity je maximum m sobášnosti stále orientované výrazne do mladšieho veku. Na druhej strane je však zrejme, že aj v týchto vzdelanostných skupinách už došlo k odklonu od výraznej koncentrácie sobášnosti slobodných do mladého a veľmi mladého veku a sme svedkami väčšej vekovej heterogenizácie. Na druhej strane je zjavné, že v týchto vzdelanostných skupinách aj keď osoby začínajú pomerne výrazne skôr s manželskými debutmi intenzita rýchlo klesá a vo vyššom veku je zanedbateľná.

Obr. 57–60: Pravdepodobnosť sobáša slobodných mužov a žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, roky 1991, 2001 a 2011

Práve to je jedným z hlavným faktorov prečo značná časť mužov a žien s týmto vzdelaním by pri zachovaní týchto úrovni prierezových pravdepodobností zostala trvalo mimo manželský zväzok.

Proces odkladania sobášov slobodných do vyššieho veku dobre dokladujú aj údaje o tabuľkovom priemernom veku pri prvom sobáši. Jeho hodnota ukazuje, že najdlhšie v priemere odkladajú rozhodnutie o vstupe do manželstva slobodní muži i ženy s terciárnym vzdelaním (tab. 3). Len o niečo nižšiu hodnotu dosahuje tento ukazovateľ u mužov so stredoškolským vzdelaním s maturitou. V poslednom dostupnom roku dokonca v mužskej zložke bol tabuľkový priemerný vek slobodných mužov so stredoškolským vzdelaním s maturitou o niečo vyšší. V prípade žien boli diferencie medzi týmito vzdelanostnými skupinami predsa len o niečo väčšie. Na druhej strane stoja menej vzdelané osoby, ktoré sa ženia a vydávajú dlhodobo v priemere skôr. Rozdiel v časovaní medzi najvzdelanejšími a najmenej vzdelanými mužmi a ženami sa navyše ešte zvýraznil, keďže dynamika rastu tabuľkového priemerného veku pri prvom sobáši bola o niečo vyššia u osôb so stredoškolským vzdelaním s maturitou a vysokoškolským vzdelaním. Celkovo však najdynamickejšie rástla v prvej menovanej skupine.

Tab. 3: Tabuľkový priemerný vek mužov a žien pri vstupe do prvého manželstva na Slovenska podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania, roky 1991, 2001 a 2011

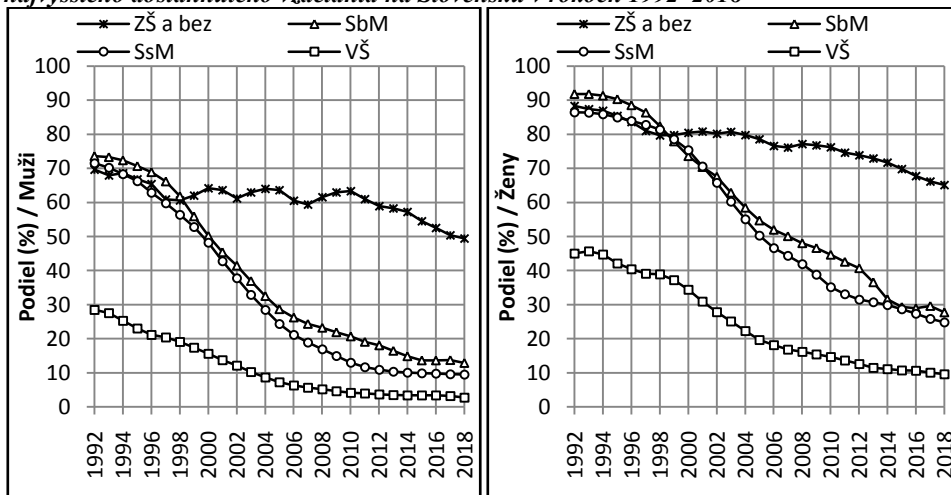
Rok	Muži				Ženy			
	ZŠ a bez	SbM	SsM	VŠ	ZŠ a bez	SbM	SsM	VŠ
1991	24,5	24,6	25,5	26,4	22,8	21,7	23,1	24,8
2001	26,9	27,3	29,1	29,4	26,0	24,0	26,3	27,3
2011	28,1	29,9	32,1	32,0	27,2	26,6	29,3	29,6

Zdroj údajov: ŠEDB 1991, SODB 2001 a 2011, anonymizovaná primárna databáza Obyv1-12, výpočty autorov

Proces odkladania a určitú koncentráciu sobášnosti do druhej polovice reprodukčného veku potvrdzujú aj údaje o zastúpení sobášov slobodných mužov a žien vo veku do 25 rokov a vo veku 30 a viac rokov, ktoré môžeme kontinuálne sledovať v období rokov 1992–2018. Kým v prvom prípade vidíme pomerne výrazný pokles podielu sobášov slobodných realizovaný vo veku do 25 rokov až na osoby so základným vzdelaním, v druhej polovici reprodukčného veku jednoznačne môžeme identifikovať nárast váhy realizovaných sobášov v tomto vekovom spektre. Platí, že kým na začiatku 90. rokov boli len u mužov a čiastočne aj žien s terciárnym vzdelaním sobáše v mladom a veľmi mladom veku v podstate menej vyhľadávaným modelom (predovšetkým vzhľadom na predlžovanie obdobia štúdia) a ostatné vzdelanostné skupiny sa navzájom medzi sebou výraznejšie neodlišovali, v súčasnosti je tento model marginálnym aj pre stredoškolsky vzdelaných mužov

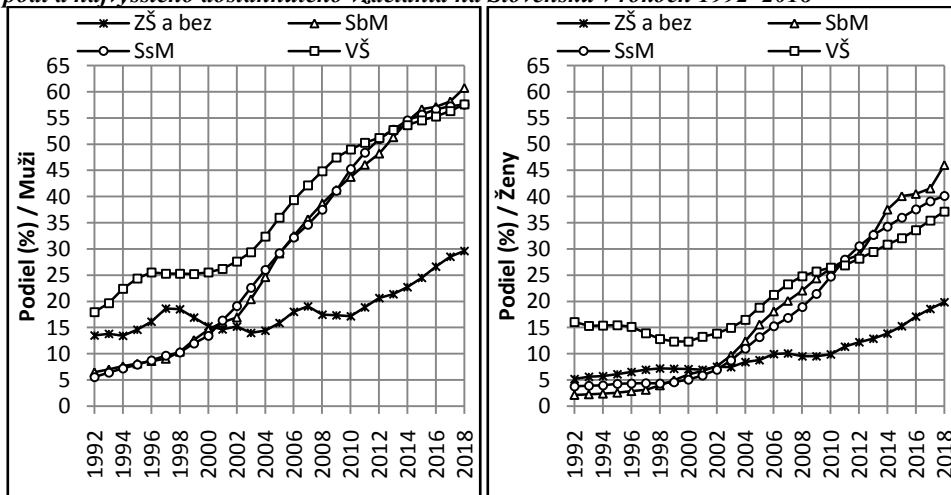
a žien. Jedinou skupinou, u ktorej vstup do manželstva pred dovŕšením 25. roku života môžeme častejšie nájsť sú osoby so základným vzdelaním (obr. 61 a 62).

Obr. 61 a 62: Vývoj podielu sobášov slobodných mužov a žien vo veku do 25 rokov podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku v rokoch 1992–2018

Zdroj údajov: anonymizovaná primárna databáza Obyv1-12, výpočty autorov

Obr. 63 a 64: Vývoj podielu sobášov slobodných mužov a žien vo veku 30 a viac rokov podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku v rokoch 1992–2018

Zdroj údajov: anonymizovaná primárna databáza Obyv1-12, výpočty autorov

V mužskej časti populácie proces odkladania manželských štartov spôsobil, že v posledných rokoch už dominuje s výnimkou osôb so základným vzdelaním model sobášnosti orientovaný na druhú polovicu reprodukčného veku. Súčasne je tento model využívaný v podstate takmer rovnakej miere osobami s terciárnym

i sekundárnym vzdelaním. Výrazne zaostáva len spomínaná najmenej vzdelaná skupina mužov (obr. 63).

Menší dôraz na vek po 30tke pri manželskom štarte kladú ženy (obr. 64). Aj tu však jednoznačne dochádza k nárastu jeho zastúpenia, a to v podstate bez ohľadu na dosiahnuté vzdelanie žien. Menej intenzívne rastie len váha v najnižšej vzdelanostnej skupine. Kým u mužov väčšie rozdiely medzi zvyšnými tromi vzdelaniami neidentifikujeme, u žien sú predsa len väčšie. Zaujímavosťou pritom je, že najviac z celkovej sobášnosti slobodných sa v druhej polovici reprodukčného veku koncentruje u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity, následne u žien s maturitou a až na treťom mieste sú osoby s terciárnym vzdelaním. Okrem vyššie spomínaného značného odkladania u stredoškolsky vzdelaných žien na tom má svoj podiel aj samotná celková intenzita sobášnosti a jej rozloženie podľa veku.

7.2 Opakovaná sobášnosť a vzdelanie

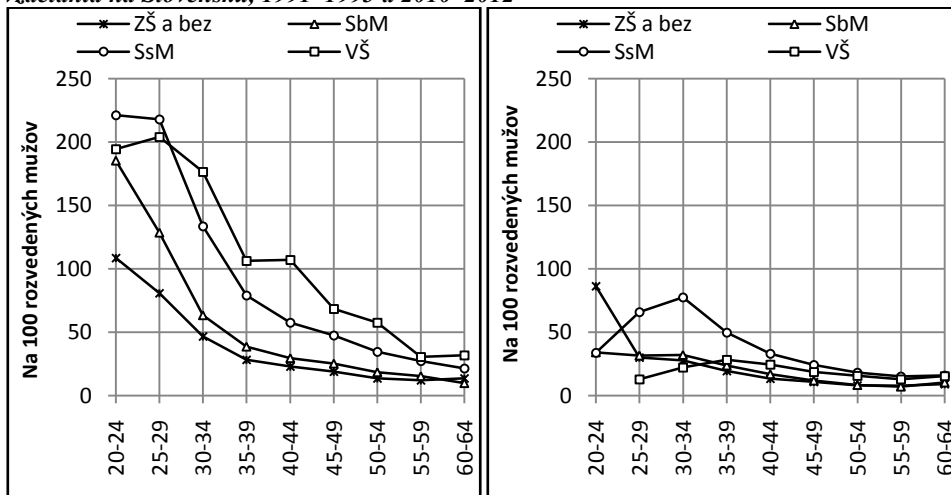
Rozhodujúcim faktorom pre proces sobášnosti na Slovensku je dlhodobá intenzita a časovanie manželských štartov slobodných mužov a žien, no dôležitú úlohu z pohľadu demografickej reprodukcie a formovania rodinného stavu zohrávali aj sobáše rozvedených a ovdovených (Šprocha a Tišliar 2018). Vo všeobecnosti o niečo vyššie šance na opakovaný sobáš nachádzame v mužskej časti populácie (pozri napr. Šprocha a Tišliar 2018). Na druhej strane sa dlhodobá ukazuje, že intenzita opakovaných sobášov na Slovensku klesá, a to predovšetkým v posledných dvoch desaťročiach (Šprocha a Tišliar 2018). Okrem samotnej intenzity a jej zmien na opakované sobáše má vplyv tiež predchádzajúci vývoj sobášnosti, rozvodovosti a úmrtnosti osôb žijúcich v manželstve, ďalej vekové zloženie rozvedených a ovdovených, ako aj ich samotné zastúpenie v populácii. Dlhodobá pritom platí, že mladšie osoby častejšie vstupujú do ďalšieho manželstva ako tomu býva u starších rozvedených alebo ovdovených mužov a najmä žien.

Ako ukazuje vývoj čistých mier sobášnosti rozvedených a ovdovených na začiatku 90. rokov a v poslednom dostupnom období na prelome prvej dekády tohto milénia (keď disponujeme exponovanou populáciou, resp. štruktúrou osôb podľa veku, pohlavia, vzdelania a rodinného stavu), u oboch pohlaví a v podstate aj u všetkých sledovaných vzdelanostných skupín došlo k poklesu šancí na vstup do ďalšieho manželstva (obr. 65–72).

Nadalej však platí, že vyššie hodnoty čistých mier identifikujeme u mladších osôb a s vekom a najmä v poreprodukčnom veku už šance pomerne rýchlo klesajú. Z hľadiska rozdielov medzi vzdelanostnými skupinami sa dajú výsledky v podstate zovšeobecniť v podobe pozitívneho vzdelanostného gradientu. Vyššie dosiahnuté vzdelanie znamená pre mužov i ženy vyššie hodnoty čistých mier sobášnosti rozvedených i ovdovených. Neplatí to však úplne, pretože v poslednom sledovanom

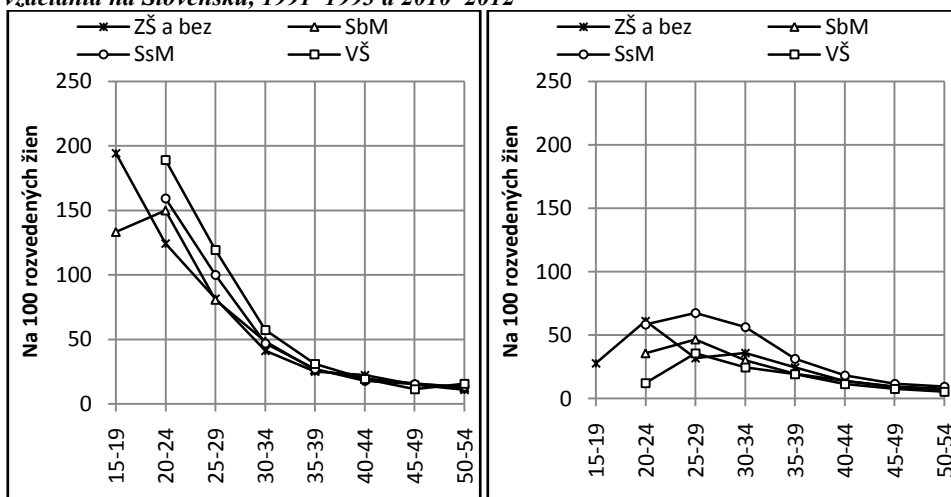
období po výraznom poklese intenzít došlo k určitej zmene, keď najčastejšie do ďalšieho manželstva vstupovali muži i ženy s úplným stredoškolským vzdelaním.

Obr. 65 a 66: Sobášnosť rozvedených mužov podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, 1991–1993 a 2010–2012

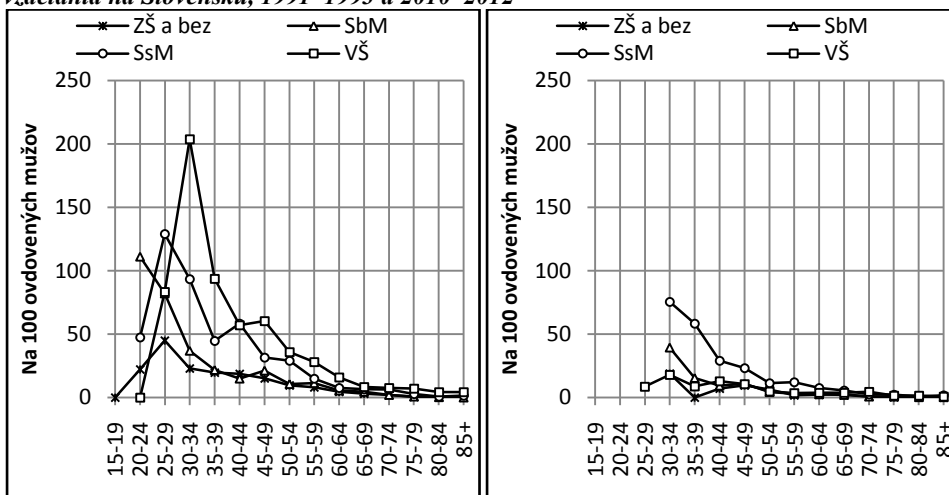
Zdroj údajov: SLDB 1991, SODB 2011, anonymizovaná primárna databáza Obyv1-12, výpočty autorov

Obr. 67 a 68: Sobášnosť rozvedených žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, 1991–1993 a 2010–2012

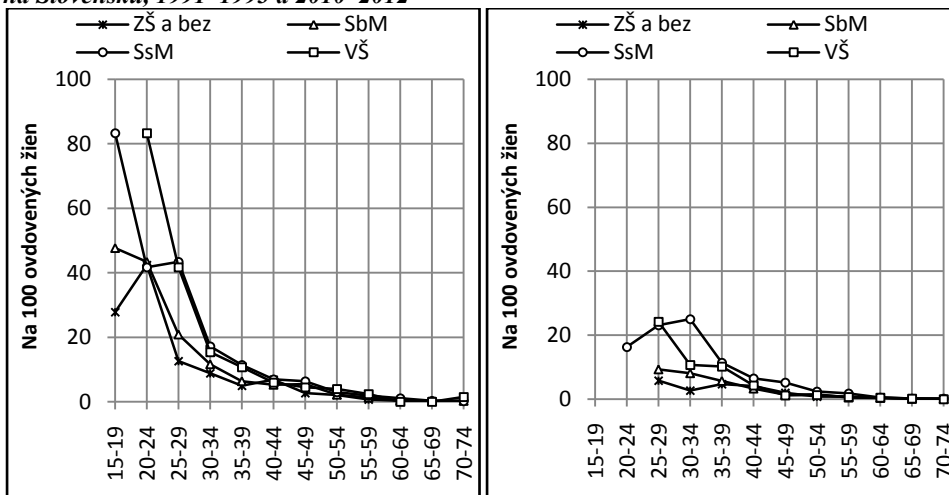
Zdroj údajov: SLDB 1991, SODB 2011, anonymizovaná primárna databáza Obyv1-12, výpočty autorov

Obr. 69 a 70: Sobášnosť ovdovených mužov podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, 1991–1993 a 2010–2012

Zdroj údajov: SEDB 1991, SODB 2011, anonymizovaná primárna databáza Obyv1-12, výpočty autorov

Obr. 71 a 72: Sobášnosť ovdovených žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, 1991–1993 a 2010–2012

Zdroj údajov: SEDB 1991, SODB 2011, anonymizovaná primárna databáza Obyv1-12, výpočty autorov

7.3 Kohortný pohľad na sobášnosť a vzdelanie

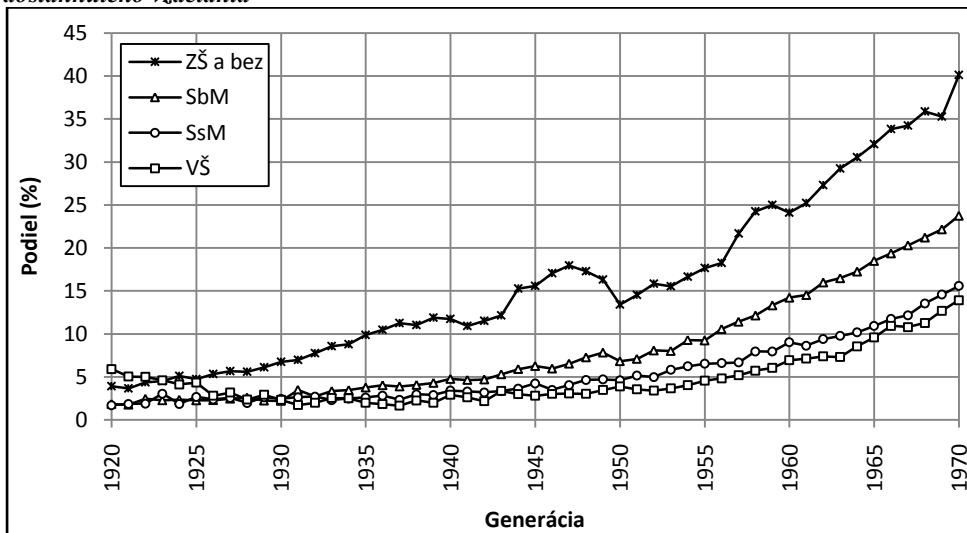
Kombinácia posledných troch sčítaní obyvateľov umožňuje reflektovať výsledný charakter sledovaných populačných štruktúr v dlhšom časovom horizonte. Slovensko dlhodobo patrilo k populáciám so skorým a takmer univerzálnym vstupom do manželstva a prechodom k materstvu a rodičovstvu (pozri napr. Šprocha a Tišliar

2018). Podiel trvalo slobodných a bezdetných osôb sa ešte znížil v generáciách, ktoré svoje reprodukčné plány realizovali v období minulého politického režimu. Práve upevnenie modelov skorého a univerzálneho manželstva a materstva viedlo k veľmi nízkym podielom trvalo slobodných a bezdetných v generáciách zo 40. a 50. rokov, teda v skupinách, ktoré boli najviac ovplyvnené špecifickými podmienkami reálneho socializmu. Ako je však zrejmé z obr. 73 a 74, aj napriek týmto charakteristickým črtám sobášneho modelu pretrvávali určité diferencie medzi vzdelanostnými skupinami. Okrem toho je tiež možné vidieť, že tieto rozdiely mali svoju rodovú stránku. U mužov jednoznačne častejšie zostávali trvalo slobodné najmenej vzdelané osoby (výrazne nad 10 % v generáciách zo 40. a 50. rokov), pričom smerom k vzdelanejším mužom sa ich podiel znižoval až na minimálnu úroveň (3–5 %). Súčasne je tiež z vývojového hľadiska zrejmé, že zastúpenie trvalo slobodných sa postupne smerom k mladším generáciám zvyšovalo. U žien bola situácia s výnimkou osôb narodených v druhej polovici 50. rokov (posledné generácie s ukončenou reprodukciou v sčítaní 2011) do značnej miery odlišná. Kým v mužskej časti populácie mali najväčšie šance, že zostanú trvalo mimo manželstvo najmenej vzdelané osoby, v ženskej išlo predovšetkým o najvzdelanejšie ženy. Naopak ženy s nízkym vzdelaním (základné a stredoškolské bez maturity) sa vyznačovali najnižšími podielmi trvalo slobodných.

V mladších generáciách na konci reprodukčného veku (osoby narodené na začiatku 60. rokov) vidíme, že postupne u oboch pohlaví sa vytvára model, kde najčastejšie trvalo slobodnými zostávajú najmenej vzdelaní muži a ženy. U mužov sa výraznejšie zvyšuje podiel slobodných aj u osôb s neúplným stredoškolským vzdelaním. Na druhej strane v ženskej časti populácie sa rozdiely medzi osobami s terciárnym a nižším vzdelaním vyrovnali. V prípade najmladších zo sledovaných kohort ešte nemôžeme hovoriť o definitívnych hodnotách podielu trvalo slobodných, keďže tieto populačné ročníky v čase sčítania obyvateľov 2011 ešte mali pred sebou pár rokov do dovŕšenia reprodukčného obdobia. Vzhľadom na nízku intenzitu sobášnosti slobodných vo veku 40 a viac rokov sa však nedá očakávať, že by výsledná hodnota bola výraznejšie odlišná od tej, ktorú prezentujú obr. 73 a 74.

Najmä v prípade mužov je z nich zrejmé, že dochádza k ďalšiemu medzigeneračnému prehlbovaniu rozdielov v podiely trvalo slobodných. Zvýrazňuje sa tým tiež výrazne častejšia absencia života v manželstve medzi menej vzdelanými mužmi. V prípade mužov len so základným vzdelaním tak podiel trvalo slobodných osôb už prekročil hodnotu jednej tretiny a u mužov so stredoškolským vzdelaním bez maturity sa dostáva k úrovni jednej štvrtiny. Vzdelanejší muži s úplným stredoškolským vzdelaním a najmä absolventi vysokých škôl sice tiež častejšie zostali trvalo slobodní v porovnaní so staršími kohortami, no celkovo išlo o približne polovičnú úroveň (necelých 16 % resp. 14 %) oproti menej vzdelaným osobám.

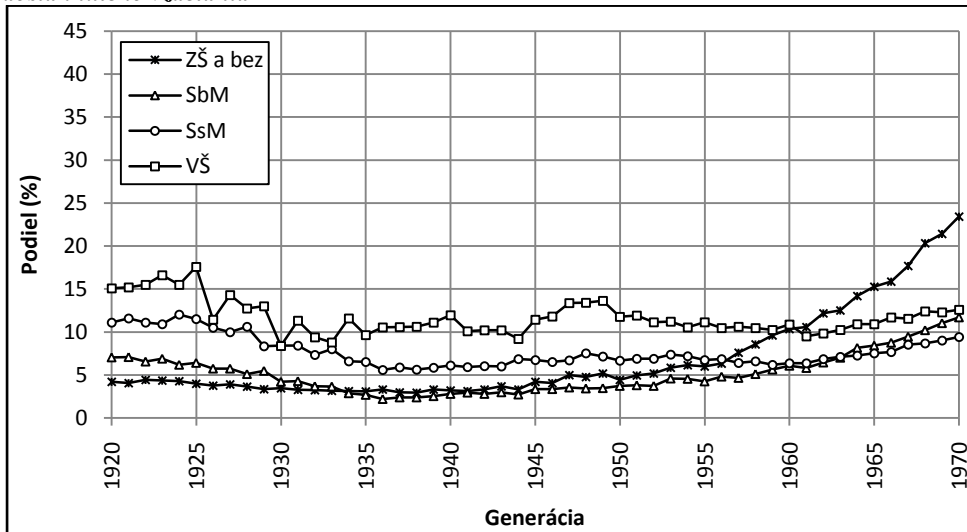
Obr. 73: Podiel slobodných mužov na Slovensku podľa roku narodenia a najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Pozn.: údaje pre generácie 1920–1949 sú konštruované zo ŠEDB 1991, pre generácie 1950–1959 z SODB 2001 a pre generácie 1960–1970 z SODB 2011

Zdroj údajov: ŠEDB 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Obr. 74: Podiel slobodných žien na Slovensku podľa roku narodenia a najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Pozn.: údaje pre generácie 1920–1949 sú konštruované zo ŠEDB 1991, pre generácie 1950–1959 z SODB 2001 a pre generácie 1960–1970 z SODB 2011

Zdroj údajov: ŠEDB 1991, SODB 2001 a 2011, triedenie a výpočty autori

U žien v najmladších kohortách došlo k výraznému nárastu podielu slobodných predovšetkým u najmenej vzdelaných. V generácii z roku 1970 už predstavujú takmer jednu štvrtinu (obr. 74), čím v tejto vzdelanostnej skupine osobám

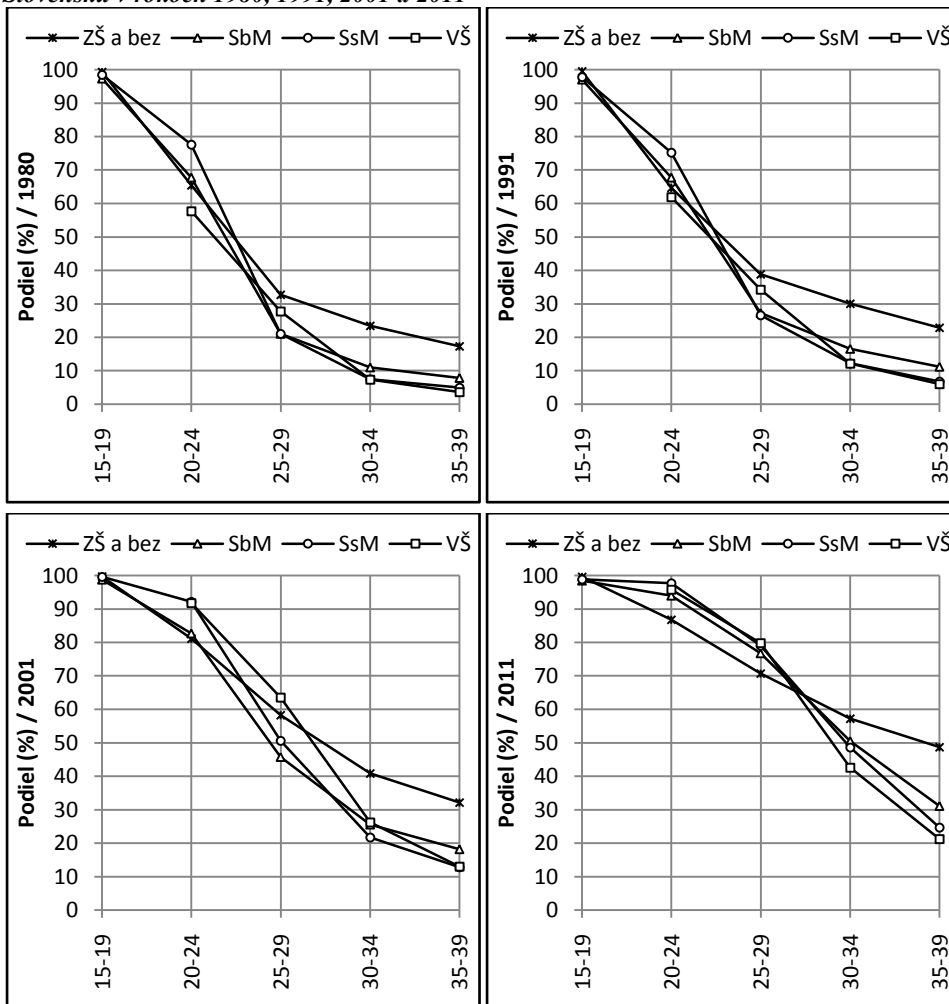
najčastejšie absentuje skúsenosť so životom v manželstve. Mierne sa zvýšil aj podiel trvalo slobodných u žien s terciárnym vzdelaním (na takmer 13 %), no vzhľadom na dynamickejšiu rast u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity došlo k vyrovnaniu hodnôt oboch vzdelanostných skupín. Pod úrovňou jednej desatiny tak zostali len ženy so stredoškolským vzdelaním s maturitou, ktoré sú v najmladších kohortách skupinou s najmenej častými prípadmi absencie života v manželskom zväzku (pozri obr. 74).

Jedným z hlavných aspektov transformácie procesu sobášnosti na Slovensku, ktorý bol naštartovaný po roku je proces odkladania sobášov do vyššieho veku. Potvrdzujú to aj údaje o zastúpení slobodných osôb v jednotlivých mladších vekových skupinách analyzovaných do dovŕšenia 40. roku života. V kombinácii s pohlavím a najvyšším dosiahnutým vzdelaním tak získame informáciu o procese odkladania manželských štartov, jeho dynamike a prípadných diferenciách medzi vzdelanostnými skupinami. Ako je zrejmé, z obr. 75, 76 a 79, 80 a to u mužov i žien, v podstate až do začiatku 90. rokov platilo, že osoby vstupovali do manželstva pomerne v mladom veku, a preto podiel slobodných prudko klesal bez ohľadu na dosiahnuté vzdelanie. Keďže dlhšie štúdium na strednej resp. vysokej škole znamenalo oddialenie manželského štartu, osoby s úplným stredoškolským a čiastočne aj vysokoškolským vzdelaním predsa len zostávali o niečo dlhšie slobodnými. Určitou výnimkou je pritom podiel slobodných mužov s vysokoškolským vzdelaním. Vo veku 20–24 rokov sa podiel slobodných dostal k hranici 60 %, čím sa výraznejšie neodlišoval od menej vzdelaných osôb, resp. dokonca bol jedným z najnižších. Najvyššie zastúpenie slobodných dosahovali muži s úplným stredoškolským vzdelaním. V 80. a na začiatku 90. rokov tak nezanedbateľná časť najvzdelanejších mužov vstupovala pravdepodobne hneď alebo krátko po skončení terciárneho štúdia do manželstva. Ich dobrá pozícia na sobášnom trhu prispievala k pomerne rýchlemu zmenšovaniu kontingentu slobodných osôb, čo sa následne aj odzrkadlilo na veľmi nízkych podieloch slobodných vo veku 25–29 rokov, keď tieto osoby predstavovali len približne 30 % z celej vzdelanostnej skupiny.

Na druhej strane v tomto veku už pomerne dynamicky kleslo tiež zastúpenie slobodných aj u mužov so stredoškolským vzdelaním s maturitou a bez maturity, čo znamenalo, že najvzdelanejší muži spoločne s najmenej vzdelanými predstavovali dve skupiny s najvyšším zastúpením slobodných osôb. Vyššia sobášnosť na začiatku 30. rokov života u absolventov vysokých škôl však prispela k zvráteniu tohto stavu a došlo k vzniku už identifikovaného javu, keď muži s terciárnym vzdelaním zostávali v najmenšej miere trvalo slobodní. Naopak muži len so základným vzdelaním a bez vzdelania aj napriek skoršiemu začiatku manželských štartov boli vystavení vyššiemu riziku, že zostanú trvalo žiť mimo manželský zväzok. Uvedené zistenia sa tak týkajú nielen starších generácií vo veku ukončenej alebo s takmer ukončenou reprodukciou, ale formujú sa aj v mladších kohortách. Znamenalo by to,

že na Slovensku sa okrem odkladania prvých sobášov, logických vzdelanostných rozdielov v časovaní manželských štartov spojených nielen s dĺžkou štúdia a prípravy na povolanie, ako aj zvyšovania podielu mužov, ktorí dlhodobo zostanú slobodní, prehĺbuje aj negatívna vzdelanostná diferenciácia v druhej polovici reprodukčného veku, keď s rastúcim vzdelaním klesá predpokladaný podiel slobodných osôb.

Obr. 75–78: Podiel slobodných mužov podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku v rokoch 1980, 1991, 2001 a 2011

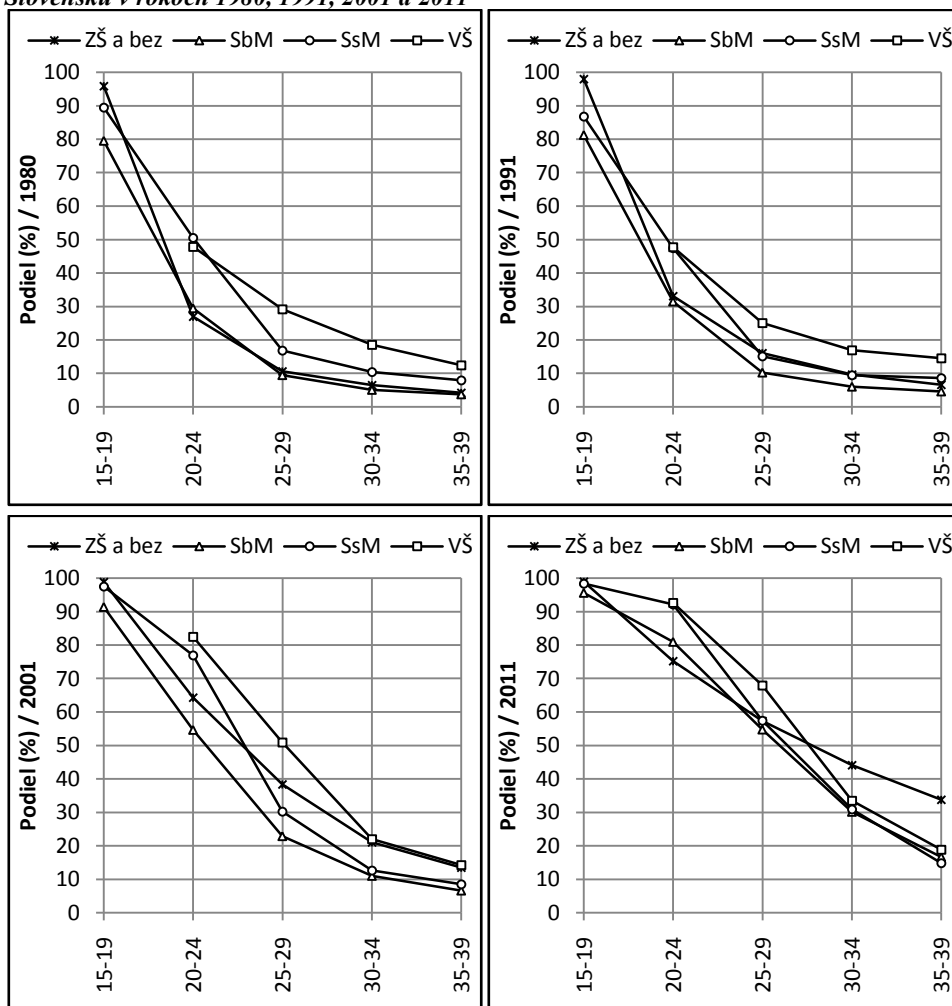

Zdroj údajov: SLDB 1980, 1991; SODB 2001, 2011; triedenie a výpočty autorov

U žien bola situácia dlho mierne odlišná. Platilo, že najvyšší podiel slobodných v prvej polovici reprodukčného veku dosahovali stabilne osoby s najvyšším vzdelaním. Tento stav sa však nezmenil ani po dovŕšení 30. roku života, čo sa

následne prejavilo aj na celkovom zastúpení trvalo slobodných žien (pozri vyššie). V 90. rokoch a najmä prvej dekáde tohto storočia sa však podľa výsledkov sčítaní 2001 a najmä 2011 táto situácia zmenila. Neskorší vstup do manželstva a s tým spojený vyšší podiel slobodných v prvej polovici reprodukčného veku síce zostal v platnosti, ale v druhej polovici reprodukčného veku je už zastúpenie slobodných v podstate na rovnakej úrovni ako u stredoškolsky vzdelaných žien. Podobne ako u mužov sa vytvoril model, keď aj napriek skoršiemu začiatku vstupov do manželstva zostáva pomerne veľká časť (približne tretina vo veku 35–39 rokov) žien so základným vzdelaním a bez vzdelania bez skúsenosti so životom v manželskom zväzku.

Obr. 79–82: Podiel slobodných žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku v rokoch 1980, 1991, 2001 a 2011

Zdroj údajov: SEDB 1980, 1991; SODB 2001, 2011; triedenie a výpočty autorov

Výsledky posledných dvoch sčítaní a z nich identifikovaný nárast podielu slobodných v prvej polovici reprodukčného veku tiež potvrdzujú proces odkladania sobášnosti (pozri obr. 81, 82 a tab. 4). Na druhej strane v podstate zostávajú zachované vzdelanostné diferencie v časovaní manželských štartov, keď najskôr výrazne klesá podiel slobodných u žien so základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity, následne úplným stredoškolským vzdelaním a až vo veku 25–34 rokov sa výraznejšie zníži zastúpenie slobodných u absolventiek vysokých škôl.

Rozdiely v časovaní manželských štartov a ich zmeny medzi sčítaniami 1980–2011 môžeme sledovať aj prostredníctvom priemerného počtu rokov, ktoré osoby prežili ako slobodné do dovŕšenia reprodukčného veku (50. roku života). Ide v podstate o indikátor SMAM (singulate mean age at marriage), ktorý využil John Hajnal pri svojej analýze sobášneho správania európskych populácií a identifikovaní tzv. európskeho modelu sobášnosti. Vzhľadom na identifikované odkladanie sobášnosti a zvyšovanie podielu slobodných je jeho základným vývojovým rysom vo všetkých vzdelanostných stupňoch nárast hodnôt u oboch pohlaví, a to najmä v posledných dvoch intercenálnych obdobiach. Tento trend však bol značne diferencovaný nielen z pohľadu jednotlivých vzdelaní, ale aj v rámci sledovaných období. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že v 80. a v 90. rokoch sa u mužov predlžovalo obdobie prežité bez skúsenosti s manželstvom u vzdelanejších osôb (s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním). V poslednom intercenálnom období je však dynamika nárastu SMAM najnižšia u mužov s terciárnym vzdelaním a naopak pomerne rýchlo sa jeho hodnoty zvyšovali v prípade osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Výsledkom tak je existencia pomerne malých diferencií medzi vzdelanostnými skupinami. Potvrdzuje sa pritom, že aj napriek skoršiemu vstupu do manželstva vyššie zastúpenie slobodných a trvalo slobodných v druhej polovici reprodukčného veku u mužov výrazným spôsobom ovplyvňuje hodnoty SMAM. Naopak v prípade najvzdelanejších osôb neskorší začiatok manželských dráh automaticky neznamená aj najvyšší počet rokov prežitých mimo manželský zväzok, keďže zastúpenie slobodných s vekom rýchlo klesá a samotná vysoká šanca na sobáš znamená napokon, že celkovo mimo manželstvo zostáva najmenší podiel mužov s terciárnym vzdelaním. Ako je zrejmé z tab. 4, najviac sa od začiatku 90. rokov predlžilo obdobie prežité mimo manželský zväzok u mužov so stredoškolským vzdelaním s maturitou. Aj preto hodnota SMAM v tejto vzdelanostnej kategórii dosahuje podľa posledného sčítania z roku 2011 najvyššiu úroveň.

U žien sa SMAM v 80. rokoch zvyšoval najvýraznejšie u najmenej vzdelaných osôb a opačná situácia bola u žien s terciárnym vzdelaním. V 90. rokoch to však boli už obe tieto vzdelanostné skupiny, ktoré zaznamenali najdynamickejšie predlžovanie obdobia prežitého bez skúseností s manželstvom. V poslednom intercenálnom období rozsah týchto zmien bola najväčšia, pričom sa týkal najmä stredoškolsky vzdelané ženy. V kombinácii s výrazným nárastom trvalo slobodných v druhej

polovici reprodukčného veku celkový rozsah nárastu hodnôt SMAM bol napokon najväčší u najmenej vzdelaných žien (tab. 4).

Tab. 4: Podiel slobodných mužov a žien vo vybraných vekových skupinách a vývoj hodnôt SMAM podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Vek, indikátor	Rok	Muži				Ženy			
		ZŠ a bez	SbM	SsM	VŠ	ZŠ a bez	SbM	SsM	VŠ
25–29	1980	32,7	21,0	21,0	27,7	10,6	9,5	16,8	29,2
	1991	38,8	27,3	26,6	34,3	16,1	10,2	15,1	25,1
	2001	58,3	45,7	50,6	63,6	38,3	22,8	30,3	50,9
	2011	70,7	76,7	79,1	79,9	57,3	54,8	57,4	67,9
35–39	1980	17,3	7,8	4,9	3,7	4,2	3,7	7,9	12,4
	1991	22,9	11,1	6,7	6,0	6,5	4,6	8,6	14,5
	2001	32,2	18,1	12,9	13,0	13,5	6,6	8,5	14,3
	2011	48,7	31,1	24,7	21,2	33,8	16,6	14,9	18,8
SMAM	1980	26,0	24,8	25,1	24,5	21,6	20,9	22,2	23,5
	1991	26,5	25,4	25,6	25,4	22,7	21,4	22,5	23,6
	2001	28,9	27,8	28,5	29,5	26,2	23,8	25,2	26,7
	2011	31,6	31,8	32,1	31,7	30,0	28,5	29,1	29,6

Zdroj údajov: SEDB 1980, 1991; SODB 2001, 2011; triedenie a výpočty autorov

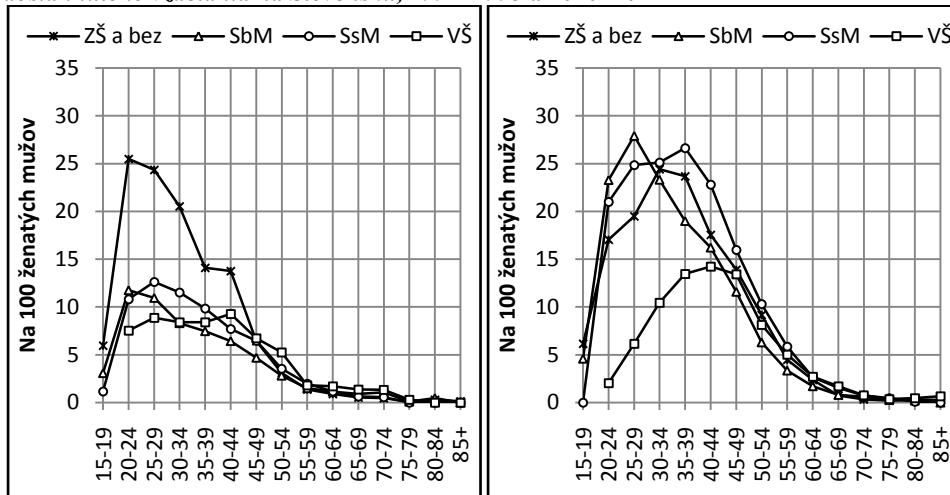
7.4 Rozvodovosť a vzdelanie

Proces rozvodovosti mal na Slovensku ešte donedávna v podstate kontinuálne rastúci trend. Zvyšujúce sa riziko rozvodu manželstva bolo príznačné predovšetkým pre obdobie od začiatku 90. rokov (bližšie pozri napr. Šprocha a Tišliar 2018). V kombinácii s klesajúcou šancou na opakovaný vstup do manželstva tak dochádzalo postupne aj k nárastu zastúpenia rozvedených mužov a žien (Šprocha a Tišliar 2018). Okrem rozvodovej legislatívy, predchádzajúceho vývoja sobášnosti má na intenzitu a charakter rozvodovosti tiež vplyv celý komplex často vzájomne sa podmieňujúcich faktorov. K nim môžeme zaradiť napríklad hodnotové orientácie, stupeň religiozity, mieru individualizmu, prechovávanie tradícií, ekonomická samostatnosť žien a v neposlednom rade aj najvyššie dosiahnuté vzdelanie. Potvrdzujú to aj nami získané údaje. Čisté miery rozvodovosti v podobe počtu rozvodov podľa veku, pohlavia a najvyššieho dosiahnutého vzdelania vzťahované k príslušnej exponovanej populácii ženatých, resp. vydatých osôb poukazujú na dva základné aspekty. Prvým je pretrvávanie určitých vzdelanostných diferenciácií z pohľadu intenzity rozvodu a druhým celkový nárast rizika rozvodu manželstva bez ohľadu na vzdelanostnú skupinu.

Ako je zrejme z obr. 83 a 84, na začiatku 90. rokov dosahovali najvyššie hodnoty čistých mier rozvodovosti muži so základným vzdelaním. So značným odstupom nasledovali ostatné vzdelanostné skupiny. Aj napriek pomerne malým rozdielom medzi nimi sa dá povedať, že skôr sa rozvádzali muži so stredoškolským vzdelaním

s maturitou, kým vo vyššom veku aj vzhľadom na časovanie vstupu do manželstva to boli zase muži s terciárnym vzdelaním.

Obr. 83 a 84: Čisté miery rozvodovosti ženatých mužov podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, 1991–1993 a 2010–2012

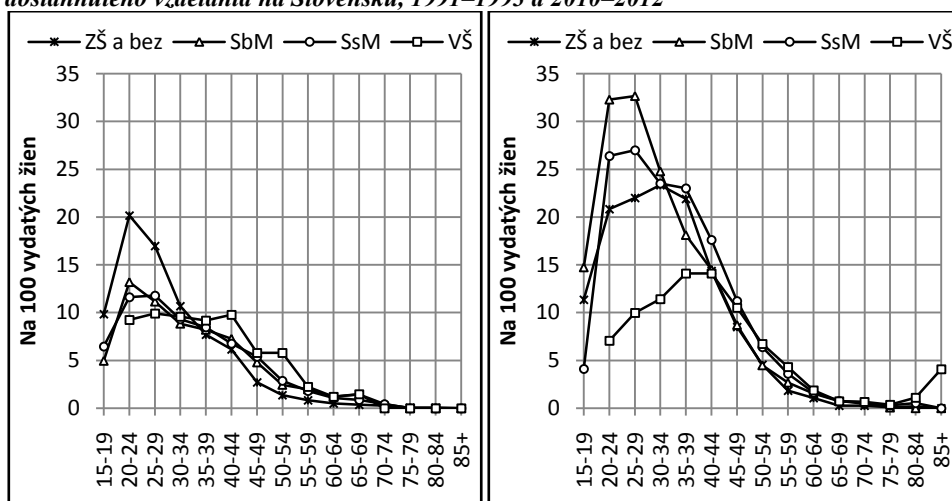
Zdroj údajov: SLDB 1991, SODB 2011, anonymizovaná primárna databáza Obyv 4-12, výpočty autorov

Posledné dostupné údaje z prelomu prvej dekády tohto milénia hovoria jednak o spomínanom výraznom náraste rizika rozvodu, ale aj určitom zvýraznení rozdielov v intenzite rozvodovosti medzi najvzdelanejšími mužmi a ostatnými vzdelanostnými skupinami. Práve osoby s terciárnym vzdelaním sa ukazujú byť tie, ktorých riziko rozvodu je celkovo najnižšie. Opačná situácia je opätovne u stredoškolsky vzdelaných mužov a najmä osôb s maturitou. Okrem zmien v intenzite prešlo rozloženie čistých mier rozvodovosti aj posunmi z pohľadu časovania. Vzhľadom na proces odkladania manželských štartov došlo logicky aj k presunu maximálnych rizík rozvodu do vyššieho veku. Len čiastočne sa pritom zachováva aj vzdelanostný gradient. Napríklad muži so základným vzdelaním majú svoje maximum rozvodovosti nastavené vo veku 30–39 rokov, kým v prípade mužov so stredoškolským vzdelaním bez maturity je to už vo veku 25–29 rokov. Rovnako aj muži s maturitou majú prvé podružné maximum v tomto vekovom intervale a ďalšie vo veku 35–39 rokov. U absolventov vysokých škôl je maximum posunutá až ku koncu reprodukčného veku (pozri obr. 84).

V ženskej časti populácie zisťujeme viaceré podobné znaky. Jednak na začiatku 90. rokov jasne dominovala intenzita rozvodovosti osôb so základným vzdelaním a v ostatných vzdelanostných skupinách boli rozdiely v podstate zanedbateľné. S vekom riziko rozvodu klesalo. Určitou výnimkou boli len najvzdelanejšie ženy, u ktorých sa šance na rozvod držali približne rovnakej úrovne až do veku 45 rokov

a potom pomerne rýchlo sa znižovali. Do konca prvej dekády tohto milénia rozvodovosť významne vzrástla, a to bez ohľadu na dosiahnuté vzdelanie. Na druhej strane sa však tiež zvýraznili diferencie medzi skupinou žien s najvyšším vzdelaním a ostatnými vzdelanostnými skupinami (obr. 86). V ženskej časti populácie sú to pritom osoby so stredoškolským vzdelaním bez maturity, ktoré sa vyznačujú najvyšším rizikom rozvodu manželstva. Za nimi nasledujú ženy s maturitou a až na treťom mieste sú najmenej vzdelané osoby. Aj v tomto prípade rozloženie mier rozvodovosti úplne nekorešponduje s diferenciami z pohľadu časovania sobášnosti. Vysoké riziko rozvodu majú stredoškolsky vzdelané ženy už vo veku 20–29 rokov a následne pomerne prudko klesá (najmä u osôb bez maturity). U žien so základným vzdelaním sa udržuje, resp. mierne rastie hodnota čistej miery rozvodovosti až do veku 40 rokov a až potom identifikujeme klesajúci trend. V prípade najvzdelanejších žien je riziko rozvodu najvyššie vo veku 35–44 rokov. Ako však už bolo spomenuté, celkovo sa táto vzdelanostná skupina vyznačuje najpriaznivejšou situáciou z pohľadu rozvodovosti.

Obr. 85 a 86: Čisté miery rozvodovosti vydatých žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, 1991–1993 a 2010–2012

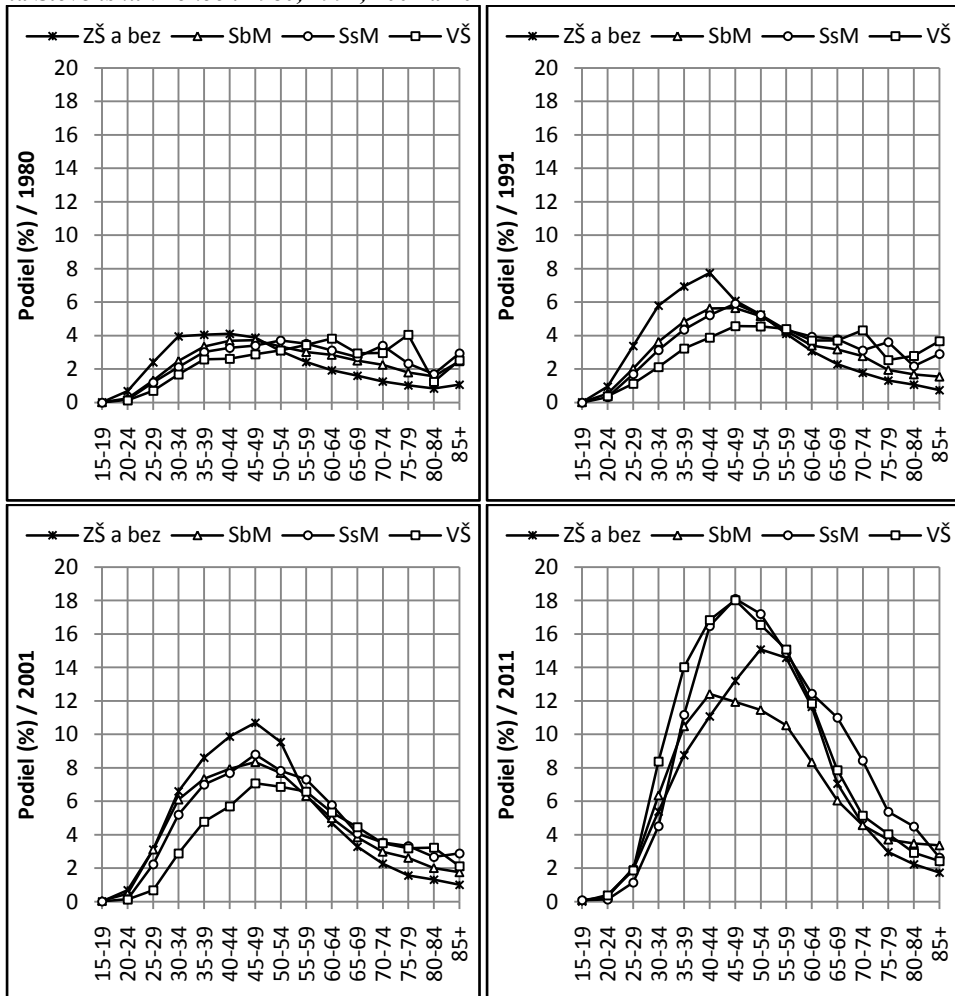

Zdroj údajov: SĽDB 1991, SODB 2011, anonymizovaná primárna databáza Obyv 4-12, výpočty autorov

Aj napriek podpriemernej úrovni rozvodovosti mužov a žien s vysokoškolským vzdelaním je to práve táto vzdelanostná kategória, ktorá sa postupne v čase začína vyznačovať najvyšším podielom rozvedených osôb. Zaujímavosťou pritom je, že kým u mužov k tomu došlo až v poslednom intercenzálnom období, u žien je tento stav viac menej dlhodobý. Je potrebné si však uvedomiť, že na zastúpení rozvedených v populácii má vplyv nielen samotná intenzita rozvodovosti, ale aj

úroveň opakovanej sobášnosti, rozdiely v úmrtnosti a migrácie podľa veku, pohlavia a rodinného stavu, ako aj prechody medzi vzdelanostnými stupňami.

Obr. 87–90: Podiel rozvedených mužov podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku v rokoch 1980, 1991, 2001 a 2011

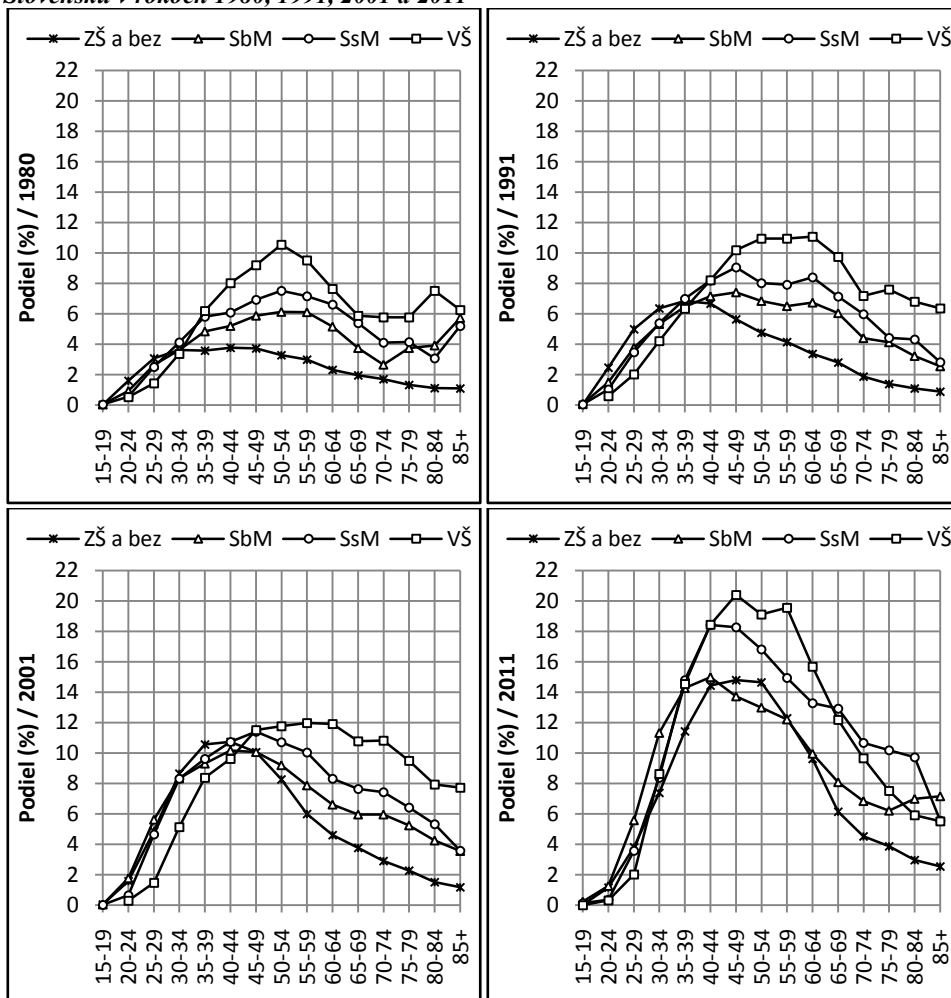

Zdroj údajov: SLDB 1980, 1991; SODB 2001, 2011; triedenie a výpočty autorov

Celkovo je z obr. 87–90 pre mužov a 91–94 pre ženy zrejmé, že v populácii Slovenska bez ohľadu na dosiahnuté vzdelania dochádza k nárastu podielu rozvedených. Týka sa to najmä posledného intercenzálneho obdobia, ktoré je možné spájať s vrcholiacou intenzitou rozvodovosti. Vzhľadom na vyššie uvedené aspekty a v kombinácii s rozdielmi v časovaní sobášnosti, dĺžky trvania manželstva pri rozvoze, ako aj prípadnej doby, ktorá uplynie od vstupu do ďalšieho manželského zväzku sa potom formujú aj diferencie v zastúpení rozvedených, a to nielen podľa samotnej úrovne, ale aj v spojitosti s vekom. Ak sa zameriame len na posledné

sčítanie, tak až približne pätina žien s terciárnym vzdelaním vo veku 45–59 rokov bola rozvedená. U mužov to bol o niečo nižší podiel s najvyšším zastúpením vo veku 45–49 rokov. Maximum u žien s maturitou vzniklo v poslednej dekáde reprodukčného veku a predstavovalo 18 %. S koncom reprodukcie je spojené maximum aj u žien s terciárnym vzdelaním. V prípade nižších vzdelanostných stupňov je už situácia medzi pohlaviami odlišná. U mužov so základným vzdelaním vzniká maximum pomerne neskoro až v poreprodukčnom veku, kým u žien sa viaže s druhou polovicou reprodukčného veku. U oboch pohlaví pritom platí, že tieto vzdelanostné skupiny dosahujú celkovo nižšie podiely rozvedených aj vo vekoch svojich maximálnych úrovni.

Obr. 91–94: Podiel rozvedených žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku v rokoch 1980, 1991, 2001 a 2011

Zdroj údajov: SĽDB 1980, 1991; SODB 2001, 2011; triedenie a výpočty autorov

8. Domácnosti, rodiny a vzdelanie

Populácia Slovenska nie je len jednoduchý súbor osôb, ale v skutočnosti ide o komplexný systém sociálnych kolektív, ktoré sa navzájom ovplyvňujú, dopĺňajú a majú rozdielnu štruktúru, veľkosť, stupeň organizovanosti, sociálnu funkciu a dĺžku trvania (Kučera a Kalibová, 1994). Medzi početne menšie kolektivity radíme predovšetkým také, ktoré sa vytvárajú na základe spoločného bývania, hospodárenia, či príbuzenských vzťahov. Samotná ich existencia je výsledkom prirodzeného spôsobu života väčšiny ľudí, prežívajúcich celú alebo podstatnú časť života v každodennej interakcii s ďalšími osobami. Dá sa povedať, že životné dráhy alebo aspoň značná časť z nich drvivaj väčšiny z nás sa odohráva vo viac či menej stabilných spoločenských jednotkách, rodinách a domácnostiach. V tomto prostredí sa vytvára vlastný sociálny život, prebieha socializácia jedinca, jeho ochrana, podpora, emocionálne naplnenie. Rodina tak predstavuje najdôležitejší základný stavebný kameň spoločnosti a súčasne jej základnú výrobnú a spotrebnú jednotku. V rámci rodiny sa uskutočňujú dôležité procesy umožňujúce reprodukciu ľudského rodu, zachovanie kontinuity vývoja generácií rodiny, a tiež socializáciu potomstva a tým prenos a uchovávanie kultúrnych a hodnotových vzorcov.

Zloženie a charakter rodiny úzko súvisí a súvisel s historickou epochou, ekonomickou situáciou, ideologickým, a tým aj právnym vnímaním konceptu rodiny. Z pohľadu analýzy reprodukčného správania predstavuje rodina jeden z najdôležitejších faktorov širšieho podmienenia demografického vývoja. Preto poznanie počtu, zloženia a spôsobu súžitia osôb v týchto najmenších sociálnych kolektivitách na Slovensku má veľký význam pre hlbšie poznanie vývoja a charakteru samotnej spoločnosti, predstavuje dôležitý zdroj informácií pre analýzu demografickej reprodukcie a v neposlednej rade súčasný stav predstavuje dôležitý aspekt pre formovanie budúceho charakteru a počtu rodín a domácností. Ak rodinné a reprodukčné správanie sa diferencuje podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania aktérov, potom existuje predpoklad, že aj samotné najmenšie sociálne kolektivity by mali vykazovať určité diferencie z pohľadu vzdelanostného statusu jej členov. Odpoveď na túto otázku sa pokúsime nájsť v tejto kapitole prostredníctvom výsledkov posledného sčítania obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 a prvého cenzu z roku 1991, ktorý z nášho pohľadu reflektuje charakter slovenskej spoločnosti, rodín a domácností formovanej špecifickými podmienkami bývalého režimu pred začiatkom hlbokých transformačných zmien. Cieľom tak nebude len samotná identifikácia a analýza prípadných rozdielov v rodinách a domácnostiach osôb podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania, ale pokúsime sa aj pozrieť na to, ako sa tieto najmenšie sociálne kolektivity v čase 90. a prvej dekady nového milénia zmenili.

Od sčítania ľudu 1961 disponujeme jedinečným konceptom, ktorý umožňuje sledovať malé sociálne kolektivity definované nielen na základe spoločného bývania (trvalého, prípadne obvyklého bydliska), deklarácie o spoločnom hospodárení, ale aj identifikácie príbuzenských vzťahov k prednostovi domácnosti. Samotné zisťovanie domácností v sčítaniach je teda založené na deklaratórnom princípe osôb bývajúcich v byte. Každá sčítaná osoba uvádza svoj vzťah k prednostovi bytovej domácnosti, k osobe na čele hospodáriacej a cenzonej domácnosti. O tom kto je na ich čele sa medzi sebou sčítané osoby dohodnú. Súčasne je deklarované, ktoré osoby spoločne hospodária.

Údaje o nich sú výsledkom právneho rámca - trvalého pobytu v nehnuteľnosti a následne dobrovoľnej deklarácie. Pre náš cieľ sú dôležité najmä cenzone domácnosti. Tie predstavujú najmenšiu ďalej nedeliteľnú sociálnu kolektivitú konštruovanú predovšetkým na základe deklarovaných rodinných väzieb (vzťah k prednostovi cenzonej domácnosti napr. manžel, manželka, druh, družka, syn, dcéra, nevesta, zať a pod.). Tvoria ju teda osoby, ktoré spolu žijú v jednom byte, spoločne hospodária a majú medzi sebou nejaký rodinný alebo iný vzťah. Cenzone domácnosti rozdeľujeme do dvoch veľkých skupín: rodinné a nerodinné domácnosti. V rámci rodinných domácností ide o úplné rodinné domácnosti, ktoré tvorí manželský pár alebo druh s družkou, a neúplné rodinné domácnosti formované jedným rodičom s dieťaťom alebo deťmi. V rámci nich ešte rozlišujeme, či deti majú status závislej osoby¹², pričom podmienkou je tiež, aby nevytvárali vlastnú samostatnú cenzonú domácnosť.

Nerodinné domácnosti podľa počtu osôb rozdeľujeme na domácnosti jednotlivcov a viacčlenné nerodinné domácnosti. Prvý typ predstavuje fyzická osoba, ktorá býva v byte sama, alebo býva v byte s inými osobami, prípadne cenzonou domácnosťou, no samostatne hospodári, alebo žije v byte ako podnájomník. Viacčlennú nerodinnú domácnosť tvoria dve alebo viac spoločne hospodáriacich osôb v určitom príbuzenskom alebo inom vzťahu, no v takom, ktorý nie je možné označovať ako rodinná domácnosť.

8.1 Vývoj cenzonej domácnosti a vzdelanie

Hlavným a nenahraditeľným zdrojom údajov, ktorý priamo poskytuje informácie o domácnostiach, je sčítanie obyvateľov, domov a bytov. Cenzus z roku 1991 a posledný z roku 2011 budú ohraničovať naše záujmové obdobie a prostredníctvom ich výsledkov sa pokúsime v spojitosti s najvyšším dosiahnutým vzdelaním prednostu (osoby na čele domácnosti) poukázať na niektoré základné vývojové zmeny, ku ktorým došlo od začiatku 90. rokov, ako aj identifikovať prípadné diferencie medzi sledovanými vzdelanostnými skupinami.

¹² Od sčítania ľudu 1991 sa za závislé deti považujú všetky deti bez vlastného príjmu až do veku 26 rokov.

Celkový počet cenzových domácností na Slovensku mal s výnimkou posledného intercenzálného obdobia rastúcu tendenciu. V roku 1991 bolo sčítaných celkovo viac ako 1831 tis. domácností a v roku 2011 to bolo necelých 2062 tis. cenzových domácností. Z hľadiska vzdelanostných skupín a najvyššieho dosiahnutého vzdelania osoby na čele domácnosti na začiatku 90. rokov bolo najviac domácností s prednostom dosahujúcim len základné vzdelanie alebo bez vzdelania (takmer 648 tis.). Tieto predstavovali viac ako 35 % všetkých identifikovaných cenzových domácností na Slovensku. Len o niečo menšie zastúpenie (32 %) mali domácnosti s osobou na čele, ktorá dosiahla stredoškolské vzdelanie bez maturity prednostov domácností a tvorili tak niečo viac ako pätinu z celkového počtu. Aj vzhľadom na samotnú vzdelanostnú štruktúru populácie preto neprekvapujem, že jednoznačne najmenší počet a podiel tak na začiatku 90. rokov pripadal na domácnosti, na ktorých čele stála osoba s vysokoškolským vzdelaním. Išlo približne o niečo viac ako 187 tis. domácností, ktoré tak tvorili len asi desatinu zo všetkých sčítaných cenzových domácností v roku 1991.

Významná a pomerne dynamicky prebiehajúca transformácia vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska, o ktorej sme pojednávali v prvých kapitolách tejto monografie, sa prejavila aj na štruktúre domácností podľa vzdelania ich prednostu. Predovšetkým sa výrazne znížil počet a zastúpenie domácností, v ktorých v čele stála osoba s najnižším vzdelaním. V roku 2011 išlo len niečo viac ako 331 tis. domácností, ktoré tvorili približne 16 %. Mierne sa zvýšil počet domácností s prednostom, ktorý mal stredoškolské vzdelanie bez maturity. Tieto domácnosti predstavovali približne tretinu všetkých domácností. Najväčší nárast však zaznamenali domácnosti s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním osoby stojacej na ich čele. V prvom prípade tento typ domácnosti na Slovensku tvoril viac ako 31 % a domácnosti s terciárnym vzdelaním prednostu už takmer 17 %. Detailne počty a štruktúru jednotlivých domácností podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania z cenzov 1991 a 2011 zachytáva tab. 5.

Hlavnou zložkou cenzových domácností na Slovensku stabilne zostávajú úplné rodiny. Súčasne je však potrebné povedať, že z vývojového hľadiska identifikujeme od začiatku 90. rokov kontinuálny pokles ich počtu a zastúpenia. V roku 1991 počet úplných rodín na Slovensku predstavoval približne 1234,5 tis., čiže viac ako dve tretiny všetkých domácností, v poslednom sčítaní v roku 2011 bolo zistených už len necelých 1080 tis. úplných rodín, ktoré tvorili len niečo viac ako polovicu z celkového počtu identifikovaných cenzových domácností. Tento trend sa pritom týka len úplných rodín so závislými deťmi, kým úplné rodiny bez závislých detí mali rastúcu tendenciu (pozri tab. 5).

Tab. 5: Štruktúra cenzových domácností na Slovensku podľa typu domácnosti a vzdelania osoby stojacej na jej čele, roky 1991 a 2011

Typ domácnosti	ZŠ a bez	SbM	SsM	VŠ	Nezist.	Spolu
<i>SLDB 1991</i>						
úplné rodinné	326,6	478,3	277,3	144,1	8,1	1234,5
<i>bez závislých detí</i>	212,1	135,2	83,6	37,0	3,9	471,8
<i>so závislými deťmi</i>	114,6	343,1	193,7	107,1	4,2	762,7
neúplné rodinné	90,0	38,9	45,0	14,1	2,0	189,9
<i>bez závislých detí</i>	60,8	14,6	12,2	3,3	1,0	91,8
<i>so závislými deťmi</i>	29,2	24,3	32,8	10,8	1,0	98,1
Domácnosti jednotlivcov	226,2	67,6	66,5	28,4	9,2	398,0
Viacčlenné nerodinné	5,0	1,9	1,3	0,5	0,1	8,8
Spolu	647,9	586,7	390,1	187,1	19,5	1831,2
<i>SODB 2011</i>						
úplné rodinné	110,7	423,8	340,0	187,4	18,0	1079,9
<i>bez závislých detí</i>	78,2	246,7	161,2	85,3	5,4	576,8
<i>so závislými deťmi</i>	32,6	177,1	178,8	102,0	12,5	503,0
neúplné rodinné	62,5	88,3	113,8	54,6	12,3	331,5
<i>bez závislých detí</i>	45,7	47,1	48,7	17,9	4,4	163,7
<i>so závislými deťmi</i>	16,8	41,2	65,1	36,8	7,9	167,8
Domácnosti jednotlivcov	150,2	154,2	177,4	100,0	26,1	607,8
Viacčlenné nerodinné	7,9	13,4	13,3	6,6	1,4	42,7
Spolu	331,4	679,7	644,5	348,6	57,7	2061,9

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie autori

Vzhľadom na vyššie popísané trendy vo vývoji počtu domácností podľa vzdelania ich prednostu je zrejmé, že najväčší pokles početnosti úplných rodín zaznamenala skupina domácností s najnižším vzdelaním osoby na jej čele. Platilo to pritom aj u skupiny bez i so závislými deťmi. V prípade stredoškolského vzdelania bez maturity síce tiež došlo medzi sčítaniami k celkovému poklesu úplných rodín, no ten bol výsledkom zníženia početnosti domácností so závislými deťmi, kým skupina úplných rodín bez závislých detí medzi sčítaniami početne vzrástla. Rovnaký trend bol aj u domácností so vzdelanejšími prednostami, no s tým rozdielom, že celkový počet úplných rodín v ich prípade mal rastúci trend (tab. 5).

Opačný trend vo všeobecnosti na Slovensku registrujeme u neúplných rodinných domácností. Z necelých 190 tis. sa ich počet dostal v roku 2011 už na viac ako 331 tis. a predstavujú tak viac ako 16 % z celkového počtu cenzových domácností (v roku 1991 tvorili niečo viac ako desatinu). Tento vývoj je predovšetkým daný pomerne dynamickým rastom intenzity rozvodovosti a počtu rozvedených manželstiev, ktorá práve v období pred posledným sčítaním vrcholila. Aj keď posledné roky priniesli určitý pokles, veľmi dôležitým aspektom pretrvávania

neúplných rodinných domácností je tiež nízka opakovaná sobášnosť. K tomu tiež nesmieme zabudnúť pripočítať aj pomerne vysoké počty a podiely detí narodených mimo manželstva. Práve pôrodom nevydatej osamelej matky (resp. osoby nedeklarujúcej vzťah druh - družka) sa formuje nová neúplná rodinná domácnosť.

Z hľadiska vzdelanosti prednosti neúplných rodín je zrejmé, že tento trend zasiahol všetky vzdelanostné skupiny s výnimkou osôb s najnižším vzdelaním (tab. 5). V ich prípade bol pokles medzi sčítaniami tak výrazný, že zotrel všetky hlavné vývojové trendy. Rast tohto typu domácností sa u stredoškôľakov a osôb s terciárnym vzdelaním týkal v podstate bez ohľadu na prítomnosť závislých detí. V prípade stredoškolsky vzdelaných hláv domácností o niečo rýchlejšie rástli neúplné rodiny bez závislých detí, kým u absolventov vysokých škôl to boli najmä neúplné rodiny so závislými deťmi (tab. 5).

Domácnosti jednotlivcov dlhodobo patrili ku skupine, ktorá zaznamenávala najvyššie miery rastu. V roku 1991 ich na Slovensku nachádzame už takmer 400 tis. a podľa posledného sčítania 2011 dokonca takmer 608 tis. Ich podiel na celkovom počte domácností sa tak z pôvodných 22 % zvýšila na takmer 30 %. Príčiny ich dynamického rastu je potrebné hľadať jednak v pretrvávaní pomerne výrazných rozdielov v intenzite úmrtnosti medzi pohlaviami, a tiež v nepriaznivom vývoji rozvodovosti. Okrem toho nesmieme tiež zabúdať na formovanie špecifických typov domácností jednotlivcov v mladom veku. Ide napríklad o fenomén singles alebo častejšie rôzne typy podnájomníkov, samostatne hospodáriacich rodinných príslušníkov v jednom byte so svojou rodinou, ako výsledok jednak zmeny hodnotových a normatívnych vzorcov z hľadiska párového súžitia, a tiež v dôsledku problémov spojených s dostupnosťou bývania pre mladých, a teda obmedzenými možnosťami rezidenčnej samostatnosti.

Domácnosti jednotlivcov mali podobne ako neúplné rodiny rastúci trend svojej početnosti v podstate u všetkých vzdelanostných skupinách prednostov domácností. Opätovne výnimkou boli len domácnosti, v ktorých čele stála osoba s nanajvyšším základným vzdelaním.

Viacčlenné nerodinné domácnosti tvoria len veľmi malú a svojou povahou značne špecifickú časť cenзовých domácností. Ich podiel na Slovensku až v poslednom sčítaní prekročil hranicu 2 %, čo znamená, že ide o necelých 43 tis. domácností. Rastúci trend sa týkal všetkých vzdelanostných skupín, čo len poukazuje na prehlbujúcu variabilitu ko-rezidencie osôb bez priamych rodinných väzieb.

Samotný počet domácností a ich zmeny medzi sčítaniami v spojitosti s najvyšším dosiahnutým vzdelaním predstavujú len prvotný pohľad na problematiku rodín a domácností a otázku ich prepojenia na vzdelanie. Okrem samotných vývojových trendov vo formovaní jednotlivých typov domácnosti sa na získaných výsledkoch totižto výrazne odzrkadľujú zmeny vo vzdelanostnej štruktúre, ako aj samotná veková štruktúra prednostov domácností. Prvým krokom k získaniu ďalších

poznatkov je preto analýza typového rozloženia domácností v rámci jednotlivých vzdelanostných skupín.

Na začiatku 90. rokov mali vo všetkých vzdelanostných skupinách prevahu úplné rodinné domácnosti. Najvyššie zastúpenie spomedzi všetkých typov domácností však mali u osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity a následne u prednostov s terciárnym vzdelaním. Najmenšiu prevahu pozorujeme u osôb stojacich na čele týchto domácností so základným vzdelaním a bez vzdelania (tab. 6). Práve v tejto skupine ako jedinej mali v úplných rodinách prevahu tie, kde neboli závislé deti.

Do roku 2011 sa vo všetkých vzdelanostných skupinách znížil podiel úplných rodinných domácností. V skupine s najnižším vzdelaním došlo dokonca k situácii, keď prevahu majú už domácnosti jednotlivcov. V ostatných tak naďalej platí, že prevažujú úplné rodiny, pričom najvýraznejšia táto prevaha je u osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity a vysokoškolským vzdelaním. Súčasne tiež vidíme, že bez ohľadu na vzdelanie sa vyrovnali podiely úplných rodín so závislými a bez závislých detí. V dvoch najnižších vzdelanostných skupinách majú prevahu už rodiny bez závislých detí. Až u absolventov terciárneho vzdelania je tento rozdiel o niečo väčší v prospech úplných rodín s deťmi.

Neúplné rodinné domácnosti vzrástli tiež medzi cenami 1991 a 2011 bez ohľadu na vzdelanie prednostu. Najrýchlejšie pritom došlo k zvýšeniu ich podielu u vysokoškolsky vzdelaných osôb stojacich na čele domácnosti. Aj napriek tomu však stále platí, že v tejto vzdelanostnej skupine majú neúplné rodiny stále podpriemerné zastúpenie. Ešte nižšiu váhu nachádzame u osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Opačná situácia je predovšetkým u najmenej vzdelaných prednostov, u ktorých neúplné rodinné domácnosti tvoria takmer jednu pätinu. Podľa posledného sčítania 2011 bola váha neúplných rodín nadpriemerná aj u prednostov so stredoškolským vzdelaním s maturitou (pozri tab. 6). Opätovne tiež platí, že čím vyššie vzdelanie tým častejšie sú v neúplných rodinách prítomné závislé deti. U osôb s nanajvyš základným vzdelaním majú pritom prevahu už od začiatku 90. rokov neúplné rodiny bez závislých detí.

Najrýchlejšie rastúcim prvkom v štruktúre domácností bez ohľadu na vzdelanie osoby na ich čele boli medzi sčítaniami 1991 a 2011 domácnosti jednotlivcov. V prípade prednostov so základným vzdelaním a bez vzdelania je tento typ cenových domácností už prevažujúci. U osôb s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním tvoria viac ako štvrtinu. O niečo nižšiu váhu majú u osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity (tab. 6).

Viacčlenné nerodinné domácnosti sa na celkovom počte domácností v jednotlivých vzdelanostných skupinách podieľajú len zanedbateľnou váhou. Najvyššie zastúpenie (2,4 %) majú len u osôb so základným vzdelaním a bez vzdelania. Pod hranicou 2 % sa nachádzajú naopak domácnosti, na ktorých čele stojí osoba s vysokoškolským vzdelaním.

Tab. 6: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie osoby na čele domácnosti a štruktúra cenzových domácností podľa typu na Slovensku, roky 1991 a 2011

Typ domácnosti	ZŠ a bez	SbM	SsM	VŠ	Nez.	Spolu
<i>SLDB 1991</i>						
úplné rodinné	50,4	81,5	71,1	77,0	41,7	67,4
<i>bez závislých detí</i>	32,7	23,1	21,4	19,8	20,0	25,8
<i>so závislými deťmi</i>	17,7	58,5	49,7	57,2	21,8	41,6
neúplné rodinné	13,9	6,6	11,5	7,5	10,3	10,4
<i>bez závislých detí</i>	9,4	2,5	3,1	1,7	5,4	5,0
<i>so závislými deťmi</i>	4,5	4,1	8,4	5,8	4,9	5,4
Domácnosti jednotlivcov	34,9	11,5	17,1	15,2	47,3	21,7
Viacčlenné nerodinné	0,8	0,3	0,3	0,2	0,8	0,5
Spolu	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>SODB 2011</i>						
úplné rodinné	33,4	62,4	52,8	53,8	31,1	52,4
<i>bez závislých detí</i>	23,6	36,3	25,0	24,5	9,4	28,0
<i>so závislými deťmi</i>	9,8	26,1	27,7	29,3	21,7	24,4
neúplné rodinné	18,9	13,0	17,7	15,7	21,2	16,1
<i>bez závislých detí</i>	13,8	6,9	7,6	5,1	7,6	7,9
<i>so závislými deťmi</i>	5,1	6,1	10,1	10,5	13,6	8,1
Domácnosti jednotlivcov	45,3	22,7	27,5	28,7	45,1	29,5
Viacčlenné nerodinné	2,4	2,0	2,1	1,9	2,5	2,1
Spolu	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SLDB 1991, SODB 2011, triedenie autori

8.2 Vzdelanie osôb vytvárajúcich domácnosti

Formovanie jednotlivých typov domácností úzko súvisí tiež s vekom osôb. Preto sa v nasledujúcej časti tejto kapitoly zameriame na prepojenie veku osôb stojacich na čele domácnosti alebo deklarujúcich vzťah manžel - manželka, druh - družka k tejto osobe s ich dosiahnutým vzdelaním. Analyzovať pritom budeme, tak ako v predchádzajúcej časti, sčítanie ľudu 1991 a výsledky posledného cenzu z roku 2011. Vďaka tomu môžeme identifikovať nielen prípadné rozdiely medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami, ale aj zmeny, ku ktorým mohlo dôjsť v čase v rámci celospoločenskej transformácie po roku 1989.

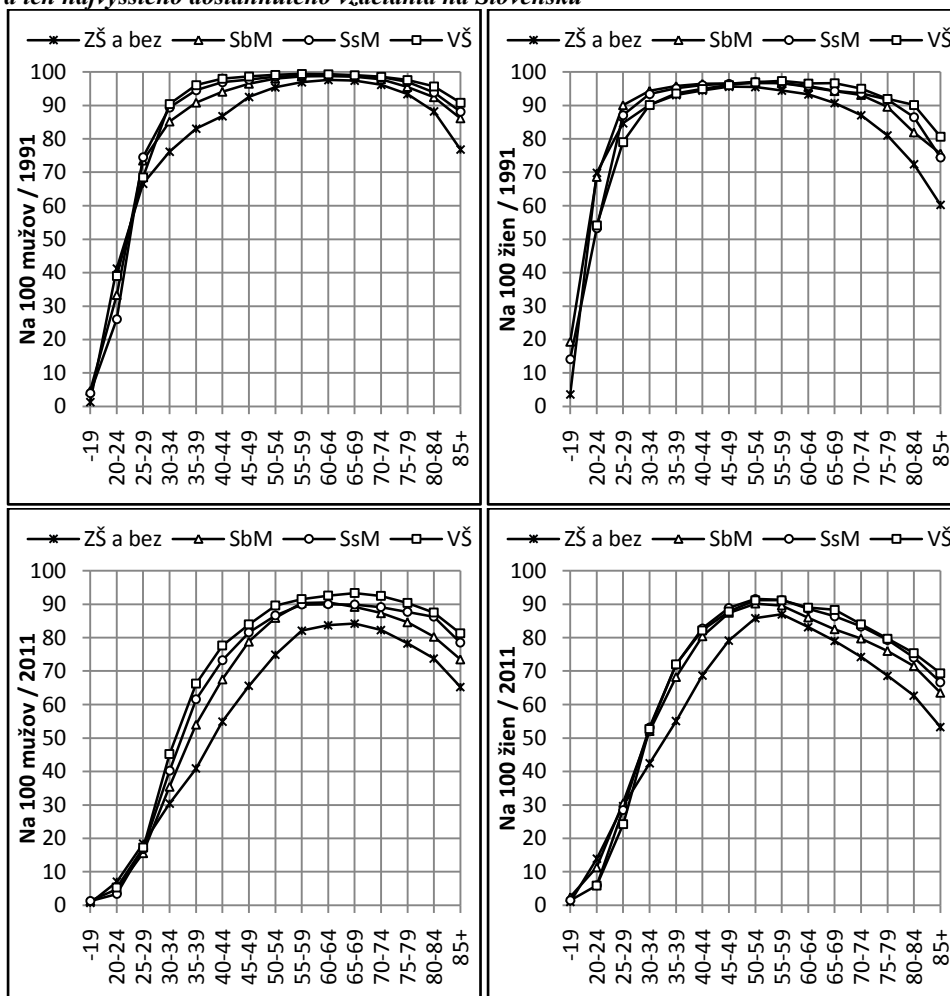
Najprv sa zameriame na otázku vzniku samostatnej cenzovej domácnosti. Výsledky oboch sčítaní ukazujú, že podiel osôb, ktoré stáli na čele domácnosti alebo boli v manželskom, alebo partnerskom vzťahu k nej úzko súvisel nielen s vekom, ale aj dosiahnutým vzdelaním.

Vo všeobecnosti sa potvrdilo, že mladí muži i ženy s nanajvyš základným vzdelaním vo veku 20–24 rokov častejšie vytvárali samostatnú domácnosť ako vzdelanejšie osoby. Ak však tieto ukončili vzdelávanie v mladšom veku, situácia bola opačná. Vo väčšine prípadov však mladí ľudia len so základným vzdelaním pokračovali vo

svojich vzdelanostných dráhach, preto ich intenzita vytvárania samostatných domácností bola veľmi nízka. S rastúcim vekom sa však situácia výrazne zmenila a najmä u mužov s nízkym a veľmi nízkym vzdelaním identifikujeme signifikantne nižšiu mieru vytvárania vlastných domácností. Súčasne je tiež zrejmé, že v čase došlo k pomerne významnému prehlbeniu rozdielov, a preto je zrejmé, že najmenej vzdelaní muži a čiastočne aj ženy približne od druhej polovice reprodukčného veku majú horšie vyhliadky na vytváranie samostatných cenзовých domácností. Podrobnejšie sa tejto otázke budeme venovať nižšie. Na druhej strane v prípade vzdelanejších osôb a najmä mužov je zrejmé, že tieto osoby dlhodobo majú najvyššie šance na vytváranie samostatnej cenзовой domácnosti. Na začiatku 90. rokov bola ešte už žien najmä v mladom veku o niečo komplikovanejšia a tieto osoby najmenej často vytvárali samostatné domácnosti. Môžeme predpokladať, že to bolo výsledkom špecifického postavenia pomerne malej skupiny osôb na sobášnom trhu, ktoré v dôsledku štúdia odkladali sobáš a po jeho skončení aj vďaka vysokej vzdelanostnej homogamii sobášiacich sa osôb a celkovo nízkeho zastúpenia mladých mužov s terciárnym vzdelaním mali len obmedzené možnosti na vydaj. Vďaka rýchlej vzdelanostnej transformácii a s tým spojenému nárastu počtu a podielu osôb s najvyšším vzdelaním sa však situácia zmenila. Navyše model skorej sobášnosti tiež stratil v nových spoločenských, hospodárskych, politických a kultúrnych podmienkach opodstatnenie, a preto proces odkladania pre tieto ženy už neprináša so sebou také riziko na sobášnom trhu. Výsledkom toho je, že tieto skupiny žien majú väčšie šance nájsť si vzdelanostne rovnocenného partnera, sobášny trh po ukončení štúdia už nie je tak výrazne zredukovaný sobášmi v mladšom veku, a preto aj u žien pozorujeme pomerne vysoké šance na formovanie samostatných domácností. Dôležitou otázkou sa stáva tiež ekonomická stránka rezidenčnej samostatnosti. Práve s najviac vzdelanými osobami sa pritom spájajú vyššie príjmy a tým aj väčšie šance na získanie vlastnej nehnuteľnosti, ktorá u mladých ľudí predstavuje dôležitý krok na ceste k vytvoreniu samostatnej domácnosti manželov alebo stabilnejšieho partnerského zväzku (druha s družkou).

Aj keď medzi ostatnými vzdelanostnými skupinami tak výrazné rozdiely už nenachádzame, dá sa pri určitom zovšeobecnení povedať, že zvyšujúca sa vzdelanostná úroveň mužov a žien má na Slovensku pozitívny vplyv (samozrejme s výnimkou najmladších vekov) na podiel osôb tvoriacich samostatnú cenзовú domácnosť. Z hľadiska veku sa tiež ukazuje, že najväčšie rozdiely medzi vzdelanostnými skupinami existujú v mladšom veku, v prvej polovici reprodukčného obdobia a následne sa tieto rozdiely znižujú. Celkovo najmenšie diferencie vieme identifikovať na konci reprodukčného a v prvých rokoch poreprodukčného veku. V staršom produktívnom a najmä seniorskom veku opäť dochádza k prehĺbovaniu rozdielov, pričom opätovne sa uplatňuje pozitívny vzdelanostný gradient. S rastúcim vzdelaním sa tak zvyšujú šance, že muži a ženy budú žiť vo vlastnej domácnosti.

Obr. 95–98: Podiel mužov a žien vytvárajúcich samostatné cenové domácnosti podľa veku a ich najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SLDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Porovnanie výsledkov sčítaní 1991 a 2011 potvrdilo výrazný pokles vytvárania samostatných domácností, ktorý sa v podstate dotýkal všetkých vzdelanostných skupín, oboch pohlaví a je možné ho identifikovať vo všetkých vekových skupinách. Najvýraznejšie sa však presadil vo veku 25–29 rokov, keď podiel mužov vytvárajúcich samostatné cenové domácnosti klesol o viac ako 58 p. b. u stredoškolsky vzdelaných osôb, o 48 p. b. u mužov s nanajviš základným vzdelaním a o viac ako 51 p. b. u absolventov vysokých škôl. U žien bolo toto zníženie ešte výraznejšie, keď vo všetkých vzdelanostných skupinách dosahovalo resp. u stredoškolsky vzdelaných osôb výrazne prekročovalo hranicu 55 p. b.

Uvedené zmeny sú súčasťou komplexnejšej premeny životných dráh, v ktorých dochádza k oddiaľovaniu viacerých prechodov k dospelosti. Predlžovanie štúdia,

prípravy na povolanie, hľadanie stabilného a adekvátne finančne ohodnoteného zamestnania, budovanie kariéry, v spojitosti s hľadaním stabilného partnera, resp. partnerky, problémy so získaním vlastnej rezidencie prispievajú spoločne k spomínanému poklesu vytvárania samostatných domácností, ako aj posunu maximálnych mier do vyššieho veku. V porovnaní so začiatkom 90. rokov sú tak podiely mužov a žien žijúcich vo vlastných domácnostiach výrazne nižšie, pričom maximálna úroveň sa dosahuje až na konci reprodukčného a v prvých rokoch poreprodukčného obdobia. Následne s nástupom seniorského veku opätovne identifikujeme pomerne významný pokles váhy osôb vo vlastných domácnostiach. Tento pokles je opäť oveľa dynamickejší ako tomu bolo na začiatku 90. rokov, a preto podiely samostatne bývajúcich a hospodáriacich osôb sú výrazne nižšie.

8.3 Vzdelanie osoby na čele domácnosti a typ domácnosti

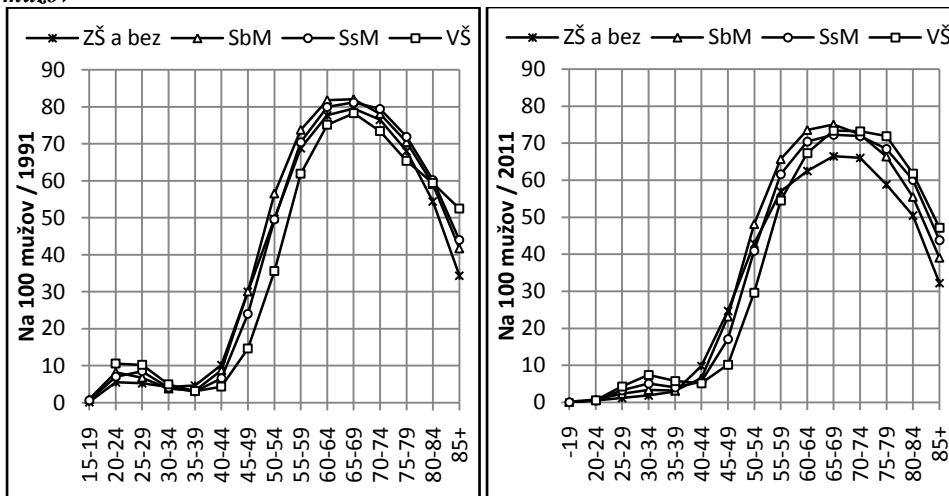
V štruktúre cenзовých domácností každej kohorty dochádza počas jednotlivých fáz životného cyklu k neustálym zmenám a presunom medzi jednotlivými typmi. Zloženie cenзовých domácností je dynamické, výrazne sa mení s vekom a v závislosti od charakteru hlavných demografických procesov podieľajúcich sa na formovaní a rozpade jednotlivých typov cenзовých domácností. Veľmi dôležitým faktorom sa ukazuje byť tiež pohlavie a vzdelanie osoby na čele domácnosti.

Vnútoraná štruktúra rodín a domácností je okrem charakteru a zmien reprodukčného správania, migrácie, a tiež v neposlednom rade aj dostupnosti a kvality bývania podmienená aj samotnou pohlavnou a najmä vekovou štruktúrou populácie Slovenska a najmä jej nepravidelnosťami, ktoré vznikli po druhej svetovej vojne a v 70. rokoch. Rôzna početnosť jednotlivých generácií, ktoré počas životného cyklu prechádzajú etapami vzniku, formovania a rozpadu rodín a domácností, posilňujú alebo naopak oslabujú zastúpenie jednotlivých typov cenзовých domácností (Bartoňová 2007). Aj preto je potrebné pri hlbšej analýze charakteru a vývojových zmien rodín a cenзовých domácností prihliadať aj na aspekt veku. Vzhľadom na ciele práce pridáme ešte najvyššie dosiahnuté vzdelanie a pohlavie osoby stojacej na čele domácnosti v kombinácii s jej typom. Spoločným prepojením týchto premenných tak dokážeme lepšie pochopiť zmeny, ku ktorým dochádza vo formovaní domácností na Slovensku po roku 1989, ako aj vyššie identifikované rozdiely v štruktúre domácností medzi analyzovanými vzdelanostnými skupinami.

Maximálnu intenzitu vytvárania úplných rodín bez detí identifikujeme u mužov v oboch sčítaniach až na konci produktívneho a na začiatku seniorského veku (obr. 99 a 100). Súvisí to s charakterom vytvárania týchto domácností, keďže podmienkou je neprítomnosť závislých detí. K tou dochádza až po tom, čo domácnosť manželskej dvojice alebo druha s družkou opustia deti alebo tieto sú v domácnosti naďalej prítomné, ale prekročili vek 26 rokov. Aj keď priebeh kriviek intenzity vytvárania úplných rodín bez detí je vo všetkých vzdelanostných skupinách v podstate rovnaký,

identifikujeme určité diferencie z pohľadu samotnej úrovne. V najmladšom veku jednoznačne mierne vyššiu mieru vytvárania majú najvzdelanejší muži, kým osoby s nízkym a veľmi nízkym vzdelaním sa vyznačujú naopak najmenšími šancami na vytvorenie tohto typu domácnosti. Uvedený rozdiel môže byť výsledkom dlhšieho obdobia bezdetnosti u páru, kde na čele stojí muž s vysokým kultúrnym kapitálom, kým u menej vzdelaných dochádza skôr ku narodeniu prvého dieťaťa.

Obr. 99 a 100: Intenzita vytvárania úplných rodín bez závislých detí podľa veku a vzdelania mužov

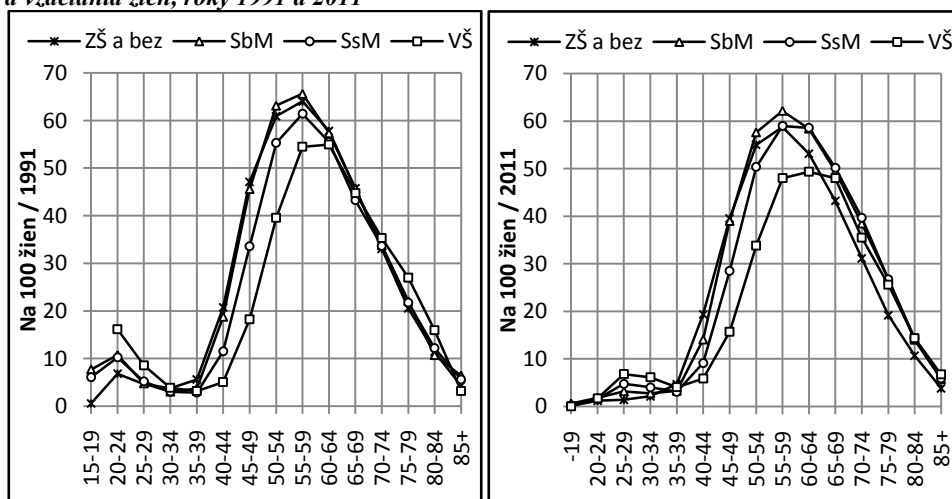
Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Približne od veku 40–44 rokov postupne miery vytvárania úplných domácností bez závislých detí u mužov začínajú rásť. Vzhľadom na existujúce určité rozdiely v časovaní rodenia prvých detí medzi vzdelanostnými skupinami k tomu dochádza o niečo skôr a s vyššou dynamikou u menej vzdelaných osôb. Preto sme svedkami určitého prehlbovania rozdielov s negatívnym vzdelanostným gradientom. Platí, že čím vyššie vzdelanie tým je nižšia intenzita vytvárania úplných rodín bez závislých detí. Kým na začiatku 90. rokov tento jav platil takmer až do najstarších vekových skupín a až vo veku nad 80 rokov sa otočil v prospech vzdelanejších mužov, v sčítaní 2011 už k tomu dochádza v poreprodukčnom veku. V seniorskom veku tak jednoznačne opäť platí, že vzdelanejší muži majú väčšie šance vytvárať úplné rodiny bez detí. Tento jav môže byť výsledkom skoršieho opúšťania detí domácností, na čele ktorej stojí osoba s nižším vzdelaním, ako aj vyšším rizikom ich ovdovenia, a teda rozpadom úplnej rodinnej domácnosti.

Veľmi podobný priebeh kriviek mier vytvárania úplných rodín bez maloletých detí nachádzame aj u žien. Maximálna úroveň v oboch sčítaniach vznikla až v poreprodukčnom a na začiatku seniorského veku (55–59 resp. 60–64 rokov). Podobne ako u mužov došlo medzi sčítaniami k určitému poklesu intenzity

vytvárania tohto typu domácností. Na druhej strane oba cenzy poukazujú na výraznejšie diferencie medzi vzdelanostnými skupinami. V mladšom veku (zhruba do 35 rokov) majú miernu prevahu najvzdelanejšie osoby a následne sa situácia vymení až do konca produktívneho a začiatku seniorského obdobia. Vo veku nad 65 rokov síce tak výrazné rozdiely medzi vzdelanostnými skupinami neidentifikujeme, ale najmä v poslednom sčítaní je zrejmé, že intenzita vytvárania úplných rodín bez závislých detí je najnižšia u najmenej vzdelaných žien, kým u najvzdelanejších sú šance najvyššie (obr. 102).

Obr. 101 a 102: Intenzita vytvárania úplných rodín bez závislých detí podľa veku a vzdelania žien, roky 1991 a 2011

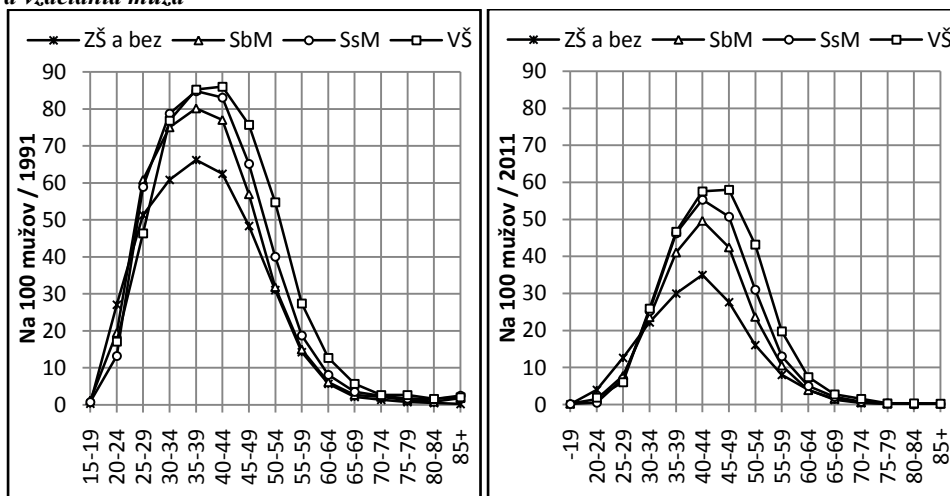

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Intenzita vytvárania úplných rodín so závislými deťmi prešla medzi sčítaniami 1991 a 2011 pomerne výraznými zmenami. Tie do značnej miery korešpondujú predovšetkým s celkovou transformáciou reprodukčného správania na Slovensku. Odkladanie manželského a rodičovského debutu spolu s poklesom intenzít s akou sa osoby na Slovensku sobášia a stávajú rodičmi v mladšom veku spôsobili, že jednak došlo k celkovému poklesu zastúpenia úplných rodín s deťmi, a to aj vo veku najvyššej plodnosti, a tiež sa vzhľadom na zmeny v časovaní sobášnosti a plodnosti posunulo maximum do vyššieho veku. V podstate to platí bez ohľadu na vzdelanostnú skupinu u oboch pohlaví (obr. 103 a 104). V mužskej zložke sa maximum vytvorilo vo veku 35–39 rokov a len u vzdelanejších osôb bolo vo veku 40–44 rokov. O dve desaťročia neskôr poukazujú výsledky sčítania, že maximum intenzity vytvárania úplných rodín so závislými deťmi je vo veku 40–44 rokov a u mužov s vysokoškolským vzdelaním vo veku 45–49 rokov. Porovnanie obr. 103 a 104 tiež jednoznačne poukazuje na dramatický pokles intenzity, ako aj existenciu pomerne stabilných rozdielov medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami. Len

v najmladšom veku vzhľadom na skoršie časovanie rodičovstva je intenzita vytvárania úplných rodín so závislými deťmi najvyššia u menej a najmenej vzdelaných mužov. S rastúcim vekom sa však vytvára situácia, keď formovanie tohto typu domácností je úzko previazané s rastúcim vzdelaním. Na začiatku 90. rokov i v sčítaní 2011 tak platilo, že najvyššiu mieru formovania úplných rodín so závislými deťmi dosahovali muži s vysokoškolským vzdelaním a s určitým odstupom muži so stredoškolským vzdelaním s maturitou (pozri obr. 103 a 104).

Obr. 103 a 104: Intenzita vytvárania úplných rodín so závislými deťmi podľa veku a vzdelania muža

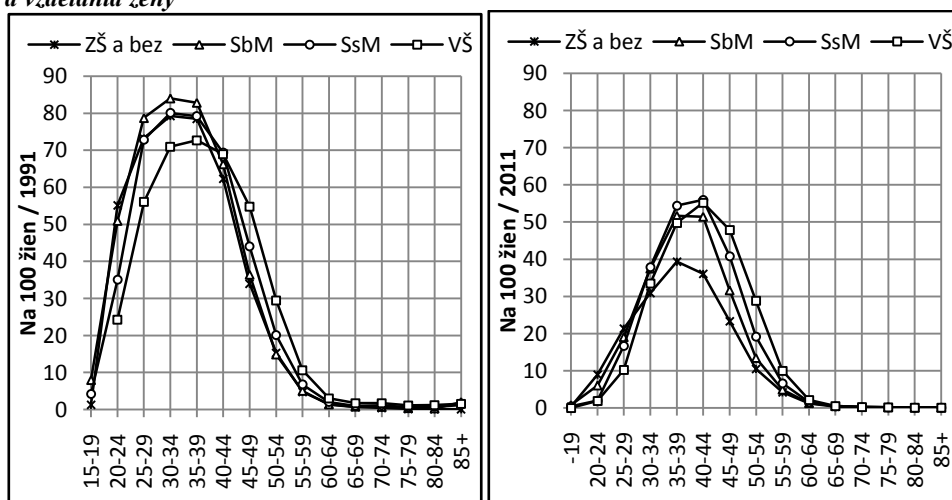

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SLDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

V ženskej časti populácie bol proces vytvárania úplných rodín so závislými deťmi na začiatku 90. rokov mierne odlišný. V najmladšom veku mali prevahu ženy s najnižším vzdelaním, no vo veku 25–39 rokov dominovali tiež ženy s nízkym vzdelaním - strednou školou bez maturity. Na rozdiel od mužov tak najnižšiu intenzitu formovania tohto typu domácností vykazovali najvzdelanejšie ženy. Až na konci reprodukčného a v poreprodukčnom veku identifikujeme vznik tejto situácie, ktorá u mužov sa vyprofilovala už od veku 35 rokov. Príčinu môžeme hľadať nielen v dlhšom odkladaní manželstva a materstva, ale pravdepodobne aj v komplikovanejšej situácii tejto špecifickej skupiny žien na sobášnom trhu, v procese uplatňovania sa v zamestnaní v adekvátnej pozícii, ako aj z dôvodu budovania vedeckej kariéry niektorých z nich často v mužskom prostredí. Dynamická transformácia vzdelanostných dráh a čoraz väčší príklon k terciárnemu vzdelaniu znižujú tlak na ženy a byť absolventkou vysokej školy sa stáva oveľa častejším javom. Tým sa uvoľňujú aj niektoré predchádzajúce zábrany a problémy spojené s formovaním partnerských a manželských vzťahov. Proces odkladania týchto prechodov síce naďalej podmieňuje načasovanie vzniku úplných rodín

s deťmi, a preto ich prevaha vzniká až vo vyššom veku, no už v druhej polovici reprodukčného veku sa jasne ukazuje, že tieto ženy majú vyššie šance ako osoby s nízkym a veľmi nízkym vzdelaním. Formuje sa tak obraz, ktorý sme identifikovali aj u mužov - s rastúcim vzdelaním sa zvyšuje intenzita vytvárania úplných rodín so závislými deťmi. Porovnanie obr. 105 a 106 tiež potvrdzuje, že aj u žien došlo k pomerne významnému poklesu mier formovania tohto typu domácností. Zaujímavou je tiež informácia, že najmenej dynamicky tento proces prebehol u osobách s najvyšším vzdelaním a celkom opačná situácia bola u menej a najmenej vzdelaných.

Obr. 105 a 106: Intenzita vytvárania úplných rodín so závislými deťmi podľa veku a vzdelania ženy

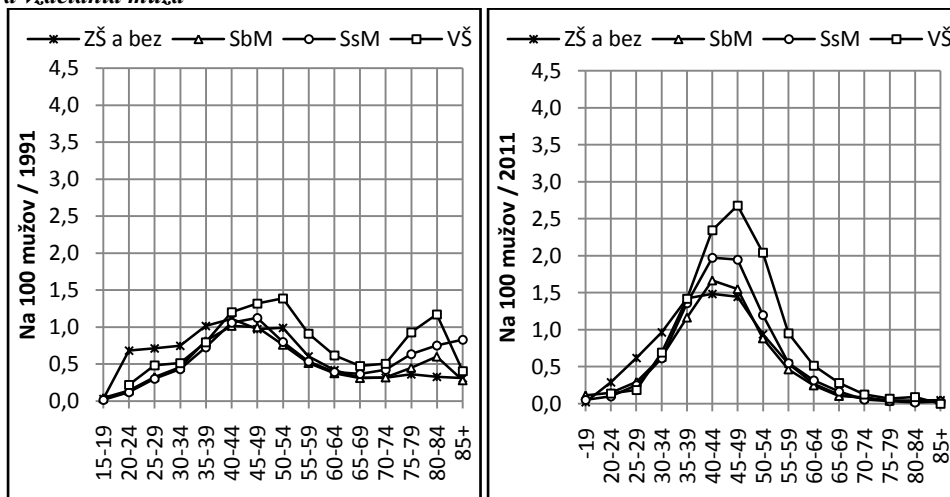

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Dôležitým aspektom zvyšujúceho sa počtu a podielu neúplných rodín na Slovensku od začiatku 90. rokov je predovšetkým rastúca rozvodovosť. Úplná rodinná domácnosť sa po rozvoze štiepi, buď na dve domácnosti rozvedených jednotlivcov (ak neboli prítomné deti), alebo v prípade, že v domácnosti sa nachádzali aj deti, vzniká jedna neúplná rodinná domácnosť na čele s rozvedeným rodičom a jedna domácnosť rozvedeného jednotlivca. K rastúcej intenzite formovania neúplných rodín prispieva nielen pomerne vysoká intenzita rozvodovosti a častejšie rodenie detí nevydatým (osamelým) ženám, ale je tiež dôsledkom pretrvávania rozvodom vzniknutých domácností vzhľadom na nízku úroveň opakovanej sobášnosti. Spolu so zlepšujúcimi sa úmrtnosnými pomermi sa tak do vyššieho veku dostávajú početné skupiny rozvedených osôb, ktoré stoja na čele domácností jednotlivcov, neúplných rodín a čiastočne aj faktických manželstiev. Okrem toho je potrebné tiež spomenúť dlhšie zotrúvanie detí v neúplných rodinách, čím sa automaticky predlžuje aj existencia tohto typu domácností.

Vzhľadom na rozvodovú prax, keď maloleté deti sú v drvivej väčšine súdom zverené do starostlivosti matky, sú neúplné rodiny s deťmi predovšetkým doménou ženskej časti populácie. Aj napriek tomu je však z obr. 107 a 108 zrejmé, že ich podiely u mužov vzrástli, pričom s výnimkou prvej polovice reprodukčného veku platí, že častejšie sú tvorené vzdelanejším rodičom stojacim na čele domácnosti. Maximum je pritom podľa posledného sčítania posunuté na koniec reprodukčného veku.

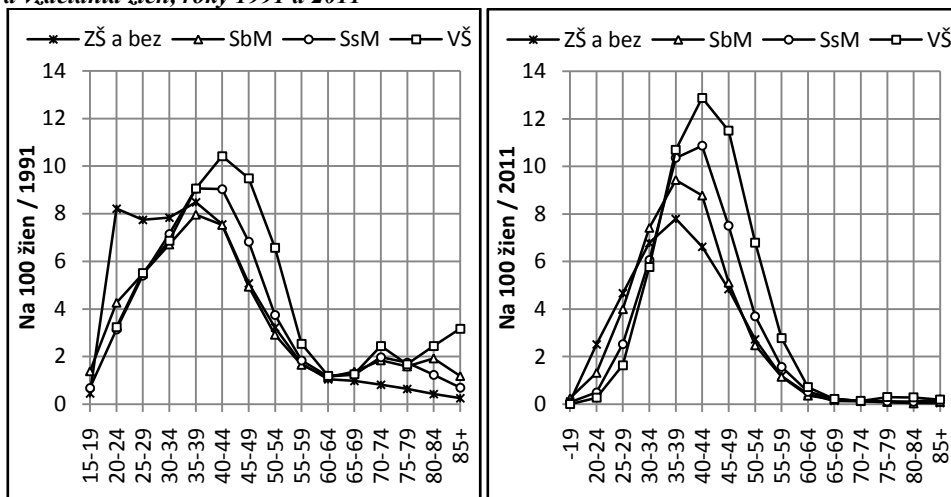
Obr. 107 a 108: Intenzita vytvárania neúplných rodín so závislými deťmi podľa veku a vzdelania muža

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Ako už bolo spomenuté vyššie, u žien neúplné rodinné domácnosti s deťmi sú výrazne častejším javom. Medzi sčítaniami 1991 a 2011 navyše došlo aj k nárastu intenzity formovania neúplných rodín. Netýka sa to však žien so základným vzdelaním a u osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity k tomu došlo len v druhej polovici reprodukčného veku. Vo všetkých vzdelanostných skupinách pritom platí, že v mladšom veku (približne do 30. roku života) sa intenzita formovania neúplných rodín so závislými deťmi znížila. Príčiny je možné hľadať v posúvaní manželských štartov, predlžovaní života v manželstve, čo sa následne prejavuje aj na dĺžke spolužitia a veku manželov pri rozvode. Aj preto sa maximum formovania tohto typu domácností nachádza v súčasnosti u vzdelanejších žien na konci reprodukčného veku a u žien so základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity vo veku 35–39 rokov. Výsledky sčítania 1991 a najmä posledného cenzu z roku 2011 tiež poukazujú na výrazný vzdelanostný gradient, keď neúplné rodiny so závislými deťmi najčastejšie tvoria najvzdelanejšie ženy. Výnimkou je len obdobie prvej polovice reprodukčného veku, kde vzhľadom na skorší manželský debut, ako aj častejšie rodenie detí mimo manželstva neúplné rodiny častejšie formujú najmenej vzdelané osoby (pozri obr. 109 a 110).

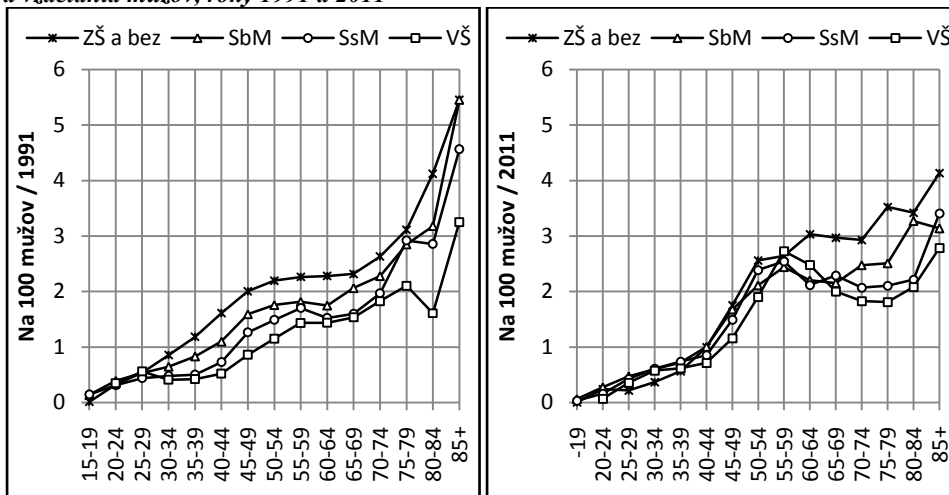
Obr. 109 a 110: Intenzita vytvárania neúplných rodín so závislými deťmi podľa veku a vzdelania žien, roky 1991 a 2011

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

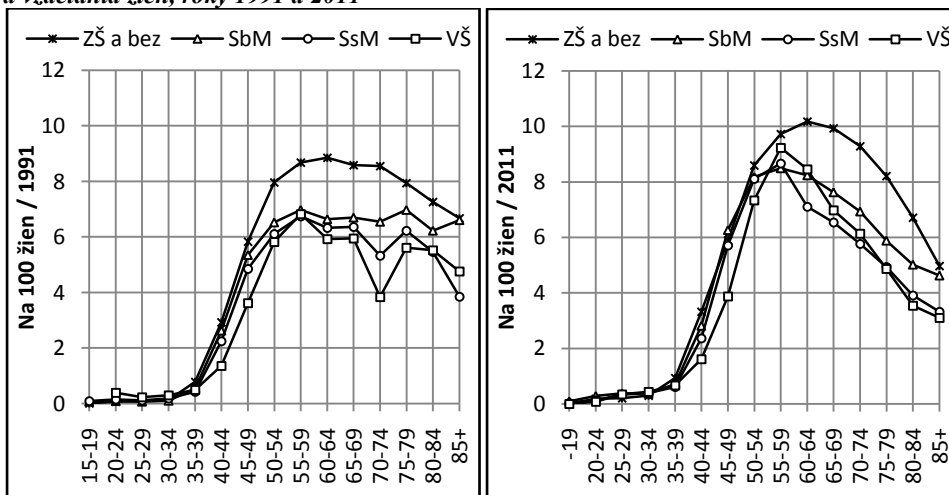
O neúplných rodinách v užšom vymedzení môžeme hovoriť len v prípade, že sú v nich prítomné deti. Neúplné rodinné domácnosti bez závislých detí svojou povahou sú skôr bližšie k viacčlenným nerodinným domácnostiam a často sú aj tak analyzované (pozri napr. Kučera a Kalibová 1994). Maximum tvorby týchto domácností nachádzame u oboch pohlaví a vo všetkých vzdelanostných skupinách až vo vyššom veku. Jednoznačne pritom platí, že častejšie sa formujú, ak je na ich čele žena, pričom medzi sčítaniami 1991 a 2011 došlo k nárastu intenzity ich vzniku. Výnimkou je len situácia, keď na ich čele stojí muž. Za zvýšenou mierou formovania tohto typu domácností u žien stojí jednak nárast rozvodovosti, keď k rozvodu manželstva dochádza vo vyššom veku a po dlhšej dobe trvania manželstva. Pri klesajúcej šanci na opätovný sobáš a predlžovaní života stráveného v domácnosti rodičov tak rastie aj podiel domácností najmä rozvedenej ženy so svojim dieťaťom vo veku nad 26 rokov. K tejto situácii logicky dochádza až vo vyššom veku prednostu domácnosti, čím sa vysvetľuje načasovanie spomínaného maxima intenzity ich formovania. Ako ukazujú obr. 113 a 114, neúplné rodiny bez závislých detí sú najmä doménou žien s najnižším vzdelaním. U žien s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním intenzita ich vzniku podľa sčítania 2011 pomerne rýchlo klesá po dosiahnutí maxima. Pravdepodobne pôjde o výsledok častejšieho opúšťania matky a vzniku samostatnej domácnosti, ktorá sa u detí menej vzdelaných osôb formuje ťažšie.

Obr. 111 a 112: Intenzita vytvárania neúplných rodín bez závislých detí podľa veku a vzdelania mužov, roky 1991 a 2011

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Obr. 113 a 114: Intenzita vytvárania neúplných rodín bez závislých detí podľa veku a vzdelania žien, roky 1991 a 2011

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Domácnosti jednotlivcov sú predovšetkým výsledkom rozpadu úplných rodín v dôsledku úmrtia jedného z manželov (ak nie je v rodine dieťa) alebo rozvodom úplnej rodiny. Okrem ovdovenia sa na tvorbe cenзовých domácností jednotlivcov podieľajú aj odchody detí z neúplných rodín. Vzhľadom na charakter úmrtnosti, ovdovením vznikajú skôr vo vyššom veku. V prípade legislatívneho ukončenia manželstva je to najmä v druhej polovici reprodukčného obdobia a v strednom produktívnom veku. V mladšom veku sú domácnosti jednotlivcov spájané predovšetkým so slobodnými osobami, ktoré samostatne hospodária a často aj

samostatne bývajú. Často sú tieto osoby spojované s novovznikajúcim fenoménom singles.

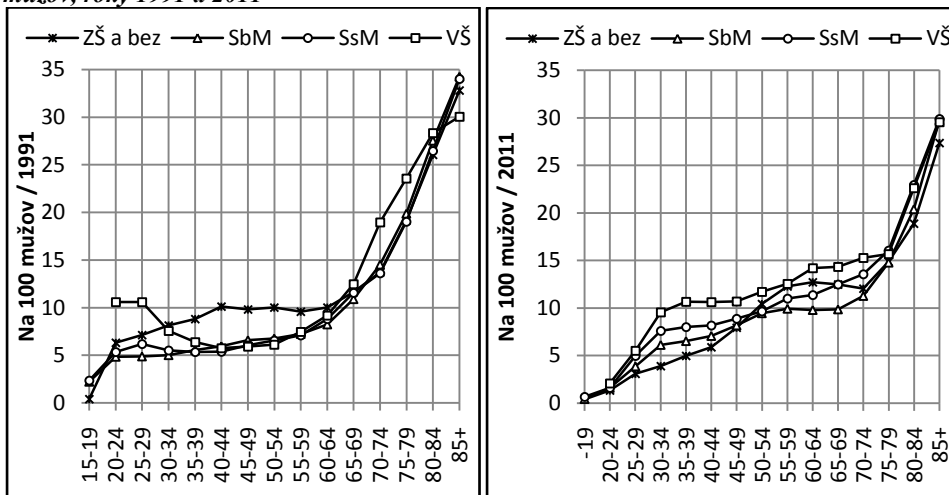
Dlhodobu patrili domácnosti jednotlivcov medzi dynamicky početne rastúce typy cenзовých domácností. Prispievali k tomu jednak rastúce príjmy osamelých osôb, rast výšky starobných dôchodkov, a tiež zvýšená intenzita bytovej výstavby v 70. a 80. rokoch (Bartoňová 2005, Pilinská a kol. 2005). V 90. rokoch rast formovania domácností jednotlivcov výrazne podmienilo aj zvyšovanie intenzity rozvodovosti a tiež častejší vznik domácností jednotlivcov mladých slobodných osôb. Okrem toho k tomu prispel aj pokles opakovanej sobášnosti. V poslednom intercenзálnom období sa rast domácností jednotlivcov zastavil.

Najmä výrazná mužská nadúmrtnosť, ktorá sa prehlbovala od polovice 60. rokov až do začiatku 90. rokov, prispela k značnej prevahe žien v skladbe cenзовých domácností jednotlivcov, a tým aj k výrazne vyššej intenzite ich formovania u tohto pohlavia. Podľa údajov sčítania ľudu z roku 1991 takmer dve tretiny domácností jednotlivcov tvorili ženy. Vďaka rýchlejšiemu predlžovaniu života u mužov, ako aj rastúcej rozvodovosti, keď rozvodom oveľa častejšie vznikali domácnosti jednotlivcov mužov sa tento nepomer zmiernil. V roku 2011 už približne len 6 z desiatich domácností jednotlivcov tvorili ženy.

Z vývojového hľadiska intenzita vytvárania domácností jednotlivcov u mužov mala v mladšom veku (približne vo veku do 30 rokov) medzi sčítaniami 1991 a 2011 klesajúci trend. S výnimkou najmenej vzdelanej skupiny mužov v nasledujúcich vekoch pozorujeme nárast, pričom najintenzívnejší bol predovšetkým u osôb s terciárnym vzdelaním. Aj preto najvzdelanejší muži podľa posledného sčítania majú najväčšie šance, že budú vytvárať tento typ domácnosti. Na začiatku 90. rokov mali prevahu len v mladom veku do 30 rokov a následne od veku 70 rokov (pozri obr. 115).

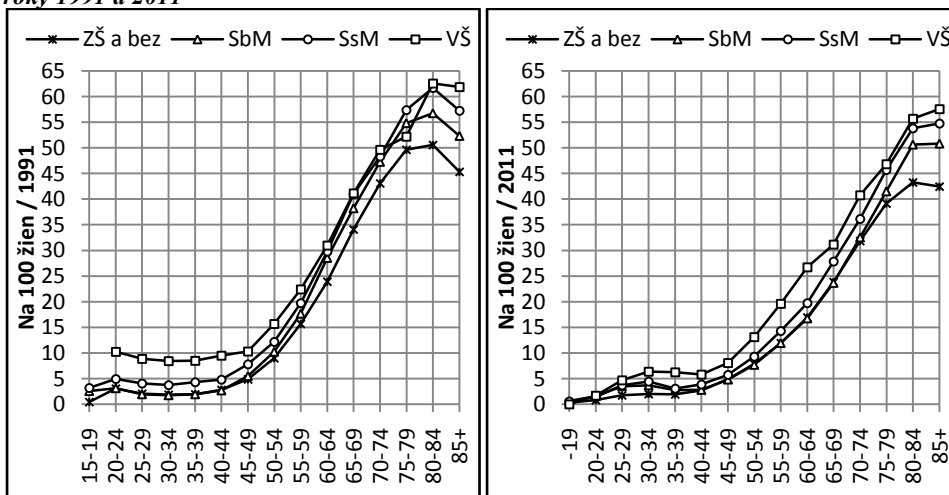
Pokles mužskej nadúmrtnosti prispel k zníženiu intenzity vzniku domácností jednotlivcov medzi sčítaniami 1991 a 2011 aj u žien. V podstate sa týkal všetkých vzdelanostných skupín a takmer všetkých vekov. Najvýraznejší pritom však bol v seniorskom veku a u stredoškolsky vzdelaných žien, kým u vysokoškoláčiek pozorujeme najmenšie zmeny. Aj vďaka tomu absolventky vysokej školy majú v podstate vo všetkých vekových skupinách dlhodobu najvyššie šance na formovanie domácností jednotlivcov. Potvrzuje sa tak, že kým u menej vzdelaných osôb tieto sú častejšie súčasťou iných domácností (najčastejšie svojich detí), u vzdelanejších žien tieto skôr zostávajú tvoriť samostatnú cenзовú domácnosť.

Obr. 115 a 116: Intenzita vytvárania domácností jednotlivcov podľa veku a vzdelania mužov, roky 1991 a 2011

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Obr. 117 a 118: Intenzita vytvárania domácností jednotlivcov podľa veku a vzdelania žien, roky 1991 a 2011

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

8.4 Vzťahy osôb v domácnostiach a ich vzdelanie

Jedným z hlavných znakov transformácie rodinného správania po roku 1989 je predlžovanie spolužitia v domácnostiach rodičov. Dlhšia prítomnosť detí v orientačnej rodine je v slovenskom prostredí pomerne nový fenomén, ktorý sa však celkom dynamicky presadzuje a zasahuje čoraz väčší kontingent mladých ľudí. Je zrejmé, že z pohľadu veľkostného charakteru a štruktúry cenzových domácností ide o jav, ktorý sa významnou mierou podieľa na transformácii rodín a domácností a je

v úzkej spojitosti s celkovou premenou reprodukčného správania. Potvrďuje to aj porovnanie údajov zo sčítania ľudu 1991 a sčítania obyvateľov z roku 2011.

Podiel osôb, ktoré v cenzocho uviedli, že sú k prednostovi domácnosti vo vzťahu syn, dcéra resp. vnuk, vnučka (prípadne pravnuk, pravnučka), čiže sú ešte súčasťou svojej orientačnej rodiny, prípadne rodiny prarodičov a nestihli vytvoriť vlastnú cenзовú domácnosť sa v 90. rokoch a najmä v poslednom intercenzálnom období značne zvýšil. U mužov napríklad vo veku 30 rokov takéto prípady na začiatku 90. rokov tvorili len necelých 17 %, no v sčítaní z roku 2011 to už bolo viac ako 40 % mužov. U žien v tom istom veku to bolo len približne 7 %, no v poslednom sčítaní obyvateľov išlo už o viac ako štvrtinu žien.

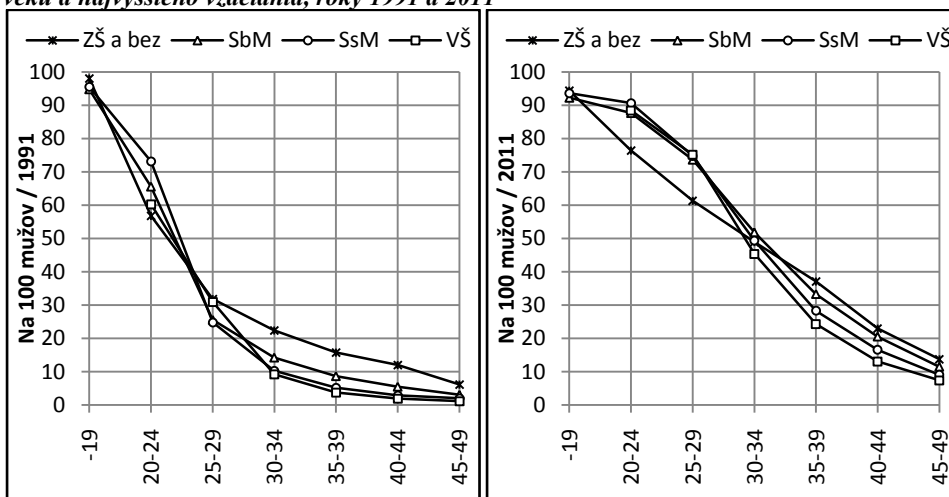
Dlhodobá existencia rozdielov v časovaní sobášnosti a materstva medzi vzdelanostnými skupinami, ako aj samotná rozdielna dĺžka štúdia a prípravy na povolanie sa logicky premietajú aj do odlišného zastúpenia osôb žijúcich v príslušnom veku v domácnostiach svojich rodičov alebo rodičov bez toho, aby vytvárali vlastnú domácnosť. Obe sčítania obyvateľov potvrdili, že u mužov a najmä u žien s nízkym a veľmi nízkym vzdelaním platí rýchly pokles podielu týchto prípadov s vekom. Na druhej strane sa však ukazuje, že v druhej polovici reprodukčného obdobia u mužov práve v tejto vzdelanostnej skupine zostáva žiť v domácnosti rodičov väčšia časť osôb. V štruktúre vzťahov k prednostovi domácnosti sa tak prejavuje do značnej miery skutočnosť, na ktorú sme poukázali už pri procese sobášnosti. Osoby s nízkym vzdelaním síce vstupujú v mladom a veľmi mladom veku do manželstva častejšie ako vzdelanejšie osoby, no so zvyšujúcim sa vekom ich intenzita sobášnosti klesá a výsledkom je, že mimo manželský zväzok, a tým aj mimo vlastnú domácnosť zostáva väčší počet osôb (platí to najmä v prípade mužov). Celkom opačná situácia je u mužov s vysokoškolským vzdelaním. V mladšom veku častejšie zostávajú v domácnosti svojich rodičov, no od druhej polovice reprodukčného veku práve tieto osoby dosahujú najnižšie podiely deklarovaných vzťahov syn - vnuk spomedzi všetkých vzdelanostných skupín.

Predlžovanie spolužitia s rodičmi alebo starými rodičmi môžeme pritom identifikovať u oboch pohlaví a všetkých 4 vzdelanostných skupín. Jednoznačne najmenšiu dynamiku mal však tento jav u najmenej vzdelaných osôb a naopak najvýraznejšie sa presadzuje u mužov a žien s úplným stredoškolským vzdelaním.

Vo veku 25–29 rokov na začiatku 90. rokov žilo so svojimi rodičmi len približne 31 % mužov so základným a vysokoškolským vzdelaním a približne štvrtina so stredoškolským vzdelaním. O dve desaťročia neskôr sa podiel absolventov vysokej školy deklarujúcich vzťah syn/vnuk k prednostovi domácnosti zvýšil už na viac ako tri štvrtiny. Takmer identickú hodnotu nachádzame aj u mužov s úplným stredoškolským vzdelaním. Len o niečo nižší podiel dosahovali muži so stredoškolským vzdelaním bez maturity. V skupine mužov s najnižším vzdelaním tieto osoby predstavovali v roku 2011 niečo viac ako 61 %.

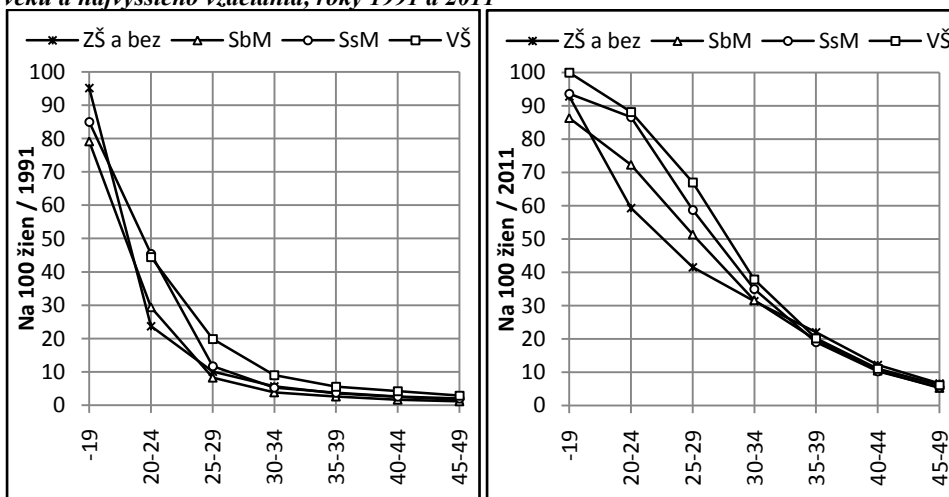
V ženskej časti populácie v tomto veku ešte žili so svojimi rodičmi / prarodičmi viac ako dve tretiny osôb s terciárnym vzdelaním, kým na začiatku 90. rokov to bola len necelá pätina. V prípade žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou vo veku 25–29 rokov uviedla vzťah dcéry/vnučky len necelých 12 % osôb, no v roku 2011 to už bolo takmer 59 % z nich. U žien s neúplným stredoškolským vzdelaním to v poslednom československom sčítaní nebola ani desatina, no o dve dekády neskôr už viac ako polovica osôb v danom veku. Výrazne sa tiež zvýšil podiel aj u najmenej vzdelaných z desatiny na takmer 42 %.

Obr. 119 a 120: Podiel mužov deklarujúcich k hlave domácnosti vzťah syn / vnuk podľa veku a najvyššieho vzdelania, roky 1991 a 2011

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Obr. 121 a 122: Podiel žien deklarujúcich k hlave domácnosti vzťah dcéra / vnučka podľa veku a najvyššieho vzdelania, roky 1991 a 2011

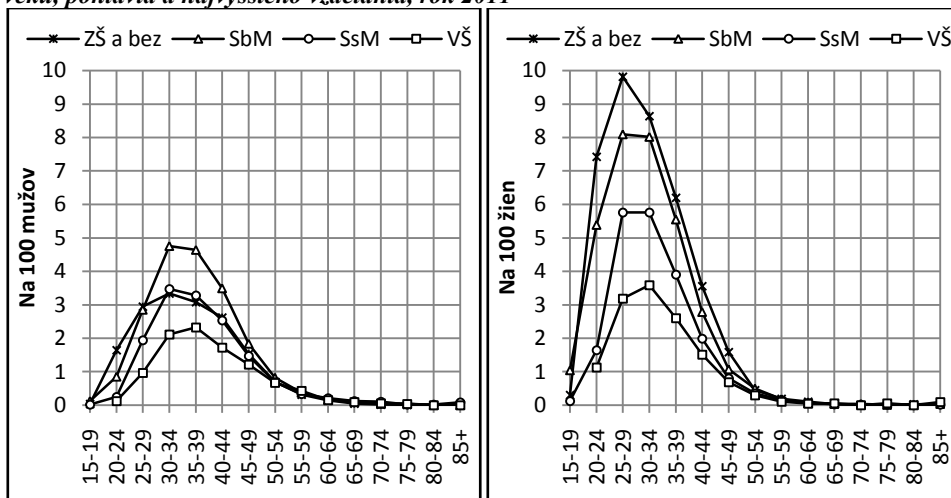

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

V mladšom veku sa na nižšom zastúpení osôb vytvárajúcich samostatnú domácnosť podieľal v poslednom sčítaní aj zvýšený podiel zaťov a neviest žijúcich v jednej domácnosti so svojimi svokrovcami (pozri obr. 123 a 124). V cenzu z roku 1991 ich podiel ani v jednej vekovej skupine nepresahoval pritom ani 1 %. Zaujímavosťou pritom je, že častejšie tento vzťah sčítanie 2011 identifikovalo o menej vzdelaných osôb, kým u absolventov vysokých škôl ide skôr o marginálnu životnú situáciu.

V poreprodukčnom a najmä seniorskom veku čoraz väčšiu úlohu zohrávajú v domácnostiach rodičia a prarodičia prednostu domácnosti. Častejšie ide vzhľadom na lepšie úmrtnostné pomery o staršie ženy, pričom opätovne u oboch pohlaví pozorujeme existenciu určitého vplyvu vzdelania. Obe sčítania potvrdili, že častejšie sú rodičia alebo starí rodičia súčasťou domácnosti svojho dieťaťa (detí) u najmenej vzdelaných osôb a s ich zvyšujúcim sa vzdelaním podiel klesá. Aj vďaka tomu platí, to na čo sme poukázali vyššie, a to že osoby s vyšším vzdelaním častejšie v seniorskom veku vytvárajú vlastné domácnosti ako muži a ženy s nízkym vzdelaním.

Obr. 123 a 124: Podiel osôb deklarujúcich k hlave domácnosti vzťah zať a nevesta podľa veku, pohlavia a najvyššieho vzdelania, rok 2011

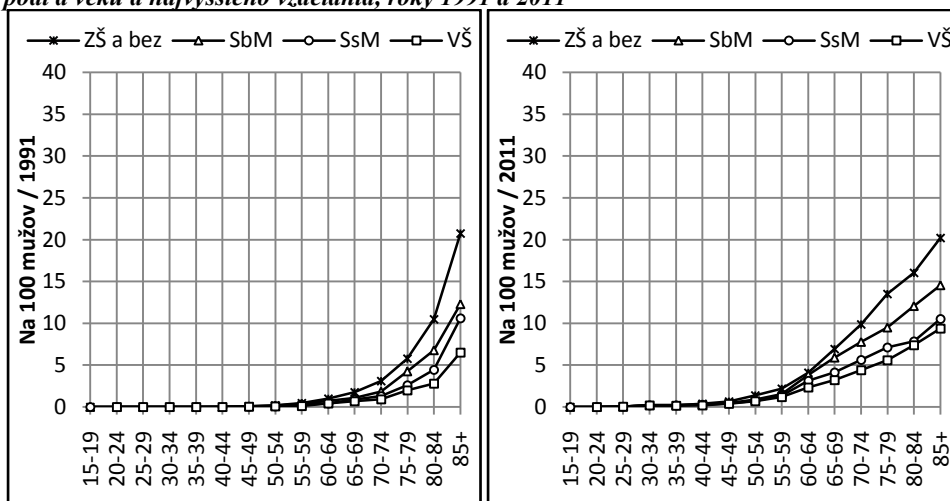

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Môže to súvisieť s lepšími ekonomickými možnosťami vzdelanejších osôb zostať žiť vo svojej rezidencii, ako aj na lepší zdravotný stav, mobilitu a nižšiu mieru obmedzenia bežných denných aktivít, ktoré naopak u menej vzdelaných osôb môžu byť príčinou, prečo tieto osoby opúšťajú svoje domácnosti a sú súčasťou domácností svojich detí. Okrem toho dôležitou je tiež otázka veku prípadného ovdovenia, ktoré u menej vzdelaných osôb vzhľadom na horšie úmrtnostné pomery nastáva väčšinou

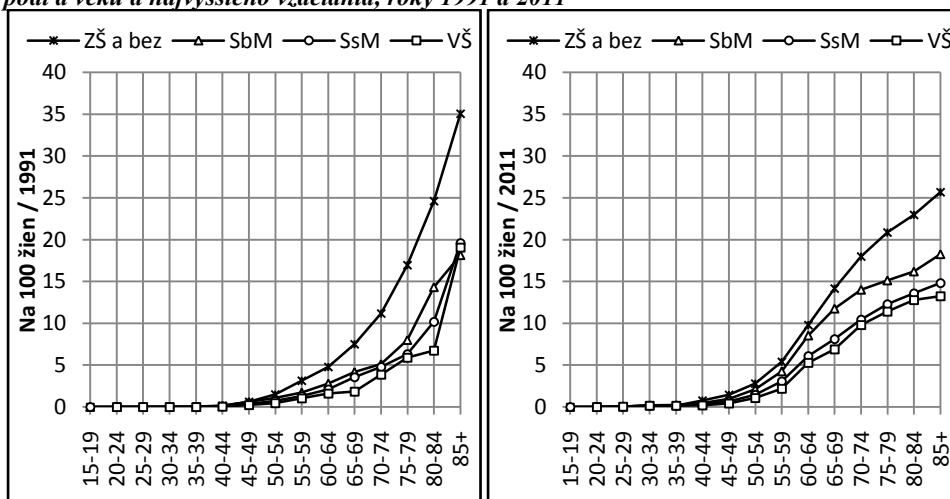
skôr. Nemenej dôležitým faktorom je tiež ochota a možnosť spolužitia so svojou matkou alebo otcom v jednej domácnosti, ako aj dostupnosť inštitucionálnej starostlivosti pre seniorov.

Obr. 125 a 126: Podiel mužov deklarujúcich k hlave domácnosti vzťah rodič alebo prarodič podľa veku a najvyššieho vzdelania, roky 1991 a 2011

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SLDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Obr. 127 a 128: Podiel žien deklarujúcich k hlave domácnosti vzťah rodič alebo prarodič podľa veku a najvyššieho vzdelania, roky 1991 a 2011

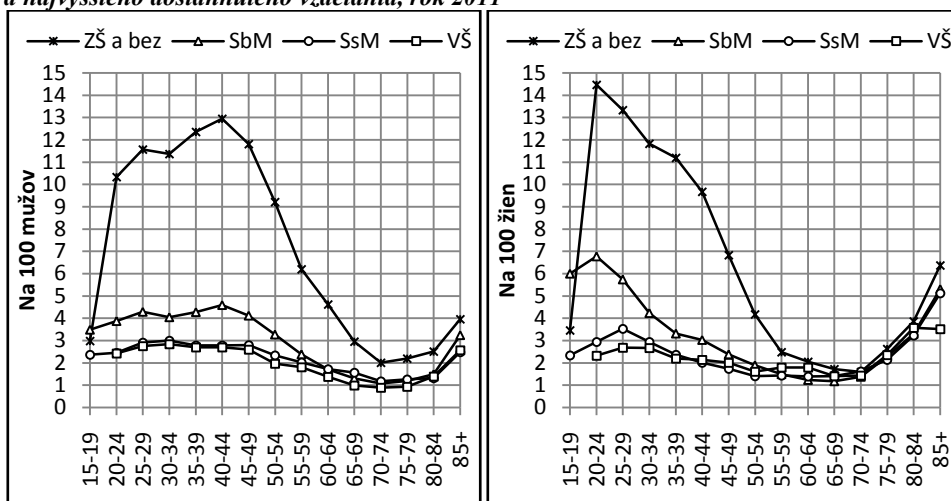
Zdroj údajov: ŠÚ SR, SLDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Staršie osoby sú tiež častejšie súčasťou domácností aj ako iní príbuzní. Ich zastúpenie malo medzi oboma sčítaniami rastúcu tendenciu, aj keď ani v jednej vekovej skupine neprekročili hranicu 5 % u mužov a 8 % u žien. Opätovne tiež bolo

možné identifikovať, že najvyššiu váhu dosahovali medzi najmenej vzdelanými osobami, pričom o niečo častejšie ich sčítania identifikovali na strane žien.

Cudzie osoby v domácnostiach boli na začiatku 90. rokov v podstate neznámy jav. Išlo len o niekoľko jednotlivcov. V poslednom sčítaní sa však ich váha v cenzových domácnostiach pomerne výrazne zvýšila. Ako ukazuje obr. 129 a 130 ide predovšetkým o osoby s najnižším vzdelaním. U žien so základným vzdelaním a bez vzdelania najvyššie podiely dosahujú cudzie osoby v domácnostiach najmä v prípade mladších osôb, no nad hranicou jednej desatiny sa udržiavajú až do veku 40 rokov. V mužskej časti populácie mali cudzie osoby najväčší podiel vo veku 40–44 rokov, pričom nad 10 % sa udržiavali v podstate takmer celý reprodukčný vek. Ďalším vekom, v ktorom sa podiel cudzincov v domácnostiach vo všeobecnosti zvyšuje je seniorský vek (pozri obr. 129 a 130). Môžeme sa domnievať, že značnú časť v produktívnom veku predstavujú rôzne skupiny podnájomníkov, ktorí pracujú mimo svoj domov alebo bez stálej rezidencie. V staršom veku to môže byť tiež osoba v podnájme, ktorá si nemôže finančne dovoliť samostatné bývanie a jej rodina jej ho z rôznych dôvodov nemôže (nechce) poskytnúť.

Obr. 129 a 130: Podiel cudzích osôb v cenzových domácnostiach podľa pohlavie, veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania, rok 2011

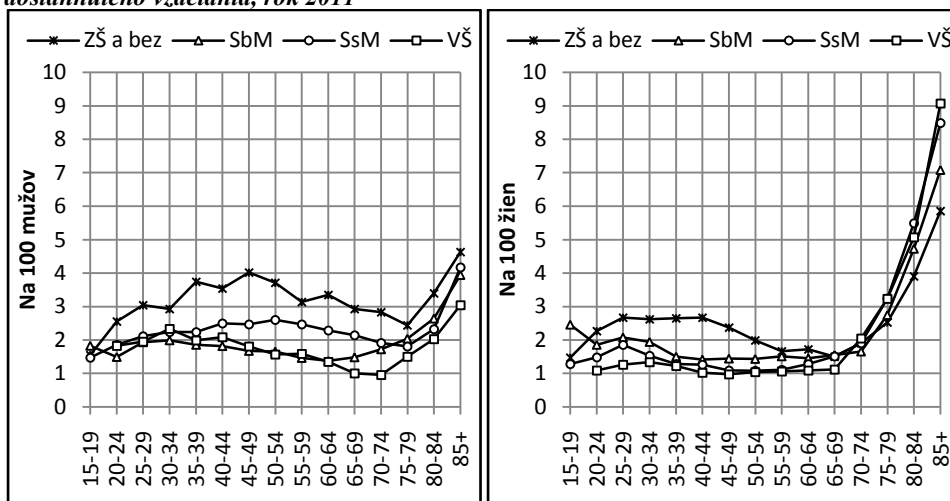

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Špecifickou skupinou sú tiež osoby mimo cenzovú domácnosť. Najčastejšie medzi ne patria bezdomovci, osoby žijúce v rôznych kolektívnych domácnostiach (napr. väzenské zariadenia, rehole v kláštoroch, zariadenia sociálnej starostlivosti a pod.). Ich počet i zastúpenie v sčítaniach mal tiež rastúci trend, pričom opätovne platilo, že najväčší podiel dosahujú u osôb s najnižším vzdelaním. Výnimkou sú len ženy

v seniorskom veku, u ktorých platí skôr opačný jav. Detailne podiel týchto osôb podľa výsledkov sčítania 2011 v spojitosti s vekom a vzdelaním prezentuje obr. 131 a 132.

Obr. 131 a 132: Podiel osôb mimo cenzové domácnosti podľa pohlavia, veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania, rok 2011

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SLEDB 1991, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

8.5 Veľkosť domácností a vzdelanie

Hlavným znakom vo vývoji veľkosti cenzových domácností na Slovensku je postupné znižovanie podielu viacčlenných domácností a narastanie váhy domácností s menším počtom členov (bližšie napr. Pilinská a kol. 2005, Šprocha a kol. 2013). Priemerná veľkosť cenzovej domácnosti sa tak medzi sčítaniami 1991 a 2011 zmenšila z necelých 2,9 osoby na 2,6 osôb. Dôležitú úlohu v tomto vývoji zohrávalo jednak zvyšovanie počtu a podielu domácností jednotlivcov, a tiež zmeny v štruktúre ostatných domácností. Vo všeobecnosti sme svedkami určitej atomizácie súžití. Celkovo sa podiel dvojčlenných domácností udržiava na stabilnej úrovni 24 %. Váha trojčlenných domácností vzrástla a tvoria už takmer pätinu z celkového počtu. V prípade štvorčlenných a päťčlenných domácností však identifikujeme pokles ich zastúpenia na približne 18 % (z viac ako 23 %), resp. necelých 6 % (z 9 %). Viac ako 5 členov mali podľa posledného sčítania z roku 2011 na Slovensku len niečo viac ako 3 % domácností.

Uvedený vývoj je v súlade s hlavnými vývojovými smermi plodnosti na Slovensku. Práve počet detí predstavuje jeden z hlavných faktorov ovplyvňujúcich veľkosť cenzových domácností a najmä ich najpočetnejšieho typu - rodinných domácností. Odklon od dvojdetného modelu a predpokladaný nárast podielu žien len s jedným dieťaťom a čiastočne aj bezdetných žien prispievajú k zmenšovaniu domácností

(pozri napr. Šprocha a Tišliar 2016 a 2018). Zaujímavým je tiež relatívne stabilné zastúpenie viacčlenných domácností (šesť a viac osôb). Je zrejmé, že niektoré skupiny obyvateľstva na Slovensku sa aj napriek prevládajúcemu trendu zmenšovania domácností naďalej prikláňajú k väčšej rodine (Šprocha a kol. 2014).

Vzhľadom na vysoký podiel domácností jednotlivcov medzi osobami so základným vzdelaním a bez vzdelania je podiel domácností s vyšším počtom osôb (najmä 3–5 osobami) podpriemerný a celkovo aj priemerný počet členov je v tejto vzdelanostnej skupine najnižší. Jedinou kategóriou s vyšším zastúpením okrem spomínanej domácnosti jednotlivcov sú domácnosti so šiestimi a viac členmi.

Najvyšší priemerný počet členov majú domácnosti, v ktorých žijú osoby so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Tento jav je predovšetkým výsledkom častejšej prítomnosti domácností s tromi až piatimi členmi. Mierne nadpriemerné zastúpenie dosahujú aj domácnosti so šiestimi a viac osobami.

Výsledky sčítania obyvateľov 2011 ukazujú, že s rastúcim vzdelaním sa následne znižujú v priemere aj ich domácnosti. Za týmto trendom jednak stojí zvyšujúci sa podiel jednočlenných domácností, ako aj domácností s dvomi a tromi členmi. Naopak domácnosti s vyšším počtom osôb sú zastúpené podpriemerne.

Najväčšie domácnosti z hľadiska jednotlivých typov predstavujú úplné rodiny so závislými deťmi. Platí to v prípade všetkých vzdelanostných stupňov, pričom sa uplatňuje negatívny vzdelanostný gradient. Čím nižšie vzdelanie majú osoby, tým väčšie sú úplné rodiny, v ktorých žijú a naopak. Príčinou sú na jednej strane vyššie zastúpenia domácností s piatimi, šiestimi a viac členmi a v prípade vzdelanejších osôb je to naopak častejšie zastúpenie domácností len s tromi osobami (bližšie pozri tab. 7).

Úplné rodiny bez závislých detí sú vo všetkých štyroch vzdelanostných skupinách tvorené najčastejšie len dvomi osobami. Prítomnosť ďalších členov je pritom najmenej častá u osôb s najnižším a predovšetkým najvyšším vzdelaním. Aj preto opätovne platí, že úplné rodiny bez závislých detí sú najväčšie u menej vzdelaných osôb, kým s rastúcim vzdelaním ich priemerná veľkosť klesá.

Rovnaký jav vidíme v prípade neúplných rodín so závislými deťmi. U vzdelanejších osôb a najmä absolventov vysokých škôl je neúplná rodina tvorená najčastejšie len dvomi osobami. U menej vzdelaných a najmä osôb len so základným vzdelaním sa postupne zvyšuje aj váha domácností s tromi a viac členmi. Do značnej miery to platí aj v prípade neúplných rodín bez závislých detí a u viacčlenných nerodinných domácností. Detailne štruktúru týchto domácností podľa počtu členov a vzdelania v nich žijúcich osôb prezentuje tab. 7.

Tab. 7: Štruktúra domácností podľa počtu členov a vzdelania osoby na jej čele v roku 2011

Vzdelanie a typ domácnosti	Počet členov domácnosti						Priemerný počet členov
	1	2	3	4	5	6+	
Základné a bez vzdelania	45,3	24,2	12,6	8,0	4,2	5,6	2,29
Úplné rodiny bez detí	x	52,2	24,8	12,8	5,1	5,1	2,96
Úplné rodiny s deťmi	x	x	18,3	29,6	19,9	32,2	5,29
Neúplné rodiny bez detí	x	59,9	23,3	8,4	4,1	4,3	2,77
Neúplné rodiny s deťmi	x	36,3	28,0	15,9	8,4	11,4	3,51
Viacčlenné nerodinné domácnosti	x	75,7	14,5	4,8	2,2	2,7	2,49
Domácnosti jednotlivcov	100,0	x	x	x	x	x	1,00
Stredoškolské bez maturity	22,7	24,1	21,3	20,7	7,4	3,8	2,80
Úplné rodiny bez detí	x	43,3	29,5	19,0	5,5	2,8	2,97
Úplné rodiny s deťmi	x	x	24,1	47,4	19,0	9,4	4,20
Neúplné rodiny bez detí	x	58,4	27,6	8,7	3,2	2,0	2,65
Neúplné rodiny s deťmi	x	46,4	34,4	13,0	4,1	2,3	2,84
Viacčlenné nerodinné domácnosti	x	78,5	15,2	3,9	1,2	1,2	2,35
Domácnosti jednotlivcov	100,0	x	x	x	x	x	1,00
Stredoškolské s maturitou	27,5	24,2	21,5	19,5	5,2	2,0	2,58
Úplné rodiny bez detí	x	49,8	28,2	16,8	3,7	1,5	2,80
Úplné rodiny s deťmi	x	x	30,5	50,1	14,2	5,2	3,97
Neúplné rodiny bez detí	x	62,5	27,8	6,5	2,0	1,1	2,52
Neúplné rodiny s deťmi	x	53,1	35,2	8,7	2,0	1,0	2,63
Viacčlenné nerodinné domácnosti	x	79,1	15,0	3,4	1,3	1,3	2,35
Domácnosti jednotlivcov	100,0	x	x	x	x	x	1,00
Vysokoškolské	28,7	24,2	21,7	19,2	4,6	1,6	2,53
Úplné rodiny bez detí	x	55,2	27,1	14,3	2,4	0,9	2,67
Úplné rodiny s deťmi	x	x	33,3	49,9	12,7	4,2	3,90
Neúplné rodiny bez detí	x	64,5	27,1	5,6	1,7	1,2	2,49
Neúplné rodiny s deťmi	x	55,5	34,7	7,3	1,6	0,9	2,59
Viacčlenné nerodinné domácnosti	x	80,1	15,2	2,8	1,0	0,8	2,30
Domácnosti jednotlivcov	100,0	x	x	x	x	x	1,00
Spolu	29,0	24,2	20,0	18,0	5,7	3,1	2,60

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

8.6 Faktické manželstvá a vzdelanie

Faktické manželstvá sú konštruované na základe deklarácie vzťahu druh, družka k prednostovi domácnosti, pričom v typológii cenových domácností sú zaradované medzi úplné rodinné domácnosti. Podľa prítomnosti závislých detí potom ich následne rozdeľujeme klasicky na s alebo bez závislých detí. Druhom resp. družkou pritom môže byť osoba bez ohľadu na jej rodinný stav. Nezanedbateľnými sú aj prípady, keď kohabitáciu vytvára ženatý muž alebo vydatá žena.

Faktické manželstvá tak predstavujú z pohľadu koncepcie cenzovej domácnosti také súžitia dvoch vzájomne nezosobášených osôb, ktoré spoločne bývajú, hospodária a v sčítaní daný stav slobodne deklarovali. Keďže uvedený koncept zachytáva len určitú časť zo širokej škály rôznych typov partnerských súžití, preto výsledky prezentujú len tie faktické manželstvá, ktoré bolo možné sčítaniach konštruovať na základe vyššie spomenutých podmienok. Na tomto mieste musíme pripomenúť, že v poslednom sčítaní obyvateľov z roku 2011 už neplatilo, že kohabitanti musia mať aj spoločné trvalé bydlisko v byte, v ktorom žijú. Vzhľadom na túto výraznú metodickú odlišnosť budeme analyzovať len výsledky posledného cenzu.

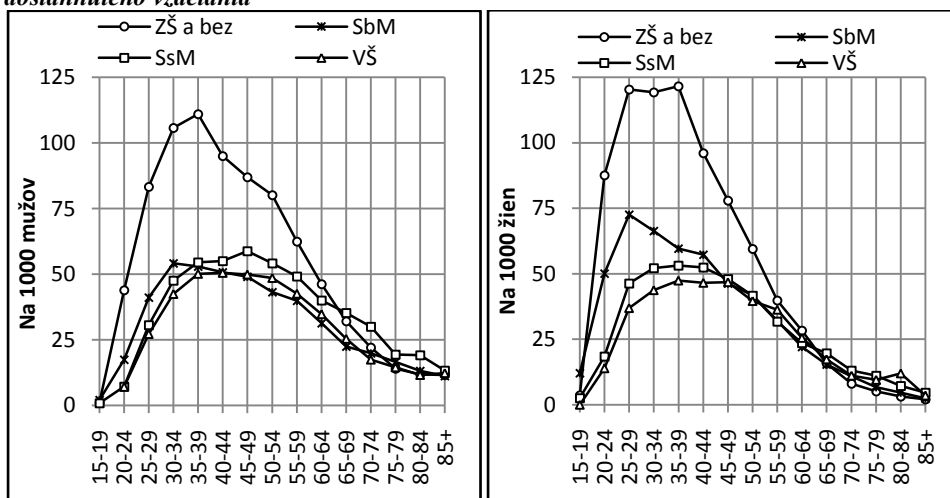
Kohabitácie predstavujú v zjednodušenej podobe takú formu spoluzitia dvoch osôb opačného pohlavia, ktoré dlhší časový úsek žijú vo zväzku podobajúcom sa manželstvu, spoločne hospodária, bývajú, majú pravidelné intímne sexuálne kontakty, a to bez toho, aby uzavreli manželstvo (Rabušic 2001, Mládek a Širočková 2004). Vo väčšine prípadov tieto vzťahy nemajú charakter prechodných či náhodných súžití, ale sa vyznačujú viacerými znakmi manželských zväzkov, ako napr. spoločné bývanie, hospodárenie, plánovanie budúcnosti, či pravidelný sexuálny život (Možný a Rabušic 1992).

Úloha a význam nezosobášených spoluzití na Slovensku, ako aj v ďalších európskych krajinách v posledných desaťročiach sa výrazne zvyšuje (Džambazovič a Šprocha 2017, Cherlin, 2004, Kiernan 2002). Okrem samotného nárastu počtu a intenzity formovania kohabitácií výsledky posledných sčítaní poukazujú aj na určité zmeny v štruktúre kohabitujúcich osôb na Slovensku (napr. Mládek a Širočková 2004, Pilinská a kol. 2004, Šprocha a kol. 2014, Džambazovič a Šprocha 2017). Kohabitácie dlhodobo boli najviac rozšírené u starších (rozvedených, ovdovených) partnerov (napr. Bartoňová 1984, Mládek a Širočková 2004, Pilinská a kol., 2005). Z hľadiska typológie šlo o porozvodové (postmanželské) kohabitácie. Kohabitácie mladých slobodných osôb boli skôr výnimkou. Ak vôbec vznikali išlo obyčajne len o krátkodobú záležitosť v podobe snúbeneckého spoluzitia (Džambazovič a Šprocha 2017). Zmeny rodinného a reprodukčného správania (pokles sobášnosti, jej odkladanie do vyššieho veku, nárast podielu nemanželských detí a pod.) predstavujú súhrn faktorov, ktoré viac menej majú za následok rozšírenie kohabitácií medzi mladšími, slobodnými osobami, ako prvej formy korezidenčného zväzku v porovnaní so predchádzajúcim štandardom priameho vstupu do manželstva (Šťastná a Palonciová 2011, Kreidl a Štípková 2012).

Vzťah medzi kohabitáciami a najvyšším dosiahnutým vzdelaním nie je jednoznačne definovaný, a tiež sa ukazuje, že dochádza k jeho pomerne značnej premene v čase a v priestore (Šprocha a Ďurček 2017). Na území Slovenska niektoré parciálne výsledky (napr. Mládek a Širočková, Džambazovič a Šprocha 2017) ukazujú, že vzťah medzi vzdelaním a intenzitou vytvárania kohabitácií je do značnej miery inverzný. Potvrdila to aj analýza výsledkov posledného sčítania obyvateľov z roku

2011. Predovšetkým u kohabitujúcich žien platilo, že čím vyššie vzdelanie, tým nižšia intenzita formovania faktických manželstiev. U oboch pohlaví však jednoznačne platí, že významné rozdiely existujú najmä medzi skupinou osôb so základným vzdelaním a bez vzdelania a s ostatnými vzdelanostnými skupinami. Preto ako môžeme vidieť na obr. 133 a 134, šanca, že muž alebo žena so základným vzdelaním bude žiť v kohabitácii, bola v takmer všetkých vekových skupinách výrazne vyššia.

Obr. 133 a 134: Intenzita vytvárania kohabitácií mužmi a ženami podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2011, triedenie a výpočty autorov

Vrchol pritom nachádzame u mužov vo veku 35–39 rokov, kým u žien je to v širšom intervale 25–39 rokov. So značným odstupom za osobami s najnižším vzdelaním nasledujú muži so stredoškolským vzdelaním s maturitou s výnimkou prvej polovice reprodukčného veku, kde vyššiu intenzitu majú osoby s neúplným stredoškolským vzdelaním. U žien práve táto vzdelanostná skupina má vyššie šance na formovanie kohabitácií až do konca reprodukčného obdobia. Z uvedeného je tiež zrejmé, že najmenšiu intenzitu vo všeobecnosti dosahujú najvzdelanejšie osoby, no diferencie medzi vzdelanostnými skupinami najmä vo vyššom veku sú už pomerne malé.

9. Odhad vývoja sobášnosti a plodnosti a vzdelanie osôb

Posledným cieľom našej monografie je vytvoriť model možného vývoja podielu slobodných osôb, konečnej plodnosti a štruktúry žien podľa počtu narodených detí v kombinácii s rokom narodenia a najvyšším dosiahnutým vzdelaním na konci reprodukčného veku (po dovŕšení 50. roku života). Je potrebné si pritom uvedomiť, že posledné sčítanie z roku 2011 poskytovalo tieto informácie len pre kohorty osôb zo začiatku 60. rokov. Tie však väčšinu svojho reprodukčného obdobia prežili v minulom režime a celospoločenská transformácia po roku 1989 sa na charaktere ich rodinného a reprodukčného správania v podstate nepodpísala. Ako ukazujú viaceré analýzy (napr. Potančoková 2008, Šprocha 2016, Šprocha a Tišliar 2016), prvými kohortami zasiahnutými týmito zmenami boli až osoby narodené v druhej polovici 60. rokov. Práve vďaka kombinácii retrospektívneho bilančného modelu a predikcie (pozri kapitola 3) sme sa pokúsili vytvoriť obraz o možnom vývoji predmetných štruktúr a konečnej plodnosti žien narodených od polovice 60. rokov do roku 1985.

Výsledky SODB 2011 v kombinácii s intercenzálnym modelom odhadu predmetných populačných štruktúr do súčasnosti (k 31.12.2017) dokážu pomerne presne určiť zastúpenie slobodných, ako aj paritnú štruktúru žien najstarších transformačných kohort. Ide najmä o osoby narodené v druhej polovici 60. a na začiatku 70. rokov, ktoré sú vzhľadom na svoj vek v súčasnosti v poreprodukčnom resp. na konci reprodukčného veku (45 rokov a viac). V ich prípade, ako už bolo spomenuté vyššie, vzhľadom na nízke pravdepodobnosti sobáša alebo narodenia ďalšieho dieťaťa v tomto veku sa väčšie zmeny do konca reprodukčného obdobia už nedajú očakávať. Situácia v mladších transformačných kohortách je však celkom odlišná a dynamizujúca rekuperácia v posledných rokoch môže ešte významnou mierou ovplyvniť výsledné hodnoty. Platí to najmä v prípade osôb narodených v prvej polovici 80 rokov, ktoré sú svojím vekom (predovšetkým u vzdelanejších mužov a žien) vo fáze vyznačujúcej sa zvýšenou intenzitou sobášnosti a rodenia detí. Miera neurčitosti pripravenej projekcie je preto u týchto skupín najvyššia a získané výsledky je potrebné vnímať skôr ako odhad - simuláciu možného vývoja založeného na základe doterajších poznatkov. Ako sme uviedli v kapitole 3, hlavným vstupom projekcie sú pravdepodobnosti sobáša slobodnej osoby podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania a roku narodenia a v prípade plodnosti je to pravdepodobnosť narodenia prvého resp. ďalšieho dieťaťa žene podľa roku narodenia a jej vzdelania. V oboch prípadoch sa opierame o znalosť vývoja týchto pravdepodobností v príslušných generáciách do roku 2018, ako aj samotných medzigeneračných zmien. Na základe týchto poznatkov bol následne vypracovaný

odhad pre každú generáciu až do dovŕšenia 50. roku života (konca reprodukčného obdobia). Pracujeme s jedným scenárom, ktorý simuluje možný vývoj predmetných ukazovateľov na základe známych pravdepodobností vždy o jeden rok staršej generácie pre nasledujúci projekčný krok.

9.1 Odhad podielu slobodných osôb podľa vzdelania vo veku 50 rokov

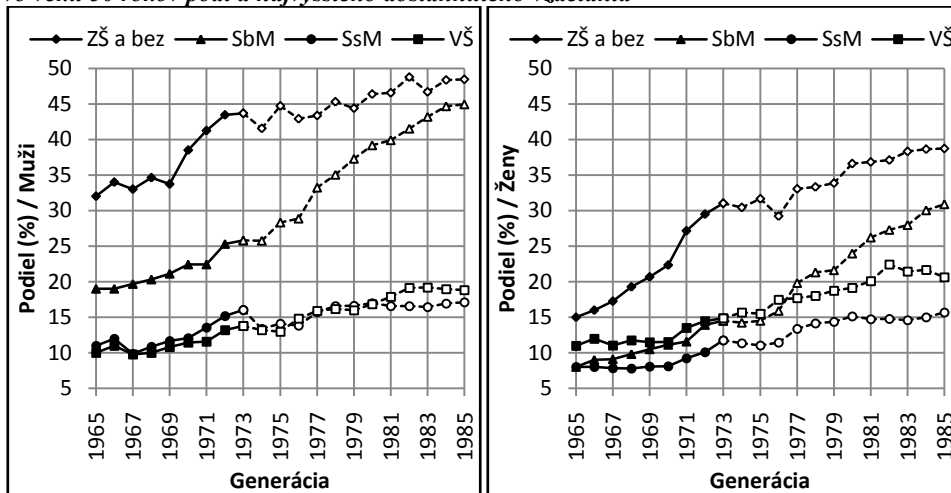
Získané výsledky projekcie zastúpenia slobodných mužov a žien v spojitosti s ich najvyšším dosiahnutým vzdelaním vo veku 50 rokov v generáciách 1965–1985 prezentujú obr. 135 a 136. Odhadovaná úroveň podielu slobodných mužov po skončení reprodukčného obdobia u najmladších zo sledovaných generácií v porovnaní s bilancovanou hodnotou do konca roku 2018 a čiastočne aj údajmi zo sčítania 2011 ukazuje na skutočnosť, že u mužov s nízkym vzdelaním sa prevažná časť prvých vstupov do manželstva realizuje stále v mladom veku a šance na sobáš v druhej polovici reprodukčného veku sú už pomerne nízke. Znamená to tiež, že práve muži s nanajvyš základným, ako aj stredoškolským vzdelaním bez maturity v najväčšej miere zostanú do dovŕšenia 50. roku života slobodní. Odhad pre generácie z prvej polovice 80. rokov dokonca hovorí, že by mohlo ísť o takmer polovicu mužov so základným vzdelaním alebo bez vzdelania a viac ako 40 % osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity (pozri obr. 135). Súčasne je tiež zrejmé, že práve v týchto vzdelanostných skupinách môžeme očakávať najvýraznejší medzigeneračný nárast podielu trvalo slobodných.

Odlíšnou by mala byť situácia u vzdelanejších mužoch. U osôb s vysokoškolským vzdelaním a najmä stredoškolským vzdelaním s maturitou by pri naplnení očakávaného vývojového scenára podiel trvalo slobodných mužov nemusel tak dramaticky vzrásť. Určité zvýšenie váhy osôb, ktoré nevstúpia ani raz do manželstva pred koncom reprodukčného veku, je možné predpokladať aj u týchto vzdelanostných skupín, no podiel trvalo slobodných mužov s maturitou narodených v prvej polovici 80. rokov by mohol zostať pod 20% hranicou a u osôb s terciárnym vzdelaním by sa k tejto úrovni priblížil (obr. 135).

Získané výsledky naznačujú, že v mužskej populácii by transformácia sobášneho správania mala síce priniesť medzigeneračné zvýšenie podielu trvalo slobodných smerom k najmladším analyzovaným generáciám, no súčasne by sa v tomto procese mal prejaviť pomerne značný diferenciačný vplyv najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Z hľadiska pozorovaných dlhodobých rozdielov by v podstate nemalo dôjsť k ich zmene a samotná transformácia by ich mala ešte zvýrazniť. Preto môžeme očakávať, že aj u najmladších generácií zostanú vzdelanejší muži vystavení ďaleko menšiemu riziku života mimo manželstvo, ako tomu bude v prípade osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity a ešte viac len so základným vzdelaním. Títo muži aj vzhľadom na čoraz väčší príklon k vyšším formám vzdelania v populácii a pretrvávajúcej značnej vzdelanostnej homogamii pri výbere manželského partnera

(napr. Katrňák 2008, Katrňák a kol. 2006) budú predstavovať čoraz menej atraktívnych potenciálnych aktérov na sobášnom trhu.

Obr. 135 a 136: Odhad podielu slobodných mužov a žien narodených v rokoch 1965–1985 vo veku 50 rokov podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Pozn.: prerušované čiary s prázdnyimi značkami predstavujú odhadované hodnoty
Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

U žien by sa situácia mala pri naplnení vývojového scenára vyvíjať veľmi podobne ako v mužskej časti populácie. Predpokladaný medzigeneračný nárast podielu trvalo slobodných smerom k najmladším transformačným kohortám sa prejavuje a prejaví vo všetkých vzdelanostných skupinách. Aj v tomto prípade však úroveň dosiahnutého vzdelania bude zohrávať dôležitú úlohu v dynamike tohto procesu. Výsledky projekcie prezentované na obr. 136 poukazujú na zvyšujúci sa podiel slobodných žien po dovŕšení 50. roku života predovšetkým v nižších vzdelanostných skupinách. Ich podiel bude signifikantne nižší v porovnaní s rovnako vzdelanými mužmi. Na druhej strane aj v ich prípade však môžeme pri naplnení odhadu očakávať, že u žien narodených v polovici 80. rokov so základným vzdelaním a bez vzdelania až takmer 40 % zostane žiť trvalo mimo manželský zväzok a u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity by sa tento podiel mohol vyšplhať na približne 30 %. Opätovne tiež identifikujeme významný vplyv odlišného časovania manželských štartov v týchto vzdelanostných skupinách a s tým spojená ďaleko nižšia šanca na vydaj v druhej polovici reprodukčného veku v porovnaní so vzdelanejšími osobami. U mužov, ako aj u žien s nízkym a veľmi nízkym vzdelaním tak platí, že ak nevstúpia do manželstva v mladom veku, potom sú ich šance na sobáš pomerne nízke, a tieto osoby zostávajú bez skúseností so životom v manželstve. V ženskej časti populácie tiež transformácia sobášneho správania pravdepodobne prinesie tiež zvrátenie jedného dlhodobého platného javu. Ide o častejší výskyt trvalo

slobodných žien s vyšším vzdelaním. Výsledky projekčného modelu síce poukazujú, že aj u osôb so stredoškolským vzdelaním s maturitou a vysokoškolským vzdelaním dôjde k nárastu trvalo slobodných, no ich zastúpenie bude výrazne nižšie v porovnaní s ostatnými vzdelanostnými stupňami. Postupne by sa tak mal vytvoriť scenár, keď najnižší podiel slobodných žien vo veku 50 rokov by mali dosahovať skupiny s maturitou, pričom ich váha by v najmladších transformačných generáciách mohla mierne prekračovať hranicu 15 % (obr. 136). U žien s terciárnym vzdelaním by sa zastúpenie slobodných mohlo u osôb narodených v prvej polovici 80. rokov stabilizovať tesne nad hranicou jednej pätiny (obr. 136). Zdá sa tak, že aj napriek najdlhšiemu odkladaniu vstupov do manželstva by sa prevažná väčšina vzdelanejších žien napokon predsa len mohla vydať, kým menej vzdelané osoby zostanú častejšie do dovŕšenia reprodukčného veku mimo manželský zväzok a budú pravdepodobne vyhľadávať (alebo budú nútené akceptovať) život v iných formách párového spolužitia. Do určitej miery to už v súčasnosti potvrdzujú aj výsledky diferenčnej analýzy kohabitácií (pozri kapitola 8), kde práve najmenej vzdelané osoby sú najčastejšími členmi takýchto spolužití na Slovensku.

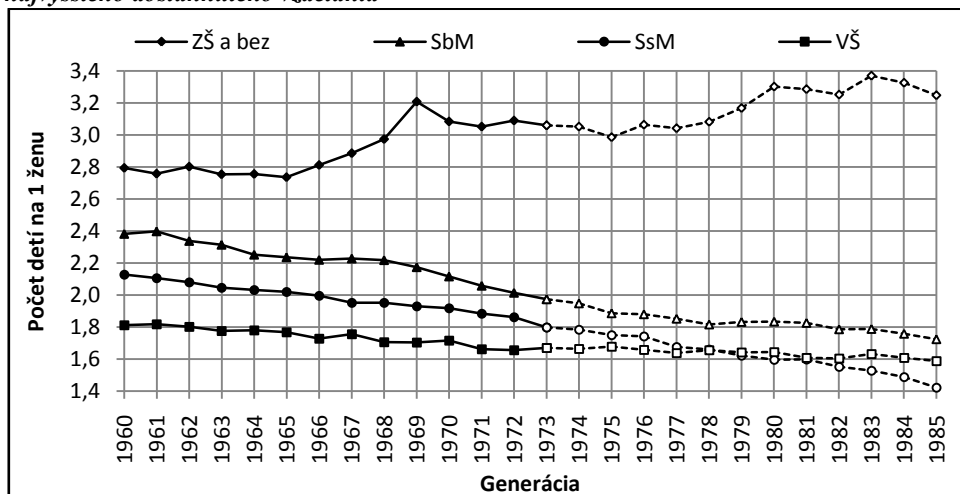
9.2 Odhad konečnej plodnosti a štruktúry žien podľa parity a vzdelania

Kombinácia prognózovaného vývoja generačných pravdepodobností narodenia ďalšieho dieťaťa (v prípade bezdetných žien prvého dieťaťa) v kombinácii s odhadovanou štruktúrou žien podľa parity a vzdelania v príslušných generáciách do dovŕšenia 50. roku života umožňuje vytvoriť obraz o možnom budúcom vývoji konečnej plodnosti, ako aj štruktúre žien podľa počtu narodených detí (parity). S ohľadom na fázu reprodukcie, v ktorej sa jednotlivé generácie nachádzali na konci roku 2018, je potom zrejmé, že predpokladané zmeny oproti súčasnému odhadovanému stavu budú s najväčšou pravdepodobnosťou najmenšie v generáciách, ktoré sú dnes v poslednej dekáde reprodukčného obdobia. Ide predovšetkým o osoby narodené na konci 60. a v prvej polovici 70. rokov. Ako ukazujú získané projekčné výsledky ich predikovaná konečná plodnosť, ako aj štruktúrne charakteristiky sa len v minimálnej miere budú líšiť od súčasného odhadovaného stavu. Aj v tomto prípade však platí, že väčšie rozdiely sa dajú očakávať u špecifickej skupiny žien s najnižším vzdelaním, u ktorých významnou zložkou sú pôrody tretích a ďalších detí, čiže šance na narodenie ďalšieho dieťaťa sú v porovnaní s ostatnými vzdelanostnými skupinami vyššie aj v poslednej dekáde reprodukčného veku.

Z pohľadu predpokladanej konečnej plodnosti žien a najvyššieho dosiahnutého vzdelania sa s výnimkou osôb s nanajvyšším základným vzdelaním očakáva ďalší medzigeneračný pokles realizovanej plodnosti. V prípade špecifickej a čoraz viac selektívnej skupiny žien s veľmi nízkym vzdelaním však vzhľadom na úroveň a vývoj pravdepodobností narodenia ďalšieho dieťaťa (a najmä tretích a ďalších detí) je možné predpokladať postupný nárast hodnôt konečnej plodnosti. Pri tomto vývoji

je potrebné si uvedomiť, že smerom k najmladším generáciám dochádza k čoraz väčšej selekcii v tejto vzdelanostnej skupine, ktorá predstavuje jednoznačne marginalizovaný spôsob ukončovania vzdelanostných dráh typický skôr pre špecifické skupiny osôb (napr. Rómky, osoby zo znevýhodneného prostredia a pod.). U žien s vyšším ako základným vzdelaním výsledky projekčného modelu poukazujú na pokračujúci medzigeneračný pokles plodnosti. Najdynamickejšie by pri naplnení projekčných scenárov realizovaná plodnosť mala klesnúť u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou nasledovaná skupinou žien so strednou školou bez maturity. Len veľmi mierny pokles identifikujeme u najvzdelanejších osôb (pozri obr. 137). Zdá sa, že aj napriek výraznému poklesu realizovanej plodnosti u absolventiek vysokých škôl v mladšom veku predovšetkým v dôsledku programovaného odkladania rodenia detí, v druhej polovici reprodukčného obdobia by sa týmto osobám mohlo pri známom a predpokladanom nastavení pravdepodobností narodenia ďalšieho dieťaťa podariť veľkú časť z týchto odložených reprodukčných zámerov naplniť. U menej vzdelaných osôb (s výnimkou žien so základným vzdelaním) je však proces dobiehania značne zredukovaný. Aj preto by sme u najmladších transformačných generácií mohli byť svedkami situácie, keď najnižšiu konečnú plodnosť by dosahovali ženy s úplným stredoškolským vzdelaním. Súčasne by sa tiež rozdiel medzi vysokoškolsky vzdelanými osobami a osobami s neúplným stredoškolským vzdelaním mohol výrazne zmenšiť. Všetky vzdelanostné skupiny (s výnimkou osôb so základným vzdelaním a bez vzdelania) by pri naplnení predpokladaných vývojových scenárov mali úroveň konečnej plodnosti signifikantne pod hranicou dvoch detí (obr. 137).

Obr. 137: Odhad vývoja konečnej plodnosti žien narodených v rokoch 1960–1985 podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Pozn.: prerušované čiary s prázdnyimi značkami predstavujú odhadované hodnoty

Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

Proces odkladania rodenia detí do vyššieho veku sa najvýraznejšie prejavuje u prvých detí, no vzhľadom na previazanie jednotlivých prechodov medzi paritami zasahuje aj časovanie plodnosti druhých a ďalších detí. Starnutie profilu plodnosti pri súčasne biologických obmedzeniach reprodukcie vytvárajú podmienky pre možný rast konečnej bezdetnosti. Ako sme ukázali vyššie, tá bola dlhodobo na Slovensku na relatívne nízkej až veľmi nízkej úrovni, pričom len ženy s vysokoškolským a čiastočne aj nanajvýš základným vzdelaním boli častejšie vystavené riziku, že sa nikdy nestanú matkami.

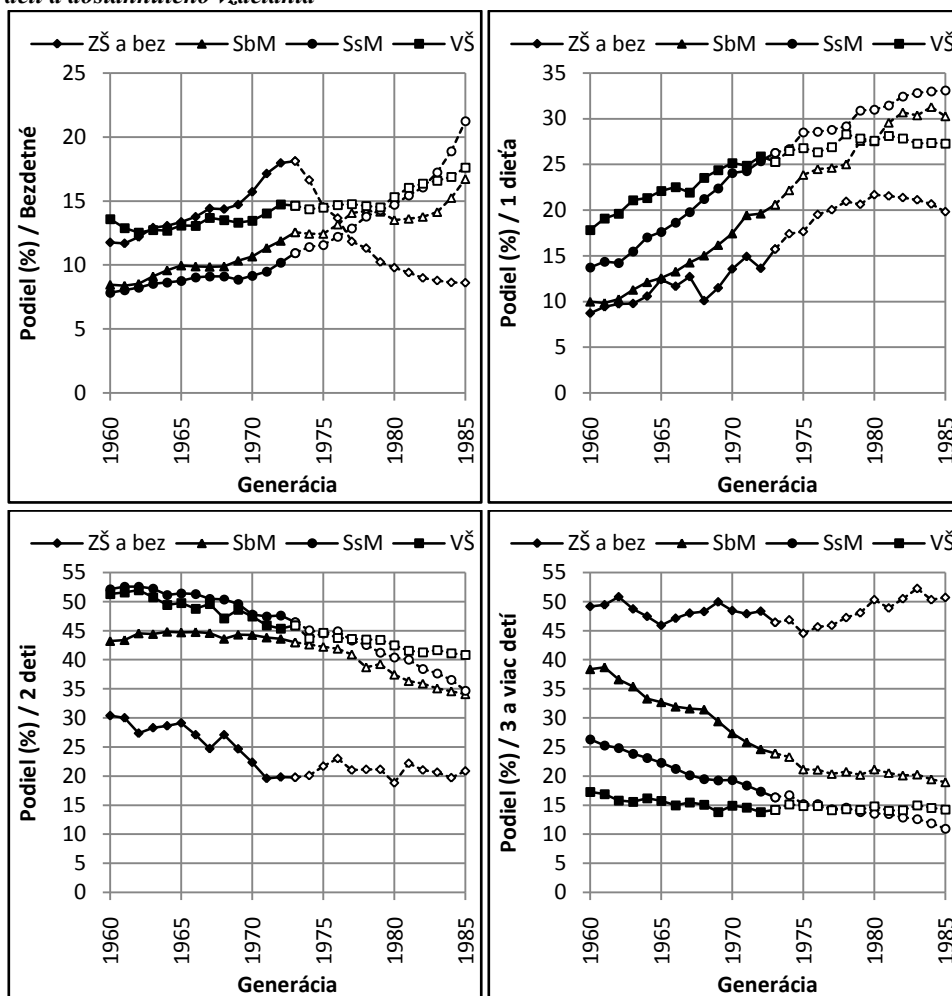
Projekcia budúceho vývoja konečnej generačnej bezdetnosti ukazuje, že bezdetnosť sa s najväčšou pravdepodobnosťou stane súčasťou životných dráh väčšej časti žien, a to bez ohľadu na ich dosiahnuté vzdelanie. Určitou výnimkou môže byť špecifická skupina mladších generácií žien s najnižším vzdelaním (pozri obr. 138), u ktorých by sa bezdetnosť mohla dostať pod hranicu 10 %. Naopak najčastejšie môžeme podľa výsledkov projekcie očakávať úplnú absenciu biologického materstva u žien s maturitou. Pomerne výrazne by bezdetnosť mohla vzrásť aj u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity a priblížiť sa tak vysokoškoláčkam (obr. 138).

Veľmi dôležitým aspektom budúceho vývoja reprodukcie žien narodených v 70. a prvej polovici 80. rokov sa stane jednodetnosť. Táto ešte donedávna pomerne nevýrazná reprodukčná stratégia sa podľa výsledkov našej projekcie stane dôležitou súčasťou reprodukčných dráh najmä stredoškolsky vzdelaných žien. U absolventiek vysokých škôl, ktoré tradične patrili k hlavným nositeľkám tohto modelu, s najväčšou pravdepodobnosťou tiež dôjde k nárastu zastúpenia osôb s práve jedným dieťaťom, no tento trend nebude tak dramatický ako u stredoškolsky vzdelaných žien (obr. 139). Jednodetnosť sa zvýši pravdepodobne aj u žien s najnižším vzdelaním, no naďalej zostane spomedzi všetkých vzdelanostných skupín najmenej častým javom (bližšie obr. 139).

Model dvojdetnej rodiny na Slovensku našiel svoje maximálne uplatnenie u žien narodených v prvej polovici 60. rokov (pozri napr. Potančoková a kol. 2008, Potančoková 2008, Šprocha a Tišliar 2016). Bol doménou predovšetkým osôb s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. Ako sme uviedli vyššie, v ich prípade viac ako polovica žien mala práve dve deti. Najmenší podiel dosahovali ženy s dvomi deťmi v skupine osôb s nanajvýš základným vzdelaním. Postupné medzigeneračné znižovanie pravdepodobností narodenia druhého dieťaťa sa podľa výsledkov našej projekcie následne prejaví aj v poklese zastúpenia tejto skupiny v podstate bez ohľadu na dosiahnuté vzdelanie. Pri naplnení týchto predpokladov by sa najčastejším tento reprodukčný model stal u osôb s terciárnym vzdelaním (obr. 140). Veľmi rýchly pokles jeho zastúpenia pritom môžeme očakávať predovšetkým

u žien s maturitou. U stredoškolsky vzdelaných osôb narodených v prvej polovici 80. rokov by sa tak podiel žien s dvoma deťmi a jedným dieťaťom v podstate vyrovnal. S výnimkou žien s najnižším vzdelaním, kde by sa podiel osôb s tromi a viac deťmi mohol opäťovne vrátiť k hranici 50 %, sa tento model reprodukcie postupne stane vo všetkých vzdelanostných skupinách viac menej okrajovou záležitosťou. V prípade absolventiek vysokých škôl a osôb s maturitou zastúpenie tejto skupiny môže v najmladších zo sledovaných generácií klesnúť pod hranicu 15 %. U žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity by bolo očakávané zníženie najvýraznejšie, keďže zastúpenie takýchto osôb by v generáciách z polovice 80. rokov nedosahovalo ani 20 % (pozri obr. 141).

Obr. 138–141: Odhad vývoja štruktúry žien generácií 1960–1985 podľa počtu narodených detí a dosiahnutého vzdelania

Pozn.: prerušované čiary s prázdnyimi značkami predstavujú odhadované hodnoty
Zdroj údajov: ŠÚ SR, výpočty autorov

Záver

Zloženie obyvateľstva podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania predstavuje na Slovensku jednu z najrýchlejšie sa meniacich populačných štruktúr. Platí to predovšetkým pre najmladšie generácie mužov a žien, ktoré sú súčasne hlavnými aktérmi v otázkach demografickej reprodukcie. Rovnako aj samotný populačný vývoj a predovšetkým rodinné a reprodukčné správanie po roku 1989 zaznamenalo na Slovensku viaceré historicky jedinečné zmeny. Ako pritom ukazujú mnohé zahraničné štúdie, práve vzdelanie predstavuje jeden z najvýznamnejších a najčastejšie reflektovaných faktorov intenzity, časovania a charakteru reprodukcie a je považovaný za dôležitý diferenciačný znak.

Predlžovanie štúdia najmä z dôvodu snáh mužov a predovšetkým žien o získanie, čo najvyššieho vzdelania je súčasťou celkovej premeny vzdelanostných dráh mladých generácií. Celospoločenská transformácia, zmeny v hospodárstve, presadzovanie znalostnej ekonomiky vytvárajú veľký tlak na kvalitatívnu stránku ľudského kapitálu, čo sa odzrkadľuje aj v medzigeneračnej zmene pohľadu na vzdelanie a jeho hodnotu. Práve vzdelanie sa stáva dôležitým ekonomickým faktorom pre úspech jednotlivca na trhu práce. Preto jedným z hlavných znakov medzigeneračnej transformácie vzdelanostných dráh na Slovensku v posledných takmer troch dekádach sa stal príklon k sekundárnemu a najmä terciárnemu stupňu vzdelania. Dochádza k celkovej rekonštitúcii a časovej heterogenizácii prechodov na ceste k dospelosti, pričom ukončenie vzdelávania je však len jedným z dôležitých životných tranzícií, ktorý zapadá do kontextu strategického odkladania.

Ukazuje sa, že diferenčný vplyv najvyššieho dosiahnutého vzdelania nie je novým javom v demografickom vývoji Slovenska, ale má historický aspekt a prejavuje sa medzigeneračne. Dá sa povedať, že v podstate v každom z analyzovaných demografických procesov (sobášnosť, rozvodovosť, plodnosť a potratovosť) pôsobilo vzdelanie ako významný faktor intenzity, časovania i charakteru.

Vo všeobecnosti sa dlhodobo ukazuje, že s rastúcim vzdelaním žien úroveň realizovanej plodnosti na Slovensku medzigeneračne klesala. Tento negatívny gradient pritom registrujeme vo všetkých kohortách s ukončenou reprodukciou. Smerom k mladším generáciám sa ukazuje, že tento jav nemusí platiť vzhľadom na dynamické znižovanie intenzity rodenia detí ženami so stredoškolským vzdelaním. Naopak v prípade žien so základným vzdelaním sa vplyv čoraz väčšej selekcie tejto početne malej vzdelanostnej skupiny začína prejavovať v podobe medzigeneračného zvyšovania konečnej plodnosti. Dá sa predpokladať, že jednou z hlavných príčin tohto vývoja bude čoraz väčší vplyv špecifického reprodukčného správania osôb z marginalizovaných rómskych komunít na túto vzdelanostnú skupinu.

Z pohľadu štruktúry žien podľa počtu narodených detí a s tým súvisiacich pravdepodobností zväčšenia rodiny sa potvrdzuje, že vzdelanejšie ženy častejšie

inklinovali k rodine s dvomi deťmi. Okrem toho medzi absolventkami vysokých škôl mali tiež častejšie zastúpenie aj bezdetné osoby a osoby s jedným dieťaťom. Naopak menej vzdelané ženy skôr inklinovali k početnejšej rodine a najmenej častým bola v ich prípade jednodetnosť. Dá sa povedať, že ak sa už ženy s nízkym vzdelaním vymanili z pasce bezdetnosti, tak skôr sa stali matkami opakovane.

Aj prierezová analýza plodnosti potvrdila pokles plodnosti vo všetkých vzdelanostných skupinách s výnimkou najmenej vzdelaných žien. Celkovo najväčšie zníženie sa týkalo osôb so stredoškolským vzdelaním. Vplyv vzdelania sa odzrkadlil aj na časovaní a rozložení mier plodnosti. Vo všeobecnosti sa ukázalo, že dlhodobo najskôr sa matkami stávajú ženy s nízkym vzdelaním, majú stabilne nízky priemerný vek pri prvom i druhom pôrode, vysoké šance stať sa matkou opakovane už v mladom veku, ako aj vysokú koncentráciu reprodukcie vo veku do 25 rokov. Dá sa povedať, že v ich prípade sa model časovania reprodukcie zmenil oproti začiatku 90. rokov len minimálne. V ostatných vzdelanostných skupinách došlo k nárastu hodnôt ukazovateľov časovania, poklesu príspevkov plodnosti žien do 25 rokov, presunu väčšej časti realizovanej plodnosti do druhej polovice reprodukčného veku, ako aj rozloženiu maximálnych úrovní do širšieho vekového spektra. Zaujímavosťou je, že najrýchlejšie dochádzalo k procesu odkladania u žien so stredoškolským vzdelaním a rovnako v týchto vzdelanostných skupinách identifikujeme aj najväčšiu úroveň vekovej heterogenizácie reprodukcie. Celkom opačná je z tohto pohľadu situácia u žien s vysokoškolským vzdelaním. Značný posun začiatku realizácie reprodukčných zámerov do veku nad 30 rokov prispieva k pomerne výraznej koncentrácii plodnosti do úzkeho vekového intervalu. Na druhej strane sa však ukazuje, že kým u stredoškolsky vzdelaných žien došlo k výraznému obmedzeniu rodenia prvých a najmä druhých detí, ženy s terciárnym vzdelaním sú v tomto smere celkom úspešné a rekuperácia odložených reprodukčných zámerov prispieva k pomerne priaznivej intenzite rodenia prvých aj druhých detí. Aj vďaka tomu môžeme vidieť pretrvávanie modelu dvojdetnej rodiny.

Vzdelanie matiek sa ukázalo byť tiež veľmi významným diferenciačným znakom z hľadiska legitimity narodených detí. Celkovo síce vo všetkých vzdelanostných skupinách došlo k nárastu podielu detí narodených mimo manželstva, no najvýraznejšie sa tento jav prezentuje u žien s najnižším vzdelaním. V ich prípade už deti narodené nevydatým ženám majú dlhodobo prevahu.

Z hľadiska intenzity umelej i samovoľnej potratovosti sa ukazuje, že najmenej priaznivá situácia je dlhodobo u žien so základným vzdelaním. Tieto osoby najčastejšie využívajú interrupcie na reguláciu veľkosti svojej rodiny a zdá sa, že aj najčastejšie sú vystavené riziku, že ich tehotenstvo skončí spontánnym potratom. Opačná situácia je u žien s vysokoškolským vzdelaním. V dôsledku týchto diferencií potom platí, že vysokoškolsky vzdelané ženy sa vyznačujú najvyšším zastúpením tehotenstiev ukončených pôrodom a naopak najmenej často ich tehotenstvá končia

interrupciou. Naopak ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity a s nanajvyš základným vzdelaním častejšie ukončujú svoje tehotenstvá interrupciou.

Vysoká intenzita sobášnosti sa dlho prejavovala v podstate vo všetkých vzdelanostných skupinách v nízkom zastúpení trvalo slobodných osôb. Rozdiely síce boli pomerne malé, ale aj napriek tomu je zrejmé, že častejšie bez skúseností s manželstvom zostávali muži so základným vzdelaním a ženy s vysokoškolským vzdelaním. Opačná situácia bola u najvzdelanejších mužov, ktorí dlho predstavovali najvyhľadávanejších partnerov na sobášnom trhu.

Smerom k mladším kohortám sa situácia postupne mení. Ukazuje sa, že ak ženy a najmä muži s nízkym vzdelaním nevstúpia do manželstva ešte v mladom a veľmi mladom veku, potom sú ich šance na sobáš pomerne nízke. Výsledkom je tak medzigeneračne rastúci podiel trvalo slobodných osôb najmä medzi osobami s nízkym vzdelaním.

Riziko rozvodu manželstva vzrástlo v posledných desaťročiach vo všetkých vzdelanostných skupinách. Vo všeobecnosti však je nižšie u vzdelanejších osôb, no z hľadiska štruktúry sú rozvedené osoby častejšie práve v skupine mužov a žien s terciárnym vzdelaním.

Pomerne výrazné zmeny v rodinnom a reprodukčnom správaní sa prejavili aj na štruktúre cenových domácností. Zastúpenie domácností osôb s nižším vzdelaním klesá. Vo všeobecnosti však hlavnými znakmi je rast zastúpenia neúplných rodinných domácností a domácností jednotlivcov. Tie sú nadpriemerne zastúpené najmä u osôb s najnižším vzdelaním. Naopak úplné rodiny s deťmi častejšie vytvárajú vzdelanejšie osoby. Naše výsledky tiež potvrdili, že faktické manželstvá sú predovšetkým doménou najmenej vzdelaných osôb. Vzdelanie tiež významne ovplyvňuje prítomnosť iných osôb v domácnosti (napr. zať, nevesta, rodičia, iný príbuzný a pod.), ktoré sú častejšie skôr v prípade osôb s nízkym vzdelaním. Odlišnosť rodinného a najmä reprodukčného správania sa prejavila napokon aj vo veľkosti domácnosti, ktoré sú v priemere väčšie opäť u osôb s nízkym vzdelaním.

Ako ukazujú simulácie možného budúceho vývoja procesov sobášnosti a plodnosti, vplyv dosiahnutého vzdelania by mal významne podmieňovať nielen súčasné generácie osôb na konci reprodukčného veku, ale aj zastúpenie slobodných osôb, realizovanej plodnosti, ako aj štruktúry žien podľa parity v generáciách najviac zasiahnutých procesom celospoločenskej transformácie po roku 1989.

Výsledky našej projekcie pre transformujúce sa skupiny mužov a žien jasne poukazujú na rastúci podiel trvalo slobodných osôb na Slovensku. U oboch pohlaví pôjde najčastejšie o najmenej vzdelané osoby, kým pri najvzdelanejších mužoch a ženách neočakávame taký dramatický nárast absencie života bez manželstva.

Z pohľadu konečnej plodnosti očakávajú simulácie ďalší pokles s výnimkou žien s veľmi nízkym vzdelaním. Najdynamickejšie by tento trend mal prebiehať

u absolventiek stredných škôl, kým u žien s vysokoškolským vzdelaním sa očakáva už len mierny pokles. Hlavnými dôvodmi tohto vývoja by malo byť výrazné zvýšenie podielu bezdetných žien a s jedným dieťaťom v skupine so stredoškolským vzdelaním a pokles podielu detí s dvoma deťmi (najmä u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou) a rodín s tromi a viac deťmi (u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity). Ženy s terciárnym vzdelaním by sa tým stali skupinou najčastejšie sa orientujúcou na dve deti. Okrem toho ich plodnosť by už nebola najnižšia spomedzi sledovaných vzdelanostných skupín, ale tento primát by patril ženám so stredoškolským vzdelaním s maturitou. Výrazne by tiež klesla plodnosť žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity, čím by sa priblížila k realizovanej plodnosti vzdelanejších osôb.

Ukazuje sa, že proces transformácie reprodukčného a rodinného správania je úzko previazaný s dosiahnutým vzdelaním a výraznou mierou modifikuje viaceré známe (alebo aspoň tušené) vzorce reprodukcie. Ich hlbšie poznanie je jedným z dôležitých kľúčov na ceste smerujúcej ku komplexnejšiemu chápaniu zmien v demografickom vývoji Slovenska po roku 1989.

Literatúra

- BAGAVOS, CH.: Education and childlessness: the relationship between educational field, educational level, employment and childlessness among Greek women born in 1955–1959. *Vienna Yearbook of Population Research*, 2010, 8, s. 51–75.
- BAIZÁN, P. - AASSVE, A. - BILLARI, C. F.: Cohabitation, marriage, and first birth: The interrelationship of family formation events in Spain. *European Journal of Population* 19, č. 2, 2003, s. 147-169.
- BARTOŇOVÁ, D.: Faktická manželství v letech 1970 a 1980. *Demografie* 1984, 26, 3, s. 266–269.
- BARTOŇOVÁ, D.: Vývoj cenzových domácností v České republice v poslední třetině 20. století. In: *Demografie*, 2005, 47, 1, s. 1–12.
- BARTOŇOVÁ, D.: Rodiny a domácnosti. In: *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Univerzita Karlova, 2007, s. 63–75.
- BECKER, G.S.: An economic analysis of fertility. In: NBER (ed.). *Demographic and economic change in developed countries*. Princeton: National Bureau of Economic Research, 1960, s. 209–240.
- BECKER, G.S.: *A treatise on the family*. Cambridge: Harvard University Press, 1981.
- BLEHA, B. – VAŇO, B. – BAČÍK, V. (eds.): *Demografický atlas Slovenskej republiky*. Bratislava: Geo-Grafika, 2014.
- BLOSSFELD, H.-P. – HUININK, J.: Human capital investments or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation. *American Journal of Sociology*, 1991, 97, 1, s. 143–168.
- BONGAARTS, J. – BLANC, A.K.: Estimating the current mean age of mothers at the birth of their first child from household surveys, *Population Health Metrics* 13, 25, dostupné na:
<https://pophealthmetrics.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12963-015-0058-9>
- BRZOZOWSKA, Z.: Female education and fertility under state socialism in Central and Eastern Europe. *Population*, 2015, 70, 4, s. 689–725.
- CLELAND, J. – RODRIGUEZ, G.: The effect of parental education on marital fertility in developing countries. *Population Studies*, 1988, 42, 3, s. 419–442.
- DŽAMBAZOVIČ, R.: *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2007.
- DŽAMBAZOVIČ, R. – ŠPROCHA, B.: Kto žije v kohabitáciách na Slovensku? Intenzita vytvárania a charakteristiky kohabituujúcich osôb podľa výsledkov Sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. *Sociológia* 2017, 49, 4, s. 369–404.
- GOURBIN, C.: Fetal Mortality. In: *Demography: Analysis and Synthesis Vol. I.*, 2006, s. 435–455.

- FRIEDMAN, D. – HECHTER, M. - KANAZAWA, S.: Theory of the Value of Children. *Demography* 1994, 31, 3, s. 375-401.
- HAJNAL, J.: European marriage pattern in historical perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Eversley. *Population in History*. Arnold, Londres. 1965, s. 101–143.
- HAKIM, C.: *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century – Preference theory*. New York: Oxford University Press, 2000.
- HÁŠKOVÁ, H.: *Fenomén bezdětnosti*. Praha: SLON. 2009.
- HECHTER, M. – KANZAWA, S.: Sociological Rational Choice Theory. In: *Annual Review Sociology*. 1997, r. 23, s. 191–214.
- HOEM, J.M. – NEYER, G. – ANDERSSON, G.: Education and childlessness. The relationship between educational field, educational level, and childlessness among Swedish women born in 1955-59. *Demographic Research*, 14, 15, s. 331–380.
- CHERLIN, A. J.: The Deinstitutionalization of American Marriage. *Journal of Marriage and Family* 2004, 66, 4, s. 848–861.
- JASILIONIENE A. et al. *Methods Protocol for the Human Fertility Database*. 2015, dostupné z: <http://www.humanfertility.org/Docs/methods.pdf>
- KALINOVÁ, L.: *Sociální vývoj Československa 1969–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998.
- KANTOROVÁ, V.: Education and entry into motherhood: The Czech Republic during the state socialism and the transition period (1970–1997). *Demographic Research*, Special Collection 3, Article 10, 2004, s. 245–274.
- KATRŇÁK, T.: Educational Assortative Mating in the Czech Republic, Slovakia and Hungary between 1976 and 2003. *Sociológia*, 2008, 40, 3, s. 236–257.
- KATRŇÁK, T. – KREIDL, M. – FÓNADOVÁ, L.: Trends in Educational Assortative Mating in Central Europe: the Czech Republic, Slovakia, Poland, and Hungary, 1988–2000. *European Sociological Review*, 2006, 22, 3, s. 309–322.
- KRAVDAL, Ø.: The importance of economic activity, economic potential and economic resources for the timing of first births in Norway. In: *Population Studies* 48, 2, 1994, s. 249–267.
- KIERNAN, K.: Cohabitation in Western Europe: Trends, Issues, and Implications. In: Booth, A. – Crouter, A. C. – Landale, N. S.: *Just Living Together: Implication of Cohabitation on Families, Children, and Social Policy*. NJ: Erlbaum, 2002, s. 3–31.
- KLESMENT, M. – RAHNU, L. – PUUR, A. – SAKKEUS, L.: Varying association between education and second births in Europe: Comparative analysis based on the EU-SILC data. *Demographic Research*, 31, 27, s. 813–860.
- KOHLER, H.-P. – BILLARI, F. C. – ORTEGA, J. A.: The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s. *Population and Development Review*. 2002, 28, 4, s. 641–680.

- KREIDL, M. – ŠTÍPKOVÁ, M.: Postavení nesezdaných soužití vtranzici do dospělosti. In: Hašmanová Marhánková, J. – Kreidl, M. (eds.): Proměny partnerství. Životní dráhy a partnerství v české společnosti. Praha: SLON, 2012, s. 73–93.
- KUČERA, M.: Populace České republiky 1918–1991. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994.
- KUČERA, M. – KALIBOVÁ, K.: Typologie domácností a rodin. In: Z. Pavlík (ed.) Populační vývoj České republiky 1994. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 91–96.
- LESTHAEGHE, R.: The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*, 2010, 36, 2, s. 211–251.
- LESTHAEGHE, Ron. The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2014, 111, 51, s. 18112–18115.
- LONDÁKOVÁ Pochybné rovnostárstvo. *Ženy za socializmu. História revue*, 2004, 9–10, s. 33–36.
- LYNGSTAD, T.H.: The Impact of Parents' and Spouses' Education on Divorce Rates in Norway. *Demographic Research*, 2004, 10, 5, s. 121–142.
- MAJO, J. – ŠPROCHA, B.: Storočie populačného vývoja Slovenska II: populačné štruktúry. Bratislava: INFOSSTAT, 2016.
- McDONALD, P.: Gender equity, social institutions and the future of fertility. *Journal of Population Research* 2000a, 17, 1, s. 1-16.
- McDONALD, P.: Gender Equity in Theories of Fertility Transition. *Population and Development Review* 2000b, 26, č. 3, s. 427-439.
- MERZ, E.M. – LIEFBROER, A.: Report on analysis of ESS data on cross-national differences in perceived norms concerning fertility-related behaviour. Vienna: Vienna Institute of Demography, 2009.
- MILLS, M. – RINDFUSS, R. R. – McDONALD, P. – te VELDE, E.: Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives. *Human Reproduction Update*, 2011, 17, 6, s. 848–860.
- MLÁDEK, J. – ŠIROČKOVÁ, J.: Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spolužitia obyvateľstva Slovenska. *Sociológia*, 2004, 36, 5, s. 423–454.
- MOŽNÝ, I.: Rodina vysokoškolsky vzdelaných manželů. Brno: Universita J. E. Purkyně v Brně, 1983.
- MOŽNÝ, I. – RABUŠIC, L.: Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia. *Sociologický časopis* 28, Special Issue, 1992, pp. 107–117.
- NÍ BROLCHAÍN, M. – BEAUJOUAN, É.: Fertility postponement is largely due to rising educational enrolment. *Population Studies*, 2012, 66,3, s. 311–327.
- NEYER, G. – HOEM, J.M.: Education and permanent childlessness: Austria vs. Sweden; a research note. MPIDR Working Paper WP 2008-007, 2008.

- ONO, H.: Husbands' and wives' resources and marital dissolution. *Journal of Marriage and the Family*, 1998, 60, s. 674–689.
- OSIEWALSKA, B.: Childlessness and fertility by couples' educational (in)equality in Austria, Bulgaria and France. *Demographic Research*, 2017, 37, 12, s. 325–362.
- PILINSKÁ, V. a kol.: Demografická charakteristika rodiny. Bratislava: INFOSTAT, 2005.
- POTANČOKOVÁ, M.: Plodnosť žien na Slovensku v období rokov 1950–2007 v generačnom pohľade. Bratislava: INFOSTAT, 2008.
- POTANČOKOVÁ, M.: Potratovosť. In: B. Vaňo (ed.) *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT, 2009, s. 33–40.
- POTANČOKOVÁ, M. – VAŇO, B. – PILINSKÁ, V. – JURČOVÁ, D.: Slovakia: Fertility between tradition and modernity. In: Frejka, T. – Hoem, I. – Sobotka, T. – Toulemon, L. (eds.). *Childbearing trends and policies in Europe*. Demographic research 19, Special collection 7, 2008, s. 973–1018.
- RABUŠIC, L.: Kde ty všechny děti jsou? (Porodnost v sociologické perspektivě). Praha: SLON, 2001.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J.: Změny v generační plodnosti v České republice se zaměřením na vzdělání žen. *Demografie*, 2004, 46, 2, s. 77–90.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J.: Diferenční plodnost v České republice podle rodinného stavu a vzdělání v kohortní perspektivě. In: Hamplová, D. – Rychtaříková, J. – Pikálková, S. (eds.): *České ženy. Vzdělání, partnerství, reprodukce*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2003, s. 40–82.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Je % nemanželsky narozených v ČR projevem westernizace? In: *Demografie info*. 2007. Dostupné z http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=430
- SOBOTKA, T.: Re-Emerging Diversity: Rapid Fertility Changes in Central and Eastern Europe After the Collapse of the Communist Regimes. In: *Population (English Edition)*, 2003, 58,4/5, s. 451–485.
- SOBOTKA, T.: Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen. 2004, s. 196–199.
- SOBOTKA, T.: Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. In: *Historical Social Research*, 2011, 36, 2, s. 246–296.
- SOBOTKA, T. – ŠTASTNÁ, A. – ZEMAN, K. – HAMPLOVÁ, D. – KANTOROVÁ, V.: Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. *Demographic Research*, 19, 14, 2008, s. 403–454.
- SOBOTKA, T. – SKIRBEKK, V. – PHILIPPOV, D.: Economic Recession and Fertility in the Developed World. *Population and Development Review* 2011, 37, 2, s. 267–306.

- SOBOTKA, Tomáš – ZEMAN, Kryštof – LESTHAEGHE, Ron – FREJKA, Tomas. Postponement and recuperation in cohort fertility: new analytical and projection methods and their application. In: European Demographic Research Papers 2011-2, Vienna: Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences.
- STLOUKAL, L. Understanding the 'abortion culture' in Central and Eastern Europe. In H. P. David (ed.) From Abortion to Contraception: A Resource to Public Policies and Reproductive Behaviour in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1999, s. 23–37.
- ŠPROCHA, B.: Vývoj vzdelanostnej štruktúry a vzdelávania na Slovensku. Slovenská štatistika a demografia, 2010, 20, 1, s. 3–30.
- ŠPROCHA, B.: Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja. Bratislava : PÚ SAV, INFOSTAT, 2014.
- ŠPROCHA, B.: Transformácia reprodukčného správania a rodinné domácnosti na Slovensku. In: I. Chorvát, Ivan – R. Džambazovič (eds.) Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume. Bratislava: STIMUL, 2015, s. 73–77.
- ŠPROCHA, B.: Transformácia sobášnosti slobodných v Českej a Slovenskej republike v prierezovom a kohortnom pohľade. Demografie, 2016, 58, 3, s. 237–238.
- ŠPROCHA, B.: Prechody do dospelosti na Slovensku v priestorovej perspektíve podľa sčítania obyvateľov 1991 a 2011. Geografický časopis, 2018, 70, 2, s. 117–140.
- ŠPROCHA, B. – ĎURČEK, P.: Rómovia na Slovensku v sčítaniach obyvateľov 1980 – 2011. Bratislava: INFOSTAT, 2017.
- ŠPROCHA, B. – ĎURČEK, P.: Hodnotenie priestorových aspektov kohabitácií na Slovensku. Geographia Cassoviensis IX, 2017, 1, s. 70–88.
- ŠPROCHA, B. – POTANČOKOVÁ, M.: Vzdelanie ako diferenčný faktor reprodukčného správania. Bratislava: INFOSTAT, 2010.
- ŠPROCHA, B. – VAŇO, B. – BLEHA, B. Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030. Bratislava : INFOSTAT, 2014
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016.
- ŠPROCHA, B. – TIŠLIAR, P. 100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasnosť. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2018.
- ŠPROCHA, B. a kol.: Populačný vývoj v krajoch a okresoch Slovenska od začiatku 21. storočia. Bratislava: INFOSTAT, 2019.
- ŠŤASTNÁ, A.: Zakládání rodiny a narození prvního a druhého dítěte. In: Kuchařová, V. – Šťastná, A. (eds.): Partnerství, rodina a mezigenerační vztahy v české společnosti. Praha: VÚPSV, 2009, s. 29–49.

- ŠŤASTNÁ, A. – PALONCYOVÁ, J.: První partnerská soužití českých žen a mužů a rostoucí význam kohabitací. *Gender, rovné příležitosti, výzkum 2011*, 12, 2, s. 16–29.
- TUČEK, M. a kol. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: SLON, 2003.
- VAN DE KAA, D.J.: Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 1987, 42, 1.
- VAN DE KAA, D. J.: Anchored narratives: The story and findings of half a century of research into determinants of fertility. *Population Studies*, 1996, 50, 3, s. 389 – 432.
- VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011*. Bratislava: INFOSTAT, 2012.
- ZEMAN, K.: Transition of nuptiality and fertility onset in the Czech Republic since the 1990s – the role of women's education and its expansion. *MPIDR Working Paper WP 2007-017*, 2007.
- ZEMAN, K.: Rozvodovost a vzdělání obou manželů. *Demografie*, 2008, 50, 1, s. 64–70.
- ZEMAN, K.: Cohort fertility and educational expansion in the Czech Republic during the 20th century. *Demographic Research*, 2018, 38, 56, s. 1699–1732.

Branislav Šprocha, Pavol Tišliar

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku

Vydal: **Prognostický ústav
Centrum spoločenských a psychologických vied SAV
Šancová 56
811 05 Bratislava**

ISBN: **978-80-89524-38-9**

Rozsah: **135 strán, 7,9 AH, 1. vydanie**

Počet výtlačkov: **150**

Tlač: **KO & KA spol. s.r.o.
Tlačiareň K-PRINT, Kadnárova 102, 831 06 Bratislava**